

Міністерство освіти і науки України

**Азовський морський інститут
Національного університету Одеська морська академія
Маріупольський Державний Університет**

О.М. ШЕЛУХІН, В.В. ВОЛІК, М.Л. ШЕЛУХІН

**ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА
ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ЗА
НАЦІОНАЛЬНИМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ
ПРАВОМ**

МАРІУПОЛЬ – 2019

ББК Х915.232.501.3

УДК 341.64

Ш 44

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Азовського морського інституту
Національного університету Одеська морська академія
Протокол № 3 від 08.11.2019 року*

Шелухін О.М., Волік В.В., Шелухін М.Л.

Ш 44   **Захист прав людини і основоположних свобод за національним та європейським правом: навчально-методичний посібник / О.М. Шелухін, В. В. Волік, М.Л. Шелухін. – Маріуполь, 2019. - 371 с.**

Рецензенти:

Ніколенко Л.М. - доктор юридичних наук, професор, Донецький юридичний інститут МВС України

Любчик О.А. – доктор юридичних наук, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

У навчально-методичному посібнику розглянуто основні аспекти суспільних відносин щодо захисту прав при застосуванні національних та європейських правових норм; визначення загально-теоретичних аспектів захисту прав; національні та європейські стандарти захисту прав; механізм застосування європейських стандартів в національній правовій системі.

Посібник містить контрольні питання, завдання для самостійної підготовки, тестові завдання, тематику реферативних робіт, питання для підсумкового контролю з курсу «Захист прав людини і основоположних свобод за національним та європейським правом».

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів та широке коло читачів, які цікавляться питаннями захисту прав людини і основоположних свобод за національним та європейським правом.

© Шелухін О.М., Волік В.В.,
Шелухін М.Л. 2019
© МДУ, АМІ НУ ОМА, 2019

З М І С Т

Вступ	6
Глава 1. Загально-теоретичні аспекти захисту прав та свобод людини	9
Лекція 1. Захист прав людини і основоположних свобод: наукові підходи	9
1.1. Поняття захисту прав людини і основоположних свобод	9
1.2. Захист прав людини і основоположних свобод та їх забезпечення: конституційний аспект	16
1.3. Суб'єкти у сфері захисту прав людини і основоположних свобод	25
Лекція 2. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод	36
2.1. Поняття стандартів захисту прав людини і основоположних свобод	36
2.2. Справедливість як головний принцип захисту прав людини і основоположних свобод	40
2.3. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод	49
Лекція 3. Захист прав в Європейському Союзі та Раді Європи: порівняльний аспект	53
3.1. Елементи системи захисту прав людини в рамках Європейського Союзу	53
3.2. Механізми захисту прав людини в Європейському Союзі та Раді Європи	60
Лекція 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: загальна характеристика	66
4.1. Історичні аспекти прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	66
4.2. Структура та зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	69
4.3. Протоколи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	71
4.4. Місце Конвенції та практики суду в національних правових системах	73
Глава 2. Міжнародна практика захисту прав у судах ЄС та РЄ: теорія та практика	77
Лекція 5. Правотлумачення та застосування конвенцій судом Європейського Союзу	77
5.1. Юридична природа рішень Суду Європейського Союзу	77
5.2. Способи право інтерпретаційної діяльності Суду Європейського Союзу	83
5.3. Герменевтичний механізм правотлумачення (об'єктивні та	

суб'єктивні фактори)	91
Лекція 6. Європейський Суд з прав людини: загальна характеристика	97
6.1. Порядок утворення, склад та структура Європейського Суду з прав людини	97
6.2. Підстави звернення до Європейського Суду з прав людини	100
6.3. Право на звернення до Європейського Суду з прав людини	109
6.4. Юрисдикція Європейського Суду з прав людини	112
Лекція 7. Право на справедливий судовий розгляд	118
7.1. Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю	118
7.2. Доступ до судових інстанцій	119
7.3. Змагальність і рівність сторін	120
7.4. Вмотивованість прийнятого у справі судового акта та принцип правової визначеності	122
7.5. Принцип незалежності суддів	123
Лекція 8. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на національне законодавство та правозастосування	132
8.1. Застосування прецедентів Суду Європейського Союзу в судовій практиці України	132
8.2. Місце національних судів в судовій системі ЄС	137
8.3. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України	142
8.4. Проблеми у виконанні національними властями рішень ЄСПЛ	152
Глава 3. Захист прав людини в Україні в контексті європейської демократії	167
Лекція 9. Приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	167
9.1. Вступ України до Ради Європи: причини і наслідки	167
9.2. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України	178
9.3. Завдання українського правосуддя в світлі рішень Європейського Суду з прав людини	193
Лекція 10. Правове регулювання громадянства України в контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	196
10.1. Громадянство України та його специфіка	196
10.2. Набуття і втрата громадянства	199
10.3. Подвійне громадянство	200
10.4. Багатогромадянство і безгромадянство	202
Лекція 11. Поняття та генеза захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часів Київської Русі до 1917 року	207
11.1. Теоретико-правові засади захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часів Київської Русі до 1917 року	207
11.2. Історико-правові засади реалізації захисту прав і	

основоположних свобод людини на українських землях у XI - початку XVII століття	235
11.3. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття	256
Лекція 12. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодні	296
12.1. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах УНР 1917—1921 рр.	296
12.2. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини в Україні як республіки у складі СРСР	310
12.3. Формування європейського підходу до захисту прав і основоположних свобод людини в Україні під час незалежності	318
Питання для самоконтролю	328
Тематика самостійної (індивідуальної) роботи	331
Вимоги до оформлення самостійної (індивідуальної) роботи	333
Теми семінарських (практичних) занять	336
Варіанти комплексної контрольної роботи	342
Шкала оцінювання та розподіл балів	346
Перелік питань, що виносяться на екзамен	347
Рекомендована література та Інтернет-ресурси	350

ВСТУП

Навчально-методичний посібник «Захист прав людини і основоположних свобод за національним та європейським правом» розроблено згідно до Програми вивчення навчальної дисципліни «Захист прав за національним та європейським правом» відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є суспільні відносини щодо захисту прав при застосуванні національних та європейських правових норм; визначення загально - теоретичних аспектів захисту прав; національні та європейські стандарти захисту прав; механізм застосування європейських стандартів в національній правовій системі.

Вищезазначений курс міждисциплінарно пов'язаний з конституційним, міжнародним, цивільним та господарським правом.

Програма навчальної дисципліни складається з трьох змістовних модулів:

- змістовний модуль 1. Загально-теоретичні аспекти захисту прав та свобод людини;
- змістовний модуль 2. Міжнародна практика захисту прав у судах ЄС та РЄ: теорія та практика;
- змістовний модуль 3. Захист прав людини в Україні в контексті європейської демократії.

Програма навчальної дисципліни є складовою державного стандарту вищої освіти.

Метою викладання навчальної дисципліни «Захист прав за національним та європейським правом» є підготовка фахівців-правознавців високої кваліфікації, що мали б змогу оволодіти системою теоретичних знань, набутти практичних навичок застосування норм національного та європейського права у сфері захисту прав та інтересів людини.

Основними завданнями дисципліни є формування здатності організувати правову роботу і юридичне обслуговування суб'єктів правовідносин, забезпечувати реалізацію правових засобів захисту їх прав на національному та європейському рівнях.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні:

- знати: основні юридичні основи захисту прав; європейські та національні механізми захисту прав; місце Конвенції та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у правовій системі України та інших держав-учасниць Ради Європи; процедуру виконання рішень ЄСПЛ; порядок утворення, структуру та напрями юрисдикції ЄСПЛ; - критерії прийнятності заяв до ЄСПЛ та сумісності заяв з Конвенцією; практику тлумачення й застосування ЄСПЛ окремих прав, передбачених Конвенцією.

- вміти: орієнтуватися в системі нормативно-правових актів, що складають законодавство у сфері захисту прав за національним та європейським правом; враховувати особливості національних, європейських інституцій захисту прав та використовувати необхідні механізми в питаннях реалізації права на захист; знаходити необхідну правову основу та складати юридичні документи для правового забезпечення захисту прав на національному та європейському рівні; визначати порядок і засоби захисту прав, виявляти причини та умови, що сприяли вчиненню порушень прав та законних інтересів.

Методи навчання:

- лекції,
- семінари,
- підготовка доповідей,
- самостійна робота студентів,
- консультація викладача з питань підготовки до семінарських занять,
- виконання ІНДЗ за змістом тем,
- індивідуальна співбесіда за програмним змістом дисципліни,
- перевірка завдань для самостійної роботи студента, визначених у семінарських заняттях з метою підвищення рейтингу успішності студента.

Засоби діагностики успішності навчання:

- оцінювання усних та тестових відповідей на семінарських заняттях;
- модульна контрольна робота;
- перевірка та оцінювання самостійної роботи студента.

Форма підсумкового контролю успішності навчання – екзамен.
На вивчення навчальної дисципліни для спеціальності 081 –
«Право» відводиться 240 годин /8 кредитів ECTS.

Шифр за освітньою програмою НДСГ 1.1.3.

Глава 1. Загально-теоретичні аспекти захисту прав та свобод людини

Лекція 1. Захист прав людини і основоположних свобод: наукові підходи

1.1. Поняття захисту прав людини і основоположних свобод

1.2. Захист прав людини і основоположних свобод та їх забезпечення: конституційний аспект

1.3. Суб'єкти у сфері захисту прав людини і основоположних свобод

1.1 Поняття захисту прав людини і основоположних свобод

Термін «захист права» вживається в різному сенсі як в законодавстві, так і в науковій літературі. У законодавстві найчастіше поняття «захист» носить досить абстрактний характер і означає завдання держави, її органів захищати ті чи інші права, або ті чи інші об'єкти, або тих чи інших суб'єктів права. Деякі законодавчі акти вказують, які конкретні права захищають ці акти.

Окремі нормативні акти вказують на об'єкт захисту як не конкретне суб'єктивне право, а той чи інший об'єкт тих чи інших правовідносин. Так, у відповідності з Законом України «Про Конституційний Суд» завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Об'єктом захисту можуть бути ті чи інші суб'єкти права. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» стосується захисту прав профспілок. Таким чином, термін «захист» носить різноплановий характер.

Важливим є питання про захист порушених прав, законних інтересів, правових норм. При цьому, мається на увазі і про захист від можливих порушень даних прав. Деякі законодавчі акти прямо вказують, що об'єктом захисту є порушені права. Так, відповідно до Цивільного процесуального кодексу України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту

порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

У літературі розрізняється захист і охорона суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Н.І. Матузов вказує, що охорона і захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу - не одне і те ж: охороняються вони постійно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються. Захист – це момент охорони, одна з її форм. Ці поняття не збігаються. Е.П. Гаврілов вважає, що охороною є встановлення загального правового режиму, а захистом – ті заходи, які вживаються у випадках, коли цивільні права порушені або оскаржені.

В.А. Тархов вважає, що охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечити його здійснення, не допустити його порушення. Охорона забезпечується, насамперед, державою, що передбачає суб'єктивні права і їх захист. Носій права і сам може розпочати різні заходи охорони своїх інтересів: вжити заходів до охорони своїх речей (огорожі, замки, сигналізація тощо), забезпечити доказами кредиторські права (документи, свідки тощо) та ін. Важливо, щоб заходи самоохорони були законними. До захисту ж права виникає необхідність вдатися лише при його порушенні, заперечуванні або загрозі порушення.

А.С. Мордовец інакше розрізняє охорону та захист права. Охорона прав і свобод є станом правомірної реалізації прав і свобод під контролем соціальних інститутів, але без їхнього втручання. Заходи захисту застосовуються тоді, коли здійснення прав і свобод ускладнено, але права і свободи ще не порушені. Якщо права і свободи порушені, то їх потрібно не захищати, а відновлювати.

Найбільш поширеним визначенням захисту суб'єктивних прав слід вважати наступне: це є правомірна діяльність уповноважених осіб та органів щодо реалізації суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у випадках, коли останні оскаржуються будь-ким або порушуються.

З іншої точки зору, термін «охорона права» взагалі не має юридичного значення, оскільки практично в законодавстві він не вживається, а якщо і вживається, то в найзагальнішому сенсі. Встановлення ж загального правового режиму, інакше кажучи,

правове регулювання тих чи інших суспільних відносин, закріплення в правових нормах тих чи інших прав носить загально регулятивний, а не правоохоронний характер. Такий висновок ґрунтується на аналізі видів правовідносин.

Правовідносини, як відомо, поділяються на:

- абсолютні;
- відносні;
- загально-релятивні;
- регулятивні;
- охоронні.

Загально-релятивні правовідносини на відміну від конкретних демонструють юридичні зв'язки більш високого рівня між державою і громадянами, а також останніх між собою з приводу гарантування і здійснення основних прав і свобод особи (право на життя, честь, гідність, недоторканність житла, свободи слова тощо), а також обов'язків (дотримуватися законів, правопорядку). Вони виникають, головним чином, на основі норм Конституції, інших основоположних актів і є базовими, вихідними для галузевих правовідносин. Коли ж зазначені права навмисно або з необережності порушуються, як зауважує Н.І. Матузов, виникають конкретні правовідносини, спрямовані на їх відновлення. У цьому випадку конкретні відносини виступають як відновлювальні. Ці відновлювальні відносини найчастіше позначають як правоохоронні правовідносини. Для аналізу поняття «захист права» необхідно проаналізувати такі правові поняття, як «заходи захисту», «юридична відповідальність», «заходи безпеки».

С.С. Алексєєв проводить відмінність між заходами захисту і юридичною відповідальністю наступним чином. Насамперед він їх розмежує по своїх підставах. Якщо підставою юридичної відповідальності є правопорушення (винне, засуджуване суспільством діяння, що приносить шкоду суспільству), то для застосування заходів захисту достатньо об'єктивно протиправної поведінки. Якщо головна функція юридичної відповідальності - штрафна, то функція заходів захисту зводиться до відновлювальних завдань, щоб забезпечити виконання юридичного обов'язку, захист права. Заходи відповідальності переслідують глибоку, стратегічну

мету: морально-психічне перетворення правосвідомості правопорушника. Заходи ж захисту можуть бути охарактеризовані як первинні правоохоронні санкції, що мають обмежену програму відновлення порушеного (порушеного) правового стану. До заходів захисту він відносить, зокрема, віндикаційний позов у цивільному праві та запобіжний захід в адміністративному праві.

О.Е. Лейста відмінність заходів захисту від юридичної відповідальності бачить у тому, що заходи захисту застосовуються за правопорушення, що несуть мінімальну ступінь суспільної небезпеки або діяння, що представляють собою «правову аномалію», незначні відхилення від нормального правопорядку, які не набули характер правопорушень.

Більшість же вчених пов'язує відновлювальні санкції з заходами захисту і, на відміну від О.Е. Лейста, не включають їх в заходи юридичної відповідальності (наприклад, примусове виконання юридичного обов'язку).

О.С. Іоффе, характеризуючи сутність юридичної відповідальності, вказує, що відповідальність - це не просто санкція за правопорушення, а така санкція, яка тягне за собою певні позбавлення майнового або особистого характеру. Однак, як він зазначає далі, правопорушення може спричинити й такі санкції, які заходами відповідальності не є (наприклад, примусове виконання юридичного обов'язку). На думку М.С. Малєїна, відсутність негативних наслідків та (або) засудження відрізняють заходи захисту від заходів відповідальності. С.Н. Братусь виступає проти розмежування юридичної відповідальності та заходів захисту. Примусове виконання юридичного обов'язку - це також юридична відповідальність. Відшкодування шкоди є й мірою захисту, й мірою відповідальності. Такої ж точки зору по суті дотримується Д.Н. Бахрах. Тому він включає до відповідальності і відновлювальні заходи, і запобіжні заходи, і заходи стягнення.

Г.Н. Стоякін, на відміну від багатьох інших дослідників, вважає, що заходи захисту захищають суб'єктивні права і правопорядок також, як і заходи відповідальності. Як і останні, заходи захисту являють собою негативні для правопорушника наслідки майнового, особистого і організаційного порядку. Але ці

наслідки не пов'язані із засудженням або негативним ставленням до поведінки порушника. Заходи захисту застосовуються до нього незалежно від його вини, їхня мета – відновлення майнових благ уповноваженої особи або правопорядку.

А. Галузін розглядає заходи захисту також як наслідок правопорушення. Він виділяє заходи захисту в матеріальному праві та заходи процесуального примусу, процесуальні заходи захисту у судовому процесі.

Дещо ширше, ніж більшість цивілістів, розглядає захист права В.А. Тархов. Захист права він визначає як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, виражену в можливості самостійно або за допомогою юрисдикційних органів застосувати відносно зобов'язаної особи заходи державно-примусового характеру з метою усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права або відновлення його в попереднє положення або покарання за порушення.

Найбільш повне розмежування між заходами захисту і юридичною відповідальністю проводить А.С. Мордовец. По-перше, захист прав і свобод громадян допускає активну діяльність самого власника по відновленню їм свого порушеного права без звернення до компетентних органів. По-друге, суб'єктами захисту, на відміну від заходів юридичної відповідальності, можуть бути інститути громадянського суспільства (адвокатура, засоби масової інформації, партії, релігійні об'єднання тощо). Причому, заходи захисту, на його думку, можуть застосовуватися як у випадках вчинення правопорушення, так і поза зв'язку з правопорушеннями.

Таким чином, в літературі відсутній єдиний підхід до поняття «заходи захисту» та його класифікації. Для вироблення цього поняття необхідно визначитися з поняттям «юридична відповідальність». Виділивши ознаки юридичної відповідальності, можна буде провести чітку відмінність між заходами захисту і відповідальністю.

На думку С.С. Алексєєва, найбільш яскрава риса правової відповідальності виражається в обов'язку «претерпівання» правопорушником заходів державно-примусового впливу, тобто обов'язку відповідати за делікт. Державний примус - необхідна, але

не єдина ознака юридичної відповідальності.

Характерною рисою юридичної відповідальності слід визнавати застосування штрафних санкцій, які в кожній галузі різні (у кримінальному праві - позбавлення волі, виправні роботи та ін., в адміністративному праві - адміністративний арешт, попередження, штраф та ін., в цивільному праві - відшкодування збитків, стягнення неустойки, компенсація моральної шкоди, у трудовому праві - звільнення за ініціативою адміністрації, догана тощо, в кримінальному процесі - грошове стягнення).

Несприятливі наслідки, примусове виконання обов'язку характерні і для заходів захисту, наприклад, таких як присудження до виконання обов'язку в натурі, припинення або зміна правовідносин, відновлення порушеного права. Визнаючи наявність штрафних санкцій найголовнішою ознакою правової відповідальності, за цією ознакою повинні відрізнити відповідальність від заходів захисту. Інакше кажучи, відсутність штрафних санкцій є характерною рисою заходів захисту.

Однією з обов'язкових ознак юридичної відповідальності визнається наявність факту правопорушення. У найзагальнішому вигляді під порушеннями розуміють винну протиправну поведінку особи. Правопорушення - це винне протиправне діяння учасників суспільних відносин, це юридичний факт, що представляє винне протиправне діяння деліктоздатної особи, це антисоціальне, суспільно небезпечне, протиправне діяння, що тягне юридичну відповідальність. Для застосування заходів захисту, на відміну від юридичної відповідальності, достатньо лише факту протиправної поведінки.

Останнім часом поняття «заходи безпеки» стали використовуватися в науковій літературі. Заходи безпеки розуміються по-різному: як сукупність заходів юридичної відповідальності та заходів захисту; як вид запобіжного впливу, мета якого за наявності зазначених у законі підстав, за допомогою примусового і тимчасового обмеження можливостей попередити вчинення суспільно небезпечних дій. Ці заходи безпеки пропонується виділяти в якості самостійних розділів у відповідних кодексах (насамперед, у кримінальному законодавстві).

До заходів безпеки потрібно відносити заходи, спрямовані на припинення та попередження правопорушень, визначених в законі, виконання яких забезпечується державно-примусовим механізмом. До них можна віднести, зокрема, і заходи адміністративного припинення, і заходи процесуального примусу, і примусові заходи виховного медичного характеру тощо. Заходи безпеки, на відміну від заходів захисту, носять, як правило, примусово-державний і правообмежувальний характер, застосовуються з ініціативи компетентних державних органів, а не за розсудом самих суб'єктів, які не мають своїм завданням відновлення порушеного права і не завжди пов'язані з правопорушенням (наприклад, митний огляд).

При аналізі захисту права слід мати на увазі, що в літературі прийнято включати право на захист у зміст суб'єктивного права. Суб'єктивне право як юридична категорія означає виражені в нормі права і закріплені в ній:

- свобода поведінки індивіда в межах, встановлених нормою права;
- можливість для індивіда користування певним соціальним благом;
- повноваження вчиняти певні дії і вимагати відповідних дій від інших осіб;
- можливість звернутися до суду для захисту порушеного права.

Останній елемент більш точно сформульований Н.І. Матузовим, а саме як можливість вдатися у необхідних випадках до заходів державного примусу. Таке уточнення пов'язано з тим, що існують як судова, так і позасудові форми захисту суб'єктивних прав. Необхідність захисту суб'єктивного права виникає тоді, коли воно порушується або створюється загроза його порушення і в таких випадках суб'єкти права можуть звернутися до суду чи інші державні органи з позовом, заявою про захист своїх прав.

Деякі вчені виділяють право на захист як самостійне суб'єктивне право, причому окремі автори прямо підкреслюють, що суб'єктивне право на захист не існує до порушення суб'єктивного регулятивного права.

Право на захист включає до свого змісту як заходи матеріально-правового, так і заходи процесуально-правового характеру. З погляду матеріально-правового змісту право на захист означає застосування заходів захисту, заходів юридичної відповідальності, заходів безпеки, з точки зору процесуального змісту - означає регламентацію порядку реалізації права на захист. Найбільш розробленою процесуальною формою захисту права, безумовно, є судова форма.

1.2. Захист прав людини і основоположних свобод та їх забезпечення: конституційний аспект

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини, є її головним обов'язком (ч. 2 ст. 3 Конституції України). Другий розділ Конституції України, що нараховує майже третину з загальної кількості конституційних норм, містить велику кількість прямих запозичень з двох загальновідомих міжнародних пактів ООН про права людини 1966 р.

Забезпечення прав людини є суттєвим напрямом державної політики, що реалізується через національні механізми їх захисту. Основні вимоги до національних механізмів:

- мають бути підпорядковані посадовій особі максимально високого рівня;
- здійснюють децентралізоване планування, виконання та контроль з метою залучення представників громадянського суспільства;
- мають бути забезпечені необхідними людськими, фінансовими та матеріально-технічними ресурсами.

Центральна структура національного механізму може існувати:

- на парламентському рівні;
- на рівні органів центральної виконавчої влади;
- бути незалежною структурою.

Структурні складові національного механізму залежать від завдань, для вирішення яких він безпосередньо створюється.

Механізм — це не тільки самостійне існування інституалізованих структур, а й напрями взаємодії між ними, їх співпраця, що не обмежується відносинами підпорядкування.

Складовими національного механізму забезпечення прав людини в Україні є:

- Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин;
- інші комітети Верховної Ради України в частині діяльності по забезпеченню та захисту прав людини;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Генеральна прокуратура України;
- інститут адвокатури (інститут надання правової допомоги);
- МВС України (в частині формування та розвитку внутрішньовідомчого контролю за дотриманням прав людини);
- Міністерство юстиції України (зокрема, Уповноважений у справах ЄСПЛ);
- інші центральні органи виконавчої влади (в частині забезпечення та захисту прав людини);
- правозахисні організації (національні та міжнародні);
- науково-дослідні установи;
- засоби масової інформації.

З проголошенням незалежності Україна вступила до Ради Європи, метою якої є досягнення більшої єдності між її членами (учасниками), а одним із засобів досягнення цієї мети — захист і розвиток прав людини і основних свобод (п. а і б ст. 1 Статуту Ради Європи). Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року Верховна Рада України надала згоду на обов'язковість для України цих чинних міжнародних договорів і вони, згідно з ч. 2 ст. 8 Конституції України, є частиною національного законодавства України.

Конвенція і протоколи до неї закріплюють основні права і свободи людини, встановлюють міжнародні норми, яких повинні дотримуватися держави-учасниці у своїх відносинах з людьми, обов'язки держав ефективно забезпечувати всім, хто підпадає під їх

юрисдикцію, користування основними правами і свободами.

Перешкодою на шляху приведення української системи захисту до європейського рівня є сприйняття юридичної природи основних прав людини виключно з позитивістських позицій, залишене у спадщину з радянських часів. Традиційно українські науковці-позитивісти не визнають «de facto» прямої дії конституційних норм про права і свободи людини та громадянина у так званих важких справах, коли ці норми не можуть застосовуватися судами безпосередньо, а потребують конкретизації шляхом прийняття законів, які визначатимуть зміст цих прав та встановлюватимуть обмеження на їх реалізацію.

Слід додати, що у розвинутих демократіях до категорії важких належать справи, в яких розглядаються випадки конфлікту основних прав між собою, нечіткості правових текстів або коли окремі положення нормативно-правового акту неможливо застосувати без порушення панівної у суспільстві концепції справедливості. Тому традиційне позитивістське бачення правосуддя як застосування факту до формалізованої норми, прийнятої авторитетним суб'єктом політичної влади, зазнає суттєвого коригування, коли йдеться про визнання судового прецеденту як джерела права.

На думку прихильників позитивістської теорії, фізичні особи не можуть бути активними суб'єктами застосування конституційних норм, проте саме їм адресуються державно-владні веління, що формулюються у відповідному процесі. Іншими словами, у відносинах між державою та людиною остання займає підпорядковане, «пасивне» становище і не може захистити в суді свої конституційні права лише на підставі Конституції України. Логічним наслідком такого підходу до визначення юридичної природи та змісту конституційних прав є їх практична вилученість із судового процесу саме тому, що вони не мають самостійного юридичного значення, оскільки вони лише «припасовуються» до відповідного конкретизуючого закону. Крім того, позитивістська теорія не визнає основних прав людини як засобу обмеження державної влади та державного суверенітету, і, насамперед, суверенітету парламенту.

Як зазначено у постанові Судової палати Веймарської Республіки (аналог сучасного Конституційного Суду), «законодавцеві належатиме вся повнота влади, він не зв'язаний ніякими обмеженнями, крім тих, які сам накладає на себе конституцією та іншими законами». Причому в Європі до 1950 року під конституцією розумівся тільки текст — сукупність конституційних норм та норм «конституційного законодавства». Визнання і практичне значення природного права та неписаних правових принципів (маються на увазі специфічні положення права, що не містяться у нормативних текстах, а формулюються судами у процесі тлумачення) як допозитивного та надпозитивного права повністю заперечувалося на офіційному рівні. Аналогічні тенденції ще й досі мають місце на теренах колишнього СРСР.

Підписання Конвенції 4 листопада 1950 року викликало негативну загальноєвропейську реакцію на правовий позитивізм. Така реакція була зумовлена не лише необхідністю пристосувати право до нових умов, модернізувати його відповідно до природно-правових ідей, що містять високий гуманістичний потенціал (розумність, справедливість, рівність, високі моральні стандарти), а й політико-правовою рефлексією на тотальне нехтування правами людини з боку фашистських режимів, що постали на підвалинах необмеженої та бруталної державної влади. Це дало можливість німецьким теоретикам права прямо пов'язати безсилля громадянського суспільства перед тоталітарною державною владою з теорією юридичного позитивізму. За словами відомого німецького науковця Г. Радбруха, «юридичний позитивізм відповідає за збочення права при націонал-соціалізмі, оскільки він своїм ствердженням «закон є закон» обеззброїв німецьких юристів перед його свавільним та злочинним змістом. Тракткування юридичними позитивістами влади як засадничого критерію чинності права означало готовність юристів до сліпої покори всім законодавчо оформленим приписам влади».

Головна мета прийняття Конвенції — забезпечити верховенство людини над державою, пріоритетність її прав перед будь-яким правовим актом держави.

Починаючи з 1950 року, людина, за влучним висловом

відомого юриста-міжнародника Г. Лаутерпахта, перетворилася з об'єкта міжнародного співчуття на суб'єкт міжнародного права. Тому з моменту ратифікації Конвенції в Україні питання забезпечення верховенства людини над державою, перетворення її на суб'єкт не тільки конституційного, а й міжнародного права, набуває практичного характеру.

Конвенція підтвердила наявність загальноєвропейської тенденції побудови конституційної демократії, яка з 1953 року є додатковим інструментом для захисту основних прав не тільки від свавілля держави в цілому, а й для усунення обмежень свободи, які встановлені не свавільно, а в інтересах суспільства, згідно з легітимною метою, але з диспропорційним або нечесним тягарем, що покладається на окремих осіб.

Необхідність забезпечення прямої дії норм Конвенції, в якій закріплено права людини та основні свободи, практично полягає не тільки у визнанні їх природно-правового характеру, тобто такими, які не надаються державою, а є «невідчужуваними» та «непорушними». Йдеться про встановлення нових стандартів правосуддя при тлумаченні тих норм Конвенції, які, з огляду на специфіку юридичної природи прав людини, не можуть бути сформульовані абсолютно чітко, не потребують додаткового та конкретизуючого тлумачення, оскільки існують у вигляді «відкритого тексту» з метою вирішення майбутніх проблем.

Цій меті максимально відповідає створене ЄСПЛ прецедентне право, яке надає правам людини необхідної конкретизації, визначає їхню юридичну природу, універсалізує їх розуміння і надає чіткості та ясності розуміння тексту Конвенції.

Це стало можливим завдяки широкому застосуванню практичних підходів щодо прийняття судових рішень, запозиченому в країнах загального права (*common law*). Саме це забезпечило безпосередню дію норм Конвенції шляхом суддівського формулювання певних юридичних конструкцій — силогізмів, відповідно до яких вирішуються справи і які наповнюють права людини новим морально-етичним та гуманітарним змістом. Адже узагальнення практичного досвіду — це й використання судових рішень у справах щодо захисту прав

людини, загальноправових принципів, міжнародних звичаїв, а також наукової доктрини. Як зазначено, наприклад, у п. d ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, Суд повинен застосовувати судові рішення та роботи найкваліфікованіших науковців різних націй як додатковий засіб визначення принципу, згідно з яким має бути вирішена справа (rules of law).

Приведення національних механізмів захисту прав людини за формою і змістом до європейського рівня проходить, у тому числі, через подолання термінологічних розбіжностей між національним законодавством і міжнародними договорами з прав людини. Так, національні суди мають звертатися до значення конвенційних слів і термінів у значенні, визначеному цими нормами та тлумаченнями, наданими Судом. Суди України також використовують у своїй правоінтерпретаційній діяльності щодо прав і свобод людини та їх гарантій принципи, методи, правила тлумачення конвенційних норм, які вироблені ЄСПЛ.

Україна, ратифікувавши Конвенцію, започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму.

Як додаткову аргументацію на користь такого положення можна навести ч. 4 ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна»; ст. 26 Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23 травня 1969 року (ратифікована Україною 14.05.1986 у складі СРСР): «Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись» (*pacta sunt servanda*); ст. 27: «Учасник не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»; а також підпункти (a) та (b) п. 3 ст. 31 Конвенції, в яких спеціально наголошується на тому, що разом із текстом міжнародного договору враховується практика його застосування та тлумачення, якщо на це є згода сторін договору. 17 липня 1997 року Верховна

Рада України, ратифікувавши Конвенцію, дала таку згоду.

Прецедентне право ЄСПЛ є допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту та обсягу основних прав людини й принципів Основного Закону. Цікаво зазначити, що у Великій Британії — країні, яка була одним із ініціаторів прийняття Конвенції, прецедентне право ЄСПЛ досить довго при винесенні судових рішень не визнавалося як авторитетне джерело з огляду на принцип парламентського суверенітету та традиційний консерватизм суддівського корпусу. Це призвело до того, що у 1994 році Велика Британія стала лідером за кількістю програних справ у ЄСПЛ (понад 50) серед держав, які підписали Конвенцію.

При застосуванні та тлумаченні конвенційних норм українські судді перш за все мають враховувати загальні принципи тлумачення міжнародних договорів. Вони містяться у статтях 31—34 Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів», яка інкорпорує загальноприйняті принципи міжнародного права. Конвенція має добросовісно тлумачитися відповідно до загального значення, що його слід надавати термінам цього міжнародного договору в їхньому контексті, а також відповідно до об'єкта і цілей Конвенції. Потрібно брати до уваги й відповідну судову практику та норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між державами, які ратифікували Конвенцію. Термінам, що містяться у Конвенції, можна надавати спеціального значення в тому разі, коли встановлено, що учасники мали такий намір.

Так, наприклад, Верховний суд Канади при тлумаченні розділу першого Канадської хартії прав та свобод, яка проголошує, що права та свободи гарантуються і можуть бути обмежені тільки в розумних межах згідно з правом, що може бути наочно виправдано у «вільному та демократичному суспільстві», спеціально наголосив, що «цінності і принципи, притаманні вільному та демократичному суспільству, зокрема, передбачають гідність людини з моменту її народження, відданість соціальній справедливості та рівності, різноманітність широкого спектра світогляду і віросповідання, повага до культурної та групової самобутності, віру в соціальні й політичні інститути, через які особи та їхні об'єднання беруть участь у справах суспільства».

У рішенні по справі «Klass v. Germany» (1978) Суд зазначив, що одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства є принцип верховенства права, закріплений у Преамбулі до Конвенції. За цим принципом, втручання державної адміністрації у сферу дії особистих прав має бути об'єктом ефективного контролю, що, як правило, здійснюється суддями, оскільки судовий контроль є найкращою гарантією незалежності, неупередженості та належної процедури.

Юридичною основою для встановлення «справедливого балансу» є принцип пропорційності: обмеження свобод, що гарантуються Конвенцією, мають бути «пропорційними законній меті, для якої застосовуються ці обмеження», а також «між засобами, що обираються, та законною метою, для якої встановлюються відповідні обмеження, має існувати розумне пропорційне співвідношення».

Власне, принцип пропорційності, який застосовується Судом при тлумаченні Конвенції, передбачає наявність цілої низки вимог до правових актів держави, що регулюють поведінку індивіда. Вони не можуть бути свавільними, нерозумними, несправедливими, необґрунтованими або зумовленими примхами законодавців. Обрані засоби мають органічно та раціонально співвідноситися з бажаним результатом, досягнення якого реалізується прийняттям державного рішення. Ці вимоги є гарантією від застосування проти особи свавільних і необґрунтованих дій державних органів, що чиняться на підставі антиправового акту.

У статтях 8-11 Конвенції закріплено обмеження на здійснення таких прав, як права на повагу до приватного і сімейного життя, житла і до таємниці листування, права на свободу думки, совісті і віросповідання, право на свободу вираження поглядів, право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими. Обмежуючи ці права, держава зобов'язана довести, що будь-яке обмеження накладається згідно із законом та є необхідним у демократичному суспільстві для певних суспільних цілей (захист публічного порядку, здоров'я та моралі, а також інтересів інших осіб).

Коли розглядаються справи щодо захисту цих прав, які обмежені державою «згідно із законом», державі необхідно довести, що вона діяла на підставі національного закону, під яким розуміється як статутне (акт парламенту), так і загальне право. При цьому слід мати на увазі, що Конвенція «не просто відсилає до внутрішнього права, вона також покладається на якість цього права, вимагаючи його відповідності принципів верховенства права», і вимагає наявності «засобів правового захисту у внутрішньому праві проти свавілля державних органів з метою захисту цих прав» там, де «закон надає виконавчій владі широкі дискреційні повноваження».

У справі «Winterwerp v. the Netherlands» (1979) Суд вирішив, що слова «згідно із законом» відсилають до внутрішньодержавного права і означають необхідність дотримання існуючої в цьому праві процедури. Водночас, зауважує Суд, саме внутрішньодержавне право має відповідати Конвенції, зокрема викладеним у ній принципам або тим загальним принципам, що розуміються. У понятті «згідно із законом» мається на увазі справедлива та належна процедура, а саме — вимога, щоб будь-який захід, який позбавляє людину свободи, призначався та виконувався відповідним органом і не був свавільним. З метою запобігання свавільним законам, на думку Суду, необхідно дотримуватися двох основних вимог:

- закон має бути загальнодоступним, щоб громадянин міг зрозуміти, за яких обставин застосовується саме цей закон;

- норма не є нормою закону, доки вона не сформульована настільки чітко, щоб громадянин міг відповідно регулювати свою поведінку, а також, у разі надання йому кваліфікованої консультації, - розумно передбачити наслідки, до яких приведе його певна дія.

Одним із найважливіших принципів (методів) тлумачення Конвенції є принцип «*stare decisis*», або судового прецеденту. Судове прецедентне право становить органічну частину правової системи країн загального права, а тенденція до поширення судового прецеденту спостерігається у країнах континентальної Європи протягом ХХ сторіччя. Суд від самого початку став на

позиції доктрини судового прецеденту, посилаючись на попередню прецедентну практику у своїх рішеннях, оскільки ця доктрина є надійним інструментом захисту прав людини безпосередньо на основі Конвенції. Судовий прецедент сприяє чіткості та універсалізації розуміння Конвенції, встановлює певні стандарти правосуддя, яких повинен дотримуватися Суд, конкретизує та розвиває конвенційні положення, дає змогу правильно зрозуміти їхню букву та дух, дисциплінує суддів, які ухвалюють рішення, обмежує суддівське свавілля. Власне, прецедентом вважається принцип (*ratio decidendi*), який сформулював суд і відповідно до якого вирішено справу. На відміну від континентальної правової системи, де основним джерелом права вважався закон, а судді вирішували справи, застосовуючи факти до норм, судді у країнах загального права застосовували факти до принципу, який вони формулювали при винесенні рішення. Структурно у цей принцип входять норми статутного права, попередні прецеденти, логічне розмірковування суддів, цитати з доктринальних джерел тощо. Те, що надає цьому принципіві обов'язкового характеру, є його застосування Судом при вирішенні інших справ; інакше він не є прецедентом. Не можна вважати, що судовий прецедент міститься в резолютивній частині рішення, оскільки він є одним із засобів мотивування ухваленого рішення, тобто він входить у мотивувальну частину.

1.3. Суб'єкти у сфері захисту прав людини і основоположних свобод

Сьогодні повага та захист прав людини є одним з найважливіших напрямків діяльності розвиненої правової та демократичної держави. Загальновідомо, що встановити права і свободи громадян, гідно захистити їх може не тільки держава, але й громадянське суспільство, міжнародні організації тощо. Враховуючи загальносуспільний масштаб цього питання, актуальність тематики дослідження не викликає сумнівів. Так, одним із складових елементів системи забезпечення прав і свобод людини і громадянина є суб'єкт забезпечення.

Суб'єкти у сфері захисту прав людини є носіями традицій та

інших важливих суспільних цінностей і приводять в рух усю систему. Усіх суб'єктів реалізації і захисту прав людини і громадянина залежно від сфери поширення можна поділити на: міжнародні, регіональні, європейські, національні, неурядові.

1.3.1. Міжнародні суб'єкти у сфері захисту прав людини.

Розвиток міжнародних стандартів з прав людини, підвищення ролі міжнародних механізмів у їх забезпеченні свідчать про становлення права людини на міжнародний захист. Під міжнародними суб'єктами у сфері захисту прав людини розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Стаття 55 Конституції України, яка надає право громадянам звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, має на увазі винятково міждержавну частину механізму. Такі (міждержавні) органи відрізняються тим, що вони створюються за взаємною згодою кількох держав, як правило, оформленою міжнародною угодою, діють у межах такої угоди, яка визначає їхні повноваження і спеціальні правила процедури.

Відповідно міждержавні правозахисні організації відрізняються тим, що:

- вони дійсно мають вплив на уряди;
- найчастіше їхні рішення обов'язкові для виконання, і в будь-якому випадку їхню думку не можна ігнорувати;
- вони змушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.

Всі міжнародні організації можна поділити на 2 групи: універсальні та регіональні. Універсальні міжнародні суб'єкти у сфері захисту прав людини – це органи та організації, які розповсюджують свою діяльність на весь світ, незалежно від державних та регіональних кордонів. Усі вони тією чи іншою мірою пов'язані з Організацією Об'єднаних Націй (ООН). Це пояснюється тим, що: по-перше, її членами є майже всі держави світу, по-друге, відповідно до Статуту ООН однієї з основних цілей діяльності цієї організації є «утвердження віри в основні права

людини, у гідність і цінність людської особистості».

Серед зазначених суб'єктів можна виділити наступні: Генеральна Асамблея ООН, статут зобов'язує цей головний орган приділяти особливу увагу захистові прав людини. У 1948 році вона прийняла Всезагальну декларацію прав людини, а після цього цілу низку міжнародно-правових актів, які торкаються різноманітних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборону геноциду, апартеїду, расової дискримінації тощо). У Головних комітетах Асамблеї, а також у її допоміжних органах (наприклад, у спеціальних комітетах з дискримінації, проти апартеїду тощо) розглядають питання прав людини.

Серед інших основних органів ООН особливу роль у захисті прав людини відіграє Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОС), яка під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну і соціальну діяльність ООН, у тому числі, як зазначено в Статуті, готує «рекомендації з метою поглиблення поваги і дотримання прав людини й основних свобод для всіх».

Однак, не дивлячись на широкі повноваження і ту суттєву роль, яку відіграють у міжнародних відносинах головні органи ООН, основні функції щодо захисту прав людини виконують спеціалізовані правозахисні органи й організації. Таким чином, універсальні правозахисні органи поділяють на 3 види:

- постійні органи, що є частиною апарату ООН – Комісія ООН з прав людини та її експертний орган – Підкомітет по запобіганню дискримінації та захисту прав меншин. Ці органи, а також Комісія становища жінок, створені в рамках ЕКОСОС для виконання його повноважень в галузі захисту прав людини;

- у рамках іншого основного органу ООН – Секретаріату, створений Центр прав людини, розташований в Женеві, і Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців;

- останньою за часом була створена в 1993 році посада Верховного Комісара ООН з прав людини.

Органи, створені згідно з міжнародними угодами, укладеними під егідою ООН. У рамках ООН розроблено безліч міжнародних договорів про захист прав людини, що розвивають положення

Всезагальної декларації, щодо окремих груп прав чи окремих прав, закріплених у ній. Однак, якщо Декларація прав, як ми пам'ятаємо, формально не є ні для кого обов'язковою, але стала такою фактично для всіх держав, то вищевказані договори юридично обов'язкові для виконання державами-учасницями. Це насамперед стосується затвердженого в 1966 році Пакту про громадянські та політичні права і про соціальні й економічні права (перший набув чинності 23.03.1976, а другий – 03.01.1976). Ці документи (а також Протоколи до Пакту про громадянські і політичні права), разом із Всезагальною Декларацією складають основне джерело міжнародного права в галузі захисту прав людини – Міжнародний білль про права людини. Окрім Пактів під егідою ООН були розроблені: Конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенція про запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню, а також безліч інших договорів. На виконання усіх цих угод були створені: Комітет ООН з прав людини (не слід плутати з Комісією ООН), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань тощо.

Спеціалізовані установи Організації Об'єднаних Націй. У відповідності зі ст. 57 і 63 Статуту ООН, із Організацією пов'язані різні установи, створені міжурядовими угодами в галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти, охорони здоров'я тощо. Спеціалізовані установи є постійно діючими міжнародними організаціями, які працюють на підставі власних статутів і угод з ООН. Насамперед, до таких установ відносяться Міжнародна Організація Праці (МОП) і Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

1.3.2. Регіональні суб'єкти. Європейські суб'єкти у сфері захисту прав людини.

Щодо регіональних суб'єктів у сфері міжнародного захисту прав людини, то це, зокрема, регіональні організації, коли їх учасниками є держави, що знаходяться у межах певного регіону світу. На сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи

захисту прав людини: Міжамериканська, Африканська, Європейська.

1. Міжамериканська система діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини. Правозахисна діяльність останнього зводиться до розгляду скарг громадян та юридичних осіб. Висновки цього суду мають значний моральний вплив та, як правило, враховуються державами, які винні у порушенні прав людини.

2. Африканська система складається з Африканської комісії прав людини та народів, яка є органом Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі та інші шляхи по захисту прав людини та розглядає заяви громадян та юридичних осіб про масові та систематичні порушення прав людини. По ним комісія готує висновки для ОАЄ.

3. Європейська система захисту прав людини найрозгалужаніша і найдієздатніша. Система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є з 1995 року. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед них є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція про захист прав людини). Крім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція прав меншин, Європейська конвенція прав дитини, Європейська конвенція запобігання катуванням.

Рада Європи – це міжурядова організація, одним із завдань якої є захист прав людини. В межах Ради Європи головним правозахисним органом є ЄСПЛ. Цей суд має перевагу перед більшістю сучасних правозахисних організацій – його рішення обов'язкові для держав, що приєдналися до Конвенції про захист прав людини. Рішення Суду впливають на формування не тільки європейських, але і світових стандартів прав людини, і навіть на відповідну законодавчу практику багатьох цивілізованих держав. Правовою основою його діяльності є Конвенція про захист прав людини і Регламент ЄСПЛ. Відповідно до Конвенції про захист прав людини Суд може розглядати заяви держав-учасниць Конвенції про захист прав людини з питань її порушення в інших

державо-членах (ст. 33), та заяви окремих осіб, груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державо-учасницях (ст. 34).

Порядок розгляду таких заяв різний. У разі звернення до Суду із заявою держави-члена Ради Європи (таке звернення може бути зроблене з метою захисту прав людини в іншій державі-учасниці), Суд розглядає цю заяву, досліджує представлені факти, а в разі необхідності може провести розслідування. Держава, щодо якої було подано заяву, повинна створити всі необхідні умови для встановлення викладених у ній фактів.

Процедура розгляду ЄСПЛ заяв окремих осіб, груп і неурядових організацій більш складна.

По-перше, мають бути дотримані умови, що стосуються суб'єкта подачі заяви. Якщо це особа, то мають бути дотримані вимоги, встановлені ст. 1 Конвенції. Особою вважається як індивід, так і юридична особа. Якщо це група осіб, то справа має стосуватися ідентичного порушення прав усіх осіб, що складають групу. Групою можуть бути визнані, наприклад, подружжя, члени організації. Якщо це неурядова організація, то для її звернення до ЄСПЛ в порядку ст. 34 Конвенції мають бути дотримані умови, що належать до критеріїв «асоціацій» (ст. 11 Конвенції про захист прав людини).

По-друге, для звернення до ЄСПЛ необхідно, щоб заявник вичерпав усі внутрішньодержавні способи правового захисту свого права.

На сьогоднішній день, на базі багаторічної практики ЄСПЛ виробив ряд критеріїв, із застосуванням яких ті чи інші правовідносини із сфери дії публічного права могли бути визнані такими, що підпадають під дію п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини.

В загальному вигляді можна виділити три умови, які впливають з прецедентної практики ЄСПЛ:

- повинна мати місце вимога чи спір, що носить дійсний, суттєвий характер з приводу права чи обов'язку, визнаного національним законодавством;

- результат судового розгляду вимог має бути безпосередньо

вирішальним для такого права чи обов'язку;

- такі права чи обов'язки мають бути цивільними за природою.

Тлумачення змісту кожного з названих критеріїв спирається на фактичну прецедентну практику і є досить складним і не однозначним. Наприклад, стосовно першого з названих критеріїв Комісія і Суд спершу переважно виходили з наступного: для того, щоб з цієї точки зору спір у сфері публічного права вважався таким, що має правову підставу в національному законодавстві, він повинен стосуватися незаконності у світлі такого законодавства адміністративних дій чи рішень, які зачіпають цивільні права, але не має такої підстави, якщо відповідна посадова особа чи орган діяли в межах своєї компетенції, хоча й на шкоду інтересам особи; тобто вважалося, що ЄСПЛ не має права втручатися в питання можливості судового перегляду обґрунтованості тих чи інших управлінських рішень при їх формальній законності.

Стосовно другого із зазначених критеріїв – безпосереднього впливу оскаржуваного рішення на цивільні права – слід сказати, що він також є досить непевним, як ілюстрацію позиції ЄСПЛ з цього питання можна навести справу, в якій Суд визнав спір відносно рішення про депортацію безпосередньо не пов'язаним з цивільними правами, зокрема такими, що впливали з трудового контракту скажника.

Що ж до третього критерію – цивільної природи спірного права – з прецедентної практики Суду можна вивести певні орієнтири для користування ним. По-перше, до уваги береться не класифікація прав за галузями національного законодавства, а дійсний зміст права і можливості для особи, які з ним пов'язані. По-друге, всі права, які можна вважати «приватними», розцінюються як «цивільні» при застосуванні ст. 6 Конвенції. По-третє, факт необхідності одержання дозволу на певну діяльність, що регламентується «приватним правом», не позбавляє права на судовий розгляд питань відмови в такому дозволі. По-четверте, при оцінці права, природа якого як «приватного» чи «публічного» є спірною з точки зору національної правової доктрини, Суд може довільно визнати право «приватним» («цивільним»), виходячи з домінантності тих чи інших його ознак.

1.3.3. Національні суб'єкти у сфері захисту прав людини.

Безумовно, що основним способом, за допомогою якого держава може реалізувати дотримання прав людини є їхнє забезпечення у законодавстві. Головний документ, що гарантує права людини в Україні - Конституція України. У ній закріплені основні механізми захисту прав людини на національному рівні.

Найбільш ефективною гарантією забезпечення прав і свобод людини є судовий захист. Так, виходячи з положень Конституції України, національним суб'єктом в сфері захисту прав людини є Конституційний суд та суди загальної юрисдикції. Конституційний Суд України контролює дотримання норм Конституції України. В суди загальної юрисдикції може звертатися кожна людина щодо захисту своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції, оскільки ці норми є нормами прямої дії.

Важливим національним суб'єктом у сфері захисту прав людини є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. До цього органу, як і до інших державних установ і організацій, можна звертатися зі скаргами, пропозиціями, заявами та інформаційними запитами. Розгляд звернень стосовно прав людини є одним з першочергових завдань Уповноваженого, проте, він може лише сприяти або разом з людиною вимагати відновлення прав. Уповноважений з прав людини є посадовою особою держави, яка здійснює контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та здійснює захист прав кожного на території України, а також громадян України за її межами.

Разом з тим, в своїй діяльності Уповноважений з прав людини є незалежним від інших державних органів та посадових осіб, в той же час він доповнює, а не скасовує існуючі засоби захисту, не перебираючи при цьому на себе повноваження інших інституцій.

Омбудсмен наділений повноваженнями отримувати інформацію про порушення прав і свобод як особисто від людини чи його представника, так і за зверненням народних депутатів, або з власної ініціативи.

Отже, основною передумовою для звернення є порушення прав та свобод, які встановлені Конституцією України для фізичних

осіб, зі сторони органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також підприємств, установ та організацій.

Таким чином, інститут Омбудсмена беззаперечно є потрібною ланкою в процесі захисту прав людини і громадянина від порушень з боку органів влади чи їх посадових осіб, проте потребує додаткового розмежування компетенцій, зокрема, в частині судового захисту. Також необхідним є підвищення рівня моніторингу дотримання прав самим Уповноваженим з прав людини чи його представниками та, як наслідок, початок розгляду справ за власною ініціативою, які на даний момент майже у 100 % випадків розпочинаються за заявами самих осіб чи їх представників.

Серед національних суб'єктів у сфері захисту прав людини можна виокремити і органи виконавчої влади, і органи місцевого самоврядування. Порядок звернення до цих органів та порядок надання відповідей регламентовано, зокрема Законами України «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації».

Також важливу роль відіграють громадські організації, які опікуються захистом прав та свобод людини. Ці організації можуть допомогти отримати правову допомогу, а в багатьох випадках беруться за супровід справи, організовують громадські моніторинги та громадські кампанії.

1.3.4. Неурядові суб'єкти у сфері захисту прав людини.

У контексті сучасної еволюції громадянського суспільства набуває значення дослідження проблематики захисту прав людини неурядовими суб'єктами. Як правило, до таких суб'єктів відносять неурядові правозахисні організації.

З-поміж суб'єктів правозахисної діяльності важливе значення мають неурядові правозахисні організації, що здійснюють свою діяльність у сфері захисту прав людини: засоби масової інформації, організації, політичні партії, професійні спілки, релігійні організації й благодійні фонди. Ці суб'єкти є незалежними від урядових інституцій і муніципальних органів і дають змогу виявити

об'єктивні проблеми та недоліки в наявній практиці реалізації й захисту прав людини в тій чи іншій державі.

У процесі практичної діяльності неурядових правозахисних організацій щодо захисту прав людини вони часто концентрують свою діяльність на захисті окремих прав або груп прав людини. Наприклад, є організації, які захищають переважно права виборців, права жінок, права дітей, права інвалідів, права національних меншин, права корінних народів, права журналістів, релігійні права, права ув'язнених, права біженців, права внутрішньо переселених осіб та інші.

Також відбувається співпраця неурядових правозахисних організацій із міжнародними організаціями, як регіонального, так і універсального рівнів, у сфері захисту прав людини. Так, при Економічній і Соціальній Раді ООН консультативний статус має низка неурядових організацій, що здійснюють захист прав корінних народів, зокрема такі: Всесвітня рада корінного населення, Всесвітня асоціація представників корінних народів, Рада Всесвітнього товариства старійшин тощо.

Неурядові правозахисні організації також займаються проблемами захисту релігійних прав людини. Так, чимало проблем в Україні нині існує у зв'язку з реституцією майна релігійних громад. Зокрема, відкритим залишається питання щодо реституції майна, яке було незаконно відібрано від релігійних громад національних меншин за роки радянської влади в Україні. Наприклад, неодноразово ставилося питання перед органами влади про повернення будівлі синагоги в м. Ужгороді іудейській релігійній громаді м. Ужгорода, однак і досі це питання не вирішене. Необхідно вжити заходів щодо виконання ст. 35 Конституції України й Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також щодо повернення релігійним організаціям культових споруд, які їм раніше належали. Нині в Україні є чимало судових спорів, пов'язаних із визнанням права власності на культові споруди, зокрема церкви, мечеті, синагоги, відповідні земельні ділянки, резиденції священнослужителів, благодійні їдальні тощо. Стороною в таких справах часто є релігійні громади, які є неурядовим суб'єктом і часто захищають не

тільки права своїх членів, а й потенційних і майбутніх своїх членів та навіть відновлюють історичну справедливість щодо майна релігійних громад, що має важливе значення для належної реалізації й захисту релігійних прав людини. Тому в таких справах відповідні релігійні громади можна також розглядати як неурядові правозахисні організації.

Окремі неурядові правозахисні організації важливе значення приділяють гендерним проблемам, захисту прав жінок і недопущенню гендерної дискримінації. Досягнення рівності між жінками й чоловіками вимагає чіткого визначення шляхів досягнення рівності щодо гендерних питань і запобігання практики дискримінації прав жінок із метою вироблення стратегії щодо подолання гендерної дискримінації.

Отже, неурядові правозахисні організації здійснюють важливу діяльність щодо захисту прав людини. Неурядові правозахисні організації є невід'ємним елементом громадянського суспільства, що є запорукою успішної розбудови демократичної та правової держави. Слід зазначити, що неурядові правозахисні організації не можуть вирішити всіх проблем у сфері захисту прав людини, проте в тісній співпраці з органами державної влади, органами місцевого самоврядування й міжнародними організаціями вони можуть вирішити більшість проблем у сфері захисту прав людини.

Таким чином, проаналізувавши вищевикладене, слід зазначити, що запорукою розвитку, функціонування сучасної правової та демократичної держави є належна реалізація і захист прав людини. Захист прав людини є цілісною системою, яка складається з інституційної й нормативної складових, що мають внутрішньодержавний і міжнародний рівень. У цій системі важливою інституцією є неурядові правозахисні організації, які здійснюють свою діяльність на місцевому, регіональному, національному або міжнародному рівнях.

Лекція 2. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод

2.1. Поняття стандартів захисту прав людини і основоположних свобод

2.2. Справедливість як головний принцип захисту прав людини і основоположних свобод

2.3. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод

2.1. Поняття стандартів захисту прав людини і основоположних свобод

Під терміном «стандарт» розуміють зразок, еталон, модель, що приймається як вихідний для порівняння з ним іншими подібними об'єктами.

Для визначення еталона забезпечення прав людини використовуються різні терміни:

- «міжнародні стандарти прав людини»;
- «європейські стандарти прав» тощо.

Зміст таких еталонів визначено міжнародними договорами. Так, Міжнародний білль про права людини визначає основи права на судовий захист, як отримали відображення в нормативних актах більшості держав.

Існують різні думки щодо питання прийнятності терміну, який узагальнено характеризує мінімальний рівень розвитку та забезпечення прав та свобод людини, єдиного для всіх держав. Стверджують, що стандарти в абстрактному сенсі є однаковими в різних країнах. Інші – не погоджуються, обґрунтовуючи тим, що стандарти прав людини, універсально сприйняті усіма культурами та цивілізаціями – настільки важкодосяжне явище, як і самі інтернаціоналізація культур та цивілізацій.

Питання регіоналізації стандартів в галузі прав людини з врахуванням особливостей суспільного ладу, правової культури, історичних традицій, ідеологій в юридичній літературі є актуальними. Дійсно, універсальні основи права на судовий захист в тій чи іншій мірі були сприйняті державами, однак гарантовані

різною правовою інфраструктурою. Так, в межах європейського регіону виробленим міждержавним контрольним механізмом забезпечується дотримання державами права на справедливий судовий розгляд саме в тому напрямку, який визначає ЄСПЛ. В американському правовому просторі передбачені процедурні механізми розгляду індивідуальних петицій Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини. Відмінною рисою африканського регіону є недостатня розвиненість механізму забезпечення прав. Так Африканський суд з прав людини розглядає міждержавні спори (в більшості).

Потужні міжнародні стандарти прав людини містяться в положеннях Конвенції про захист прав людини, а також в рішеннях ЄСПЛ, які мають прецедентний характер. Тому саме «європейські стандарти прав» включають в себе сформовані в регіональних міжнародних актах вимоги до мінімального складу та рівня забезпечення невід'ємних прав та свобод в діяльності державних структур, які гарантовані транснаціональним контрольним механізмом.

Стандарти правосуддя займають в цьому аспекті не останню роль. Вони включають процесуальні принципи як основоположні ідеї здійснення правосуддя (незалежність суду, рівність тощо).

Крім того, ряд вимог (не маючих характеру «принципу права») до процесу розгляду справи та процедури виконання судового акту можуть здійснити суттєвий вплив на дію процесуальних принципів. Наприклад, дотримання вимог своєчасного розкриття доказів необхідно для розкриття принципів змагальності та рівності процесуальних можливостей.

Норми Конвенції про захист прав людини – це основа європейського правового простору. В ході тлумачення конвенційних положень ЄСПЛ уточнює порядок застосування міжнародних норм державами.

Стандарти прав людини відрізняються наявністю механізму контролю за їх реалізацією, який визнається усіма учасниками конвенції. Зокрема, це гарантія права на ефективні засоби правового захисту, яка означає обов'язок держави забезпечити таке функціонування судової системи, яке б відповідало критеріям

справедливого судового захисту та надавало можливості практичної реалізації гарантій права на судовий захист.

Європейські стандарти здійснення правосуддя – принципи здійснення правосуддя, вимоги до процедури судочинства та діяльності щодо виконання судових актів, умови дії цих принципів та вимог (в тому числі, можливі обмеження та заборони), а також зобов'язання держав – учасниць щодо забезпечення їх реалізації та своїй території. Вони випливають з Конвенції через їх тлумачення ЄСПЛ.

Ці стандарти не є статичними, вони розширюються за рахунок практики тлумачення та застосування ЄСПЛ.

Проаналізувавши декілька джерел, в яких досліджується дане питання, вважаємо, що європейські стандарти захисту прав - це визнані Європейським співтовариством та закріплені в його документах правові норми (переважно, конвенції), які закріплюють життєво важливі права людини, механізми та гарантії їх реалізації та захисту.

Такі стандарти містять численні документи, прийняті в рамках Ради Європи. Це, в першу чергу, Статут Ради Європи та Конвенція про захист прав людини, Протоколи до неї, особливо Протокол № 1, статті 1-3 якого закріплюють гарантії захисту власності, право на освіту та вільні вибори; Протокол № 4 – про забезпечення певних прав і свобод, які вже включені в Конвенцію і Протокол № 1; Протокол № 6, що стосується скасування смертної кари; Протокол № 7, норми якого закріплюють процесуальні гарантії, що стосуються вислання іноземців, право на оскарження вироків у кримінальних справах у другій інстанції, право на компенсацію в разі незаконного засудження, право не бути судимим або покараним двічі, право про рівноправність подружжя тощо.

Європейські стандарти, закріплені також в Конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Європейській хартії місцевого самоуправління; Рамкової конвенції про захист національних меншин; Європейських конвенції про видачу; культурної конвенції; конвенції про еквівалентність дипломів, які надають допуск до університетів; конвенції про загальну еквівалентність періодів

навчання в університетах; конвенції про академічне визнання університетських кваліфікацій; Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні; Конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства; Конвенції про захист тварин при міжнародних перевезеннях; конвенціях про охорону археологічної та архітектурної спадщини в Європі; Конвенції проти застосування допінгу; конвенції про спільне кіновиробництво; Конвенції про боротьбу з тероризмом; Європейської конвенції про запобігання насильству і хуліганську поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів і, зокрема, футбольних матчів; Європейської конвенції про громадянство; Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом; Європейської соціальної хартії; Конвенції про передачу засуджених осіб; Конвенції про права людини та біомедицину; Європейській угоді про передачу заяв про правову допомогу¹.

Взагалі, Європа має добре налагоджену систему стандартів захисту прав людини, створену в рамках Ради Європи, а наріжним камінням цієї системи є Конвенція про захист прав людини і її інструмент - ЄСПЛ, розташований в Страсбурзі.

Окремо в системі європейських стандартів захисту прав слід відзначити таку інституцію, як Комісар Ради Європи з прав людини. Незважаючи на те, що Рада Європи утворила європейську систему захисту прав людини близько 50 років тому та ця система доказала свою ефективність - і вона, як виявилось, не позбавлена певних недоліків. Одним із цих недоліків було те, що механізм контролю за дотриманням державами - членами Ради Європи Конвенції починав діяти лише після того, як відбулось порушення прав людини. Для попередження ж таких порушень спеціальної структури у Раді Європи не існувало.

У зв'язку з чим, коли відбувся черговий саміт Ради Європи, а саме з 10 до 11 жовтня 1997 року у Страсбурзі, керівники урядів держав - членів цієї організації, доручили Комітету Міністрів Ради

---

¹. Европейские стандарты прав человека. Европейский суд по правам человека. URL: https://studopedia.ru/4_160845_evropeyskie-standarti-prav-cheloveka-evropeyskiy-sud-po-pravam-cheloveka.html

Європи створити новий орган - інституцію Комісара Ради Європи з прав людини. При цьому, було зазначено, що дана інституція не повинна дублювати функції ЄСПЛ.

Тож, 7 травня 1999 року Комітетом Міністрів ухвалено Резолюцію 99/50 «Про Комісара Ради Європи з прав людини». Комісар з прав людини обирається терміном на шість років (без права переобрання) Парламентською Асамблеєю Ради Європи простою більшістю голосів з числа трьох кандидатів, запропонованих Асамблеї Комітетом Міністрів. Їх, у свою чергу, пропонують Комітету Міністрів держави-члени Ради Європи. При цьому кандидати обов'язково повинні бути громадянами чи підданими держав-учасниць, відомими особистостями, яким притаманні високі моральні якості та визнаний досвід діяльності у сфері прав людини. Ці люди також мають бути відомими своєю відданістю цінностям Ради Європи й користуватись авторитетом, необхідним для ефективного виконання ними функцій Комісара.

Згідно ст. 3 зазначеної Резолюції, Комісар Ради Європи з прав людини зобов'язаний: сприяти заохоченню ефективного дотримання здійснення прав людини в країнах-членах Ради; співпрацювати з іншими міжнародними інституціями у сфері заохочення та захисту прав людини; надавати консультативні послуги та інформацію щодо захисту прав людини та попередження їх порушень².

2.2. Справедливість як головний принцип захисту прав людини і основоположних свобод

Невідповідність національного процесуального законодавства міжнародним стандартам правосуддя, наявність колізій та недостатність правового регулювання ініціює методологічні процеси пошуку сучасних моделей побудови взаємовідносин суб'єктів господарювання і вирішення спорів між ними. В світі зазначених процесів сьогодення особливе місце належить переоцінці ролі принципу справедливості, зокрема в

---

² Резолюція про Комісара Ради Європи з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_039

господарському судочинстві. На сьогоднішній день визначення, характеристики та обґрунтування принципу справедливості є дискусійним у системі принципів господарського судочинства, що пов'язано із відсутністю єдиного критерію його розуміння. Невирішеними є питання прояву справедливості як правової категорії в правотворчій та правозастосовній діяльності, механізмів реалізації принципу справедливості, зокрема в господарському судочинстві.

Витоки нагальної необхідності прогресивного впровадження в національні процесуальні галузі принципу справедливості обумовлені радикальними змінами в Україні, що призвело до посилення значення міжнародно-правових основ в сфері правосуддя. Джерелами останніх є, в першу чергу, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, Гаазька конвенція про міжнародний доступ до правосуддя, Американська конвенція про права людини, Конвенція СНД про права та основні свободи людини, Хартія основних прав Європейського Союзу.

Необхідно зауважити, що більшість принципів правосуддя, які отримали своє визнання в міжнародних актах, сьогодні є невід'ємною частиною національного процесуального законодавства. Однак до такого переліку принципів справедливості не входить.

Це можливо пояснити складною природою самої категорії справедливості, множинністю трактувань її змісту та призначення.

Протягом еволюції концепцій прав та свобод закономірним є існування парадигмальних позицій щодо характеристики фундаментальних орієнтирів справедливості як філософської, теологічної, правової, моральної категорії.

Позицію заперечення застосування категорії «справедливість» як правової займали класики юридичного позитивізму. Так, Джон Остін питання справедливості не включав в межі юриспруденції, а Ганс Кельзен доводив, що моральні цінності, в тому числі справедливість, - відносні і при всій своїй необхідності

представляють собою ірраціональний ідеал; справедливість є вимога моралі; для чистого вчення про право характерна антиідеологічна спрямованість, що виключає змішання позитивного права з «ідеальним» або «справжнім» правом.

Діаметральна позиція була висловлена В.Нерсисянцем щодо розуміння справедливості як категорії правової (не моральної, релігійної тощо). Він підкреслював, що тільки право і справедливе. Діяти справедливо - означає діяти правомірно, відповідно загальним і рівним вимогам права. Справедливість - це самосвідомість, самовираження і самооцінка права і тому разом з тим правова оцінка всього іншого.

Інший підхід до цього питання продемонстрував О.Е. Лейст, який підсумував інструментальні аспекти вищезазначених теорій справедливості. Сутність права, стверджував він, не може бути досягнута ані практичним правознавством, ані навіть загальною теорією права, якщо остання не вийде за межі юридичних категорій. Однією з таких неюридичних категорій, без яких теорія держави і права не може обійтися, і є справедливість. Подібну позицію займав А.К. Черненко, зазначаючи, що справедливість, виступаючи по відношенню до права і моралі в якості цілого, загальної сутності, перетворює їх. Право, відокремлене від свого «живого організму» справедливості, справедливе лише за назвою.

Безумовно, всі вищезгадані вчення відобразились на концепції прав та інтересів людини, суб'єктів господарювання, та відбилися в різномістовних моделях протекціонізму з боку держав. Так, наприклад, не випадково головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики в Україні є Міністерство юстиції, адже юстиція від лат. *justitia*, похідне від *jus* – право та означає справедливість.

Проголошення та законодавче закріплення прав і свобод є найважливішою передумовою запровадження їх правового протекціонізму з боку держави, який реалізується тільки через правові форми діяльності компетентних органів.

Враховуючи роль суду в реалізації захисту прав та свобод людини, громадянина, суб'єктів господарювання та забезпечення

контролю за діяльністю органів державної влади, можна констатувати наявність нерозривного зв'язку понять «справедливість» та «правосуддя». Такий взаємозв'язок навіть прослідковується з точки зору філологічної та лексикографічної думки. Так, у Тлумачному словнику В.Даля «справедливість» прирівнюється до терміну «правда», однак у значенні «правосуддя», а основне слово - «справедливий» вміщено в сукупності слів, похідних від слова «справляв» (тобто правити, випрямити, виправляти), і в якості перших значень має: «правильний», «зроблений законно», а потім вже «по правді», «по совісті», «по правоті». Б.С.Нікіфоров до свого словника Латинської юридичної фразеології включив переклад латинського вислову щодо розуміння юриспруденції як науки про справедливе та несправедливе. І.Наумов також зазначає, що дія правосуддя полягає у справедливості справи і на розумі законів, і щоб рішення було виконано відповідно зазначеним положенням. На його думку, «правосуддю огидно все те, що зроблено не по справедливості та за законом».

Вищевикладене дає можливість стверджувати, що процеси реалізації та забезпечення прав та інтересів осіб через призму справедливості не можливо розглядати без сфери правосуддя, яка має свій прояв в формах господарського, цивільного, адміністративного, кримінального судочинства.

Правосуддя у сфері господарювання здійснюється для вирішення конфліктів у правовідносинах за участю підприємств, установ, організацій, інших юридичних осіб (у тому числі, іноземних), громадян-підприємців, а в окремих випадках держави та інших органів, фізичних осіб, що не є суб'єктами підприємницької діяльності. Господарські суди є спеціалізованими органами у вирішенні господарських спорів за властивою для їх розгляду процедурою.

Як впливає зі змісту Господарського процесуального кодексу України (статті 2, 127 та ін.), господарські суди: здійснюють захист порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом осіб, які наділені правом звернення до господарського суду; здійснюють захист інтересів держави (публічних інтересів) за зверненнями

прокурора та його заступників, Рахункової палати, інших державних органів, які звертаються до господарського суду в межах своїх повноважень, визначених законом; вживають передбачені ГПК України заходи, спрямовані на запобігання правопорушенням (тобто здійснюють превентивну діяльність); розглядають справи про банкрутство; здійснюють судовий контроль, тобто діяльність щодо перевірки законності актів державних та інших органів, яка здійснюється в межах правосуддя в порядку, передбаченому процесуальним законодавством; розглядають справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів; виконують судові доручення іноземних судів.

Особливість предмету діяльності господарських судів обумовлює об'єктивну ретельність в дослідженні вимог до порядку її здійснення, що, первинно, залежить від закріпленої системи основ (принципів), на яких вона побудована.

Принципи господарського процесуального права - це його фундаментальні положення, основоположні правові ідеї, які визначають таку побудову господарського процесу, що забезпечує винесення законних та обґрунтованих рішень. Тому, в першу чергу, вони отримали своє закріплення в Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», змістовно розкриваючись в господарсько-процесуальних нормах.

До системи принципів господарського процесуального права відноситься: верховенство права, законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, обов'язковість рішень суду. Однак це не вичерпний перелік (ч.4 ст. 129 Конституції України), що свідчить про необхідність та можливість мати додатковий комплекс правових механізмів в судах окремих судових юрисдикцій, що додатково гарантує реалізацію права на судовий захист.

При цьому традиційно в юридичній літературі всі принципи

господарського судочинства класифікують за правовим джерелом, сферою дії, функціональною ознакою, що одночасно обумовлює дихотомічні уявлення різних досліджень в цьому напрямі.

Вищенаведене демонструє, по – перше, перелік принципів судочинства є достатньо великим, по – друге, існують певні протиріччя щодо їх призначення та змісту. В результаті чого виникає питання щодо їх адекватного практичного співвідношення та взаємообумовленості. О.А. Беяневич зазначає, що пошук має вестися в іншому напрямі – забезпечення взаємодії цих принципів як системи, головною характеристикою якої якраз і є взаємодія елементів. В межах цього доцільне позначити критерій їх координованої взаємодії, що забезпечить точність змісту та цілеспрямованість досягнення мети усього судочинства. Вважаємо, що дефініцією узгодженості усіх принципів господарського судочинства може стати саме справедливість.

Заслуговує на підтримку думка, що система принципів об'єктивно залежить від конкретної моделі соціально-економічного розвитку суспільства, а суб'єктивно – від волі законодавчого органу, який у визначеному законом порядку їх закріплює. Ускладнення господарських зв'язків в нашій державі спричиняє підвищення ролі господарського правосуддя, що в свою чергу спонукає для впровадження прогресивного принципу справедливості та створює умови для його реалізації.

Першим кроком переосмислення моделі правосуддя через призму міжнародного постулату справедливості можна вважати схвалення Концепції судово-правової реформи в Україні та окреслення її концептуальних завдань, до яких входить: ефективне розмежування повноважень гарантування самостійності і незалежності судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади; реалізація демократичних ідей правосуддя, вироблених світовою практикою і наукою; створення системи законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади; поступове здійснення спеціалізації судів; максимальне наближення судів до населення; чітке визначення компетенції різних ланок судової системи; гарантування прав громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом.

Однак в подальших результатах етапів втілення даної концепції (зміни до діючого законодавства, прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів») принцип справедливості не знайшов свого чіткого законодавчого закріплення.

У літературі зазначається, що в силу абстрактного характеру цього принципу розкрити його зміст досить важко, і пропонується включати в нього такі елементи, як рівність суб'єктів права, свобода договору, необхідність урахування всіх істотних обставин при розгляді конкретної справи судом.

За своєю суттю принцип справедливості (як і принципи добросовісності і розумності) є принципом природного права, і його закріплення на рівні закону не впливає на природно-правовий характер цього принципу. За висловом професора А.С. Довгерта, «принципи справедливості, добросовісності, розумності виконують в українському приватному праві стосовно позитивного права, договорів, звичаїв тощо інтерпретаційну, доповнюючу та виправну функції».

С.С.Алексеев зазначає, що справедливість набуває значення правового принципу в тій мірі, в якій вона втілюється в нормативно-правовому способі регулювання, в тих засадах пропорційності, рівності тощо, які властиві самій побудові правової доктрини.

На особливу увагу заслуговує рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, де зазначено, що справедливість - одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його, як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння справедливості дає підстави застосування її як правової категорії з властивостями прямої дії, зокрема, у судовій практиці. Не закріплення принципу справедливості в законодавстві є наслідком відсутності єдиного підходу щодо його визначення, ознак, критеріїв дії, який повинен, з огляду на ст. 6 Конвенції про захист прав людини формуватися в юридичній свідомості, тлумачитися і

втілюватися у правозастосовну практику крізь призму одного з основоположних прав людини - права на справедливий суд.

Частина 1 ст.6 Конвенції встановлює, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Вказані положення отримують певну конкретизацію в прецедентній практиці ЄСПЛ та повинні трактуватися у світлі умов, існуючих в даний час.

Конструкція ст.6 Конвенції дозволяє виокремити такі елементи справедливого судочинства, які дають оцінку характеру судового процесу в цілому, а саме: публічність розгляду справи та проголошення рішення; розумність строку розгляду справи; розгляд справи судом, встановленим законом; незалежність і безсторонність суду; змагальність судового розгляду; рівність сторін; гласність рішення; обґрунтованість рішення. Усі ці елементи в національному законодавстві трактуються як принципи та володіють вираженою нормативністю.

Тому, з урахуванням вищенаведеного, можливо стверджувати, що принцип справедливості поглинає усю сукупність процесуальних принципів та вимог здійснення правосуддя. Тобто, не може вважатися справедливим розгляд, здійснюваний за межами розумного строку судом, в незалежності і безпристрасності якого є об'єктивні сумніви, який не має встановленої законом компетенції для відправлення правосуддя за певними справами, проведеного з порушенням вимог змагальності, публічності (відкритості) процесу тощо. Координаційність та універсальність принципу справедливості простежується через його:

- інституційність, тобто пов'язаність та вплив на організацію судів (системи мереж, призначення суддів судів, зупинення їх повноважень і звільнення з посади, створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності суддів, матеріальним і соціальним забезпеченням суддів тощо);

- детермінаційність, тобто досягнення оптимальної можливості ініціювання судової процедури через вимоги

доступності правосуддя;

- процесуальність, тобто досягнення необхідного балансу між процесуальною правомочністю учасників судочинства для відстоювання своїх позицій в умовах відсутності переваги будь - кого в процесі;

- імплементаційність, тобто органічне поєднання вимог правової визначеності судового акту з його неухильним виконанням.

Вищевказане дає змогу стверджувати, що принципу справедливості притаманні ознаки об'єктивності, універсальності, координації, оптимальності, імперативності, збалансованості.

Фактичне забезпечення загальнообов'язковості його дотримання в правотворчій та правозастосовній діяльності залежить від його закріплення на законодавчому рівні.

З врахуванням вищенаведеного, представляється можливим дати визначення принципу справедливості як принципу організації розгляду та вирішення судового спору, який в результаті координаційної, універсалізаційної, імперативної характеристик забезпечує необхідний ступінь детермінаційності, інституційності, збалансованості процесуальної правомочності учасників, імплементаційності судових актів з метою захисту прав і охоронюваних законом інтересів.

2.3. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод

Україна, будучи частиною європейського правового простору, безумовно, не може перебувати поза процесом зближення національних і міжнародних (у тому числі регіональних) стандартів захисту суб'єктивних прав, зокрема у сфері відправлення правосуддя.

У літературі серед напрямків впливу міжнародних стандартів прав людини на внутрішньодержавне законодавство і правозастосовчу практику виділяють:

- юридичні заходи, що тягнуть зміни системи права держави;
- юридичні заходи, які призводять до появи в правовій системі країни елементів, що не входять в систему права;

- здійснення тлумачення норм внутрішньодержавного права з урахуванням міжнародних правових норм і безпосередньо положень джерел міжнародного права.

Стрімкі зміни законодавства за останні два десятиліття дозволяють говорити про зміни системи українського права, в тому числі, під впливом міжнародних норм.

Початок процесу реформування української правової системи в напрямку міжнародних та, зокрема, європейських стандартів у галузі захисту прав і свобод людини, розвитку правового статусу людини і громадянина в Україні, пов'язаний, в першу чергу, із процесом вступу країни до Ради Європи (18.10.1995). У зазначений період Україна ратифікувала основні міжнародно-правові акти у сфері захисту прав людини, зокрема 17 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Разом з тим, як відзначають правознавці, саме Конвенція про захист прав людини має для України особливе значення. Імплементация норм даного міжнародного договору в національну правову систему спричинила внесення значних змін в українське законодавство, зумовила вплив міжнародних норм на судову практику і доктрину. Термін «імплементация» міцно укорінився в доктрині міжнародного права (як вітчизняної, так і зарубіжної) і розуміється як діяльність держави в особі її уповноважених органів, спрямована на реалізацію зобов'язань, що випливають з укладених ним міжнародних договорів.

Здійснення міжнародних зобов'язань за рахунок використання механізму імплементации (від англ. Implementation - здійснення, проведення в життя, виконання, реалізація) зумовлюється вимогами принципу добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань, виходячи із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, відповідних їм договорів та угод, міжнародно-правових звичаїв і певних рішень міжурядових організацій.

У сучасній юридичній літературі імплементацию норм міжнародного права на внутрішньодержавній рівні пропонується розглядати у вузькому і широкому сенсі. У першому випадку дане поняття пов'язується з обов'язком держави вжити заходів щодо

створення та забезпечення правових механізмів реалізації норм міжнародного права в національному законодавстві. У широкому змісті імплементація охоплює заходи не тільки правового, але й організаційно-розпорядчого характеру, а також інші необхідні дії з боку держави. При цьому в даному процесі беруть безпосередню участь органи законодавчої і виконавчої влади, а також задіяні органи судової влади, правоохоронні органи та прокуратура.

Імплементація норм Конвенції в українську правову систему передбачає впровадження європейських стандартів прав людини в національне матеріальне і процесуальне законодавство, використання даних стандартів у якості орієнтира для коригування правозастосовчої діяльності, організацію механізму їх обліку, а також розвиток доктрини в новому напрямку.

Враховуючи те, що правозастосування здійснюють і національні суди, вплив норм Конвенції на відправлення правосуддя в Україні представляється безперечним. Однак не менш істотний вплив робить діяльність ЄСПЛ.

Питання визначення правової природи актів ЄСПЛ, що відображають його позицію щодо тлумачення і застосування Конвенції, тісно пов'язані з дискусією про можливість їх включення до складу української правової системи.

З погляду теорії судові акти Європейського суду не є нормативно-правовими, а відносяться до актів роз'яснення або тлумачення правових норм. Ця обставина, на перший погляд, змушує дати негативну відповідь на поставлене запитання. Проте в юридичній літературі широко поширена і протилежна позиція.

Тлумачення міжнародного договору уповноваженим на те органом розглядається як невід'ємний елемент юридичного змісту договірних норм, які не можуть застосовуватися у відриві або всупереч даному тлумаченню. В такій двоякості - як акти казуального вирішення спорів щодо відповідності дій українських національних властей нормам Конвенції і як акти офіційного (нормативного) тлумачення останніх - правознавці пропонують включати акти ЄСПЛ до складу правової системи України. Тим часом, в цілому серед прихильників даної позиції висловлюється думка, що такого роду акти можна розглядати як елемент

національної правової системи лише в тій мірі, в якій вони висловлюють загальновизнані принципи і норми міжнародного права.

Видається, що питання включення прецедентної практики ЄСПЛ в українську правову систему в більшості випадків безпосередньо пов'язується з проблемою визначення в ній місця судового прецеденту як такого. У науковій літературі немає однозначного вирішення спору про можливість надання судовому прецеденту статусу джерела українського права.

Так, наприклад, А.І.Ковлер, кажучи про визнання юрисдикції ЄСПЛ, зазначає: «... правовою доктриною судовий прецедент прийнятий в якості джерела права». Т.Н.Нешатаєва констатує: «... в правовій системі, як і в будь-якій континентальній системі права, в тій чи іншій формі прецедент завжди існував як джерело права» тощо.

Іншими авторами обґрунтовується відсутність судового прецеденту в числі формально-юридичних джерел українського права. Прихильники цієї позиції наполягають на тому, що «які б підстави для кваліфікації правила, що міститься в судовому рішенні або оглядах вищих судових інстанцій в якості правової норми, ні представляла реально існуюча практика, вирішальне слово в визнанні або невизнанні прецеденту джерелом права залишається за законодавцем». Висловлюється думка, що визнання прецедентного права в правовій системі України може серйозно послабити юридичну силу Конституції, закону, привести до їх деформації через правозастосовчу практику.

Видається, що значення позицій ЄСПЛ для національної правової системи не залежить від визнання судового прецеденту формально-юридичним джерелом українського права. Як справедливо зазначає професор Г.А. Жилін, рішення ЄСПЛ, в яких сформульовані правила загального характеру для вирішення типових ситуацій, розглядаються як «один з змістовних джерел права, що вказують на основні напрямки його реформування». Тобто національні суди у своїй діяльності повинні керуватися «духом» іноземного закону, незалежно від його включення в національну правову систему.

У судових актах ЄСПЛ реалізується надане йому

повноваження щодо офіційного тлумачення положень Конвенції. З формальної точки зору даний міжнародний договір не поширює силу судового акту, прийнятого стосовно однієї держави, на всі країни-учасниці. Разом з тим, системний аналіз вищезазначених положень розділу 3 частини III Віденської конвенції про право міжнародних договорів та ст. 32 Конвенції про захист прав людини, на наш погляд, дозволяє прийти до наступного висновку.

Правові позиції ЄСПЛ виробляються їм в ході розгляду конкретних справ, висловлюють узгоджену волю учасників Конвенції щодо порядку тлумачення даного міжнародного договору і протоколів до нього. При цьому, як правомірно відзначається в літературі, розуміння сутності та призначення конвенційних норм національними судами (які також здійснюють тлумачення застосовуваних ними правових норм) поступається пріоритету позиції ЄСПЛ. Останній, керуючись принципом верховенства права, вирішує всі спірні питання, пов'язані як з тлумаченням «наднаціонального права», так і з його застосуванням.

Одним із способів впровадження європейських стандартів відправлення правосуддя в діяльність національних судів є закріплення конвенційних принципів і вимог в нормах українського законодавства, що регулює судоустрій і судочинство. Ряд стандартів отримав пряме вираження в законі, інші впливають із змісту національних процесуальних норм.

Лекція 3. Захист прав в Європейському Союзі та Раді Європи: порівняльний аспект

3.1. Елементи системи захисту прав людини в рамках Європейського Союзу

3.2. Механізми захисту прав людини в Європейському Союзі та Раді Європи

3.1. Елементи системи захисту прав людини в рамках Європейського Союзу

Проблема взаємодії внутрішньодержавного права та права Європейського Союзу (далі - ЄС) останнім часом все більше викликає інтерес зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Будучи досить пов'язаною з країнами зазначеного міжнародно-правового формування, Україна все більше відчуває потребу у наближенні до правового механізму функціонування цього наднаціонального співтовариства в цілому (означеного у сучасній науковій літературі як «міжнародна організація інтеграції»), адже, сподіваємося, що наступним кроком України після підписання з ЄС договору про партнерство та співробітництво, стане асоційоване членство України у ньому. В Указі Президента України від 11 червня 1998 року «Про затвердження стратегії інтеграції України до ЄС» прямо зазначається, що однією з перспективних зовнішньополітичних цілей України є, кінець кінцем, її входження до складу ЄС. На реалізацію згаданого акту Кабінет Міністрів України прийняв 12 червня 1998 року постанову «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС», а «План дій ЄС – Україна», який набрав чинності 21.02.2005, визначає перелік «спільних цінностей», котрі мають отримати закріплення у правовій системі України в процесі адаптації законодавства нашої держави до законодавства ЄС. Передумовою такої адаптації є освоєння правової системи ЄС, зокрема тієї її частини, яка торкається прав людини. Тому видається доцільним порівняти системи захисту прав людини в ЄС та Раді Європи (далі – РЄ), членом якої Україна стала у 1995 році.

Зважаючи на достатню поширеність в Україні інформації про правозахисні механізми РЄ, приділимо основну увагу характеристиці принципів елементів системи захисту прав людини в рамках ЄС. Метою створення у повоєнний період таких європейських організацій, як РЄ та Європейські Співтовариства, було розв'язання двох основних проблем: подолати економічну руїну та припинити вчинення злочинів проти людської гідності. У фокусі РЄ опинилися питання захисту прав та свобод людини, тоді як Європейські Співтовариства були зосереджені головним чином на економічній відбудові Європи. Таке розмежування спричинило те, що права людини не були включені до предмету угод про утворення Європейських Співтовариств: вважалося, що процес економічної інтеграції не може призвести до порушення прав людини.

Колись другорядне питання захисту прав людини в рамках європейської спільноти займає відтепер чільне місце, зокрема при визначенні напрямків європейської інтеграції. Його важливість було урочисто підкреслено 1973 року Європейським Парламентом, а 5 квітня 1977 року у спільній заяві Парламентської Асамблеї, Ради Міністрів і Комісії Європейської Співдружності було викладено урочисте зобов'язання дотримуватися Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У подальшому, в 1989 році Європейський Парламент прийняв Декларацію основних прав та свобод, яка, проте, не має формально обов'язкового значення.

Визначальну ж роль в утвердженні принципу захисту прав людини, а також у визначенні його змісту та сфери застосування відіграв створений у рамках Європейського Співтовариства Європейський Суд Справедливості (далі – ЄСС). Першим кроком у цьому напрямку стала «справа «Stauder» (1969), де Суд постановив, що права людини входять до системи загальних принципів права спільноти, які захищаються ЄСС. Пізніше, у справі «Nold» (1974) ЄСС вказав, що право Спільноти, яке він має тлумачити, виходить зі спільних конституційних традицій держав-членів і при формуванні цінностей Спільноти він буде брати до уваги Конвенції та угоди, укладені із державами-членами, а також Конвенцію про захист прав людини. Особливо важливого «правозахисного»

значення у сфері механізмів взаємодії національних судів держав-членів ЄС та ЄСС набув принцип верховенства (примату) права Співтовариств над внутрішнім правом держав-членів. Цей принцип (вперше сформульований ЄСС у справі «Costa v. Enel» полягає у дії та обов'язковості норм права Співтовариства (у т. ч. рішень суду ЄСС як одного з джерел права Співтовариств) на всій території ЄС та стосовно всіх суб'єктів європейського права. Таким чином, ЄСС співпрацює з національними судами держав-членів, роз'яснюючи їм європейське право з точки зору інтересів не окремих держав-членів, а в цілому Співтовариств та їх цілей. Права людини як самостійний інститут права нинішнього ЄС, незважаючи на велику кількість приписів права ЄС щодо прав людини, все ще остаточно не уконститутований. Така ситуація виглядає щонайменше дивною на фоні часових параметрів реального закріплення та захисту прав людини різними органами ЄС: З часу винесення рішення у справі «Stauder» (1969), в якій Суд постановив, що права людини входять до системи загальних принципів права спільноти, які захищаються ЄСС, пройшло 40 років. І сьогодні de jure інститут прав людини в ЄС складають окремі норми, приписи, принципи, а не формально-обов'язкові акти.

Цей інститут права ЄС є унікальним як за своїм походженням, так і за розвитком. Власне, дещо узагальнено, все ж можна констатувати, що фази розвитку цього інституту прав людини відповідають основним етапам європейської інтеграції, причому Договір про ЄС (як одна з останніх «цеглин» структури міжнародно-правового утворення) заклав якісно новий напрямок інтеграції: оскільки сфера економічних інтересів доповнюється політичними (ст. 2 Договору), співробітництвом у сфері охорони порядку та правосуддя у кримінальних справах (розділ VI Договору); на порядок денний висуваються питання, пов'язані з захистом прав людини не лише громадянами ЄС, але й громадянами третіх країн, (притулок, імміграція). Важливим нововведенням сучасного «спільного європейського будівництва» стало запровадження громадянства ЄС, що, на думку деяких авторів, сприятиме відповідному перетворенню інституту прав людини. Зокрема висловлюється припущення, що політичні та особисті

права тлумачитимуться у такому сенсі, аби «забезпечити формування спільних ідеалів та зростання почуття довіри до органів Європейського Союзу». Ще однією особливістю процесів становлення інституту прав людини в ЄС, яка демонструє його поступ, навіть незважаючи на відсутність формально-обов'язкового систематизованого каталогу прав людини, виступає позиція низки держав-членів ЄС щодо визнання примату права ЄС над національним законодавством. Так спочатку Вищий Конституційний Суд Німеччини дійшов висновку, що при виникненні суперечностей між правом ЄС та Конституцією Німеччини, особливо у сфері фундаментальних конституційних прав, потрібно застосовувати Конституцію. Але ситуація з часом змінилася, зміцнився захист європейських прав, і вже у справі «Wunsche» Федеральний Конституційний Суд підтвердив, що захист фундаментальних прав у Співтовариствах досяг високого рівня і не поступається німецьким стандартам.

Що стосується нормативного закріплення прав і свобод людини, то слід зазначити, що в рамках ЄС немає єдиного кодифікованого акту загальнообов'язкового характеру, в якому б містився їх розгорнутий перелік. Проте це не означає відсутності інших юридично обов'язкових актів цього міждержавного утворення, в яких закріплювалися б окремі права людини. До таких актів належать, зокрема, відповідні положення установчих документів ЄС, регламенти і директиви Ради Міністрів та Комісії ЄС.

Принцип поваги та захисту прав людини не виокремлювався явно у таких фундаментальних, установчих засадах правової системи ЄС, як принципи свободи, демократії і верховенства права. Лише порівняно недавно положеннями Амстердамського договору від 2 жовтня 1997 року було внесено суттєві корективи в систему угод про утворення ЄС, внаслідок яких принцип поваги до прав людини та основних свобод (раніше закріплений тільки у преамбулі Договору про ЄС) перетворився також на одну із засад інтеграційних процесів цього міжнародно-правового утворення.

Перша з таких коректив полягає у внесенні змін до ст. 7 Договору про ЄС та ст. 309 Договору про Європейське

Співтовариство, якими врегульовано процедуру вирішення питання щодо того, чи мало місце систематичне та грубе порушення однією із держав-членів тих принципів, на яких базується ЄС (адже Європейське Співтовариство становить лише одну із трьох «цеглин», з яких збудовано ЄС). У випадку підтвердження порушення прав людини однією із держав-членів ЄС, отриманого за допомогою процедурних механізмів Ради, вона, як один із конституційних органів ЄС, за умови підтримки абсолютної більшості членів, що входять до її складу, може ухвалити рішення про призупинення для відповідної держави реалізації ряду її прав, у тому числі права голосу представника цієї держави у Раді.

Друге нововведення стосується § 1 ст. 49 Договору про ЄС: до нього включено вимогу про те, що будь-яка європейська держава, котра прагне стати членом ЄС, повинна поважати основоположні принципи побудови ЄС, у тому числі й принцип поваги (дотримання) прав людини.

У системі принципів, які лежать в основі визначення прав людини в ЄС, можна виділити такі їх групи:

- принципи, котрі зафіксовано в установчих актах ЄС, насамперед, принципи вільного пересування та недискримінації (на основі громадянства чи за статевою ознакою) – які створюють на користь його громадян суб'єктивні права, котрі на думку ЄС, мають «основоположний» характер в системі договору;

- принципи, не зафіксовані в жодних установчих документах ЄС, але формулювання яких здійснив ЄС в процесі здійснення юрисдикційної діяльності. До них належать, зокрема, принципи добросовісності, пропорційності, правової забезпеченості, які беруться до уваги ЄС при вирішенні питання щодо відповідності актів органів ЄС основним правам людини та при їх тлумаченні.

Які ж права людини відображено в зазначених джерелах? Оскільки ЄС (власне, одна з його підвалин – Європейське Співтовариство) переслідує головним чином цілі економічного характеру, то цілком зрозуміло, що у номенклатурі прав людини чільне місце належить соціально-економічним правам – наприклад, правам займати робочі місця, що пропонуються громадянам певної держави; вільно пересуватися із цією метою територією держав-

членів, перебувати на ній протягом виконання роботи і навіть залишатися там після її виконання. Однак в рамках ЄС закріплено й інші види прав: скажімо, таке особисте право працівника, як можливість приїзду до нього його сім'ї та інтеграції його родини у середовище відповідної країни; або ж такі політичні права як можливість громадян ЄС обирати та бути обраними до складу муніципальних та європейських органів у державі-члена, де вони перебувають, право користуватися захистом дипломатичних та консульських представництв будь-якої держави-члена, право звертатися до Європейського парламенту та Уповноваженого з прав людини ЄС зі скаргами та петиціями.

Правовий статус громадян держав-членів ЄС, а одночасно і РЄ, визначається двома міжнародними правопорядками. Тому, окремим та непростим є питання про можливість виникнення колізій між правами громадян ЄС та їхніми ж правами, закріпленими в Конвенції про захист прав людини, оскільки всі держави-члени ЄС її ратифікували.

Наведемо такий приклад. Одним із прав, наданих громадянам ЄС, є право працівника на приїзд до нього його сім'ї та на інтеграцію його родини у середовище відповідної країни. Ця інтеграція є можливою за наявності таких прав, як свобода висловлювання, свобода зборів, свобода об'єднання; проте ст. 16 Конвенції про захист прав людини дозволяє державам обмежувати іноземців саме у цих правах. Отже, виникає суперечність між певним особистим правом, наданим громадянам ЄС, та деякими політичними правами, передбаченими Конвенцією про захист прав людини. Однією із можливих рекомендацій щодо шляхів розв'язання зазначеної колізії може бути надання ЄСС права ухвалювати рішення у такому випадку на свій розсуд, оскільки акти, в яких закріплено те або інше право, належать до різних міжнародно-правових систем і між ними немає відносин підпорядкування.

Охарактеризуємо зміст однойменних прав людини, що захищаються як у ЄС, так і в РЄ. Що стосується соціально-економічних прав, то, як свідчить законодавство ЄС, їх зміст у порівнянні з такими ж правами, закріпленими в Європейській

Соціальної Хартії є, так би мовити, на порядок вищим. Наприклад, за згаданою Хартією держави-учасниці зобов'язуються застосовувати в ліберальному дусі та пом'якшити норми, що перешкоджають іноземцям здійснювати ту чи іншу діяльність на території іншої держави. Однак, у цьому акті не зазначено право іноземного працівника вільно в'їжджати на територію держави-учасниці, а також рівне із громадянами цієї держави право на отримання роботи, як це гарантується в рамках ЄС. Проте ситуація набуває протилежного характеру при аналізі політичних та особистих прав. Хоч, як вже було зазначено вище, останні зміни, внесені до установчих документів ЄС, мають на меті демократизацію політичних процесів у ЄС. У літературі небезпідставно стверджується про обмежені можливості громадян ЄС брати участь в обговоренні та прийнятті рішень на рівні конституційних органів ЄС: за винятком Європарламенту, громадяни ЄС практично не мають можливості впливати на формування інших органів ЄС, і, що виглядає особливо проблематичним, – це неможливість громадян безпосередньо ставити питання про незаконність актів органів ЄС, така ж обмежена можливість фізичних та юридичних осіб виступати суб'єктами конституційного звернення передбачена проектом Конституції об'єднаної Європи, котра зазнала поразки на референдумах у Франції та Нідерландах. Власне обмежені можливості громадян ЄС впливати на процес прийняття рішень органами ЄС та розширення сфери наднаціональної юрисдикції виступили причинами блокування процесу ратифікації Конституції об'єднаної Європи.

Отже, аналіз політичних та особистих прав людини дає підстави дійти висновку, що вони дістають більш повного закріплення та «змістовного наповнення» саме у системі РЄ.

Торкнемося коротко і такого аспекту, як межі прав людини. Зміст і межі таких прав конкретизуються шляхом співвимірювання, «звуження» їх з іншими цінностями суспільства. До таких основних цінностей в рамках РЄ належать, зокрема, інтереси держави. Що ж до ЄС (як свідчить практика ЄСС) бачення згаданих меж підпорядковано його загальним економічним цілям. Отже, можна

зробити висновок про те, що в ЄС існує така підстава обмежування прав людини, яка не передбачена Конвенцією про захист прав людини. На особливу увагу заслуговують межі тих прав людини, щодо яких справи розглядалися як у ЄСС, так й у ЄСПЛ у Страсбурзі. Спробуємо проаналізувати це питання на таких двох прикладах. Так, у питанні захисту недоторканості житла, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини (справа «Хохста» від 21.09.1989) ЄСС застосував вузьке тлумачення відповідного права, всупереч практиці, набутій Судом. В іншому серйозному питанні, яке стосувалося тестування заявника на виявлення СНІДу і яке широко обговорювалося в РЄ, ЄСС виніс неоднозначне рішення. У справі «Х. проти Комісії» стосовно наслідків відмови проходити перевірку на СНІД при медичному обстеженні осіб, яких приймають на роботу, ЄСС, підтвердивши право на таємницю щодо стану здоров'я кандидата, зазначив, що законні інтереси роботодавця не можуть виправдати проведення тесту проти волі особи. Проте, далі ЄСС зазначає: «Якщо після роз'яснень відповідна особа відмовляється дати згоду на проведення тесту, що його лікар вважає необхідним для визначення її здатності виконувати функції, на які вона претендує, роботодавці не можуть бути зобов'язані брати на себе ризик щодо її прийняття на роботу». ЄСС висловився цілком категорично, але в даному випадку йшлося про прийняття на тимчасову роботу строком на 6 місяців секретаря-машиністки (а не медичної сестри чи пілота повітряного лайнера.). Наведені справи, на думку деяких дослідників свідчать, що самостійне тлумачення Конвенції про захист прав людини ЄСС може інколи переважати над досвідом ЄСПЛ. У зв'язку з цим у літературі пропонується передбачити можливість ЄСС звертатися до ЄСПЛ по преюдиціальну думку, коли перший наштовхується на серйозні труднощі із тлумаченням Конвенції про захист прав людини.

3.2. Механізми захисту прав людини в Європейському Союзі та Раді Європи

ЄС не створив спеціальної, відокремленої від національних системи індивідуального судового захисту прав людини. Це

означає, що захист прав людини здійснюється в межах національної судової системи держав-членів. Проте законодавством ЄС, а саме – ст. 234 Договору про заснування Європейського Співтовариства, передбачено обставини, за яких юрисдикційні органи ЄС можуть включатися у процес захисту прав людини. Мається на увазі право національних судів на звернення до ЄСС з будь-якого питання, що виникає в ході судового засідання щодо тлумачення права ЄС або щодо законності акту певного органу ЄС. Питання про звернення до ЄСС у кожному випадку вирішується національним судом, але за певних обставин звернення до ЄСС є обов'язковим: зокрема тоді, коли питання про тлумачення або про законність акту органу ЄС розглядаються в останній інстанції національної судової системи. Акт, який ухвалюється ЄСС у разі звернення до нього національного суду у порядку ст. 234 договору про ЄС, є обов'язковим для відповідного національного суду при вирішенні конкретної справи.

Окремою проблемою є розмежування компетенції щодо судового захисту прав людини у РС та в ЄС. Така проблема виникає у випадках, коли ЄСС повинен здійснювати контроль, зважаючи на повагу до основних прав людини у випадках порушення державами тієї чи іншої економічної свободи, яка співпадає з одним із прав людини або ж може непрямо зачіпати право людини. Це може статись, наприклад, у разі видворення громадянина ЄС (скажімо, у разі порушення умов здійснення економічної діяльності), внаслідок чого руйнується єдність сімейного життя (ст. 8 Конвенції про захист прав людини); або ж у разі застосування обмежень щодо вільного надання послуг радіо чи телебачення, які безпосередньо торкаються вільного поширення інформації незважаючи на кордони (ст. 10 Конвенції про захист прав людини).

Спочатку ЄСС ігнорував таку колізію, трактуючи її в чисто економічному руслі. Як приклад, можна навести справу щодо транслітерації імені грецького громадянина німецькою мовою відповідно до його бажання, а не до вимог німецького законодавства. ЄСС задовільнив даний позов, однак не на підставі порушення одного з основних прав людини, а на основі ст. 152 Договору про заснування Європейського Економічного

Співтовариства (далі – ЄЕС), якою гарантовано право на безперешкодне здійснення економічної діяльності. ЄСС мотивував своє рішення необхідністю усунути плутанину, пов'язану із ім'ям грецького громадянина з боку його клієнтів. Проте невпинне розгортання європейської інтеграції змусило ЄСС рішуче стати на інший шлях: 18 червня 1991 року у своєму рішенні в справі –ERT, винесеному у порядку ст. 234 ЄСС, нарешті дав відповідь на запитання щодо розмежування згаданої компетенції; ЄСС нагадав, що хоча він і не може давати оцінку фактів з огляду на норми Євроконвенції, які не входять до складу права ЄС, проте, якщо такі норми все ж таки входять у поле застосування права ЄС, ЄСС – у разі подання йому преюдиціального запиту – повинен подати всі елементи тлумачення, необхідні для оцінки національним судовим органом відповідності зазначених норм тим основним правам, дотримання яких забезпечує ЄСС.

Відтак, враховуючи прецедентну практику ЄСС за попередній період, яка так чи інакше торкалася проблем захисту прав людини передбачених Конвенції про захист прав людини, нині діюча ст. 46 Договору про ЄС прямо уповноважує ЄСС здійснювати перевірку актів органів ЄС на відповідність нормам Конвенції про захист прав людини.

Система захисту прав людини, передбачена правовим порядком ЄС, за своїми базовими засадами значною мірою схожа на ту, що передбачена Конвенції про захист прав людини, і в принципі мала б забезпечувати такий самий ефективний захист. Така позиція відображена, зокрема, у рішенні ЄСПЛ від 26 лютого 1998 року у справі «Pafitis and Others v. Greece», де потрібно було визначити, чи не порушувалася вимога розумного строку, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини, тривалістю судового процесу в Афінському регіональному суді.

У своєму рішенні ЄСПЛ зазначив: національний суд прийняв рішення від 3 серпня 1993 року, за яким було постановлено звернутися до ЄСС у порядку ст. 177 Договору про ЄЕС (звернення за прелімінарним рішенням ЄСС, яке було ухвалено 12 березня 1996 року). Протягом цього часу було призупинено вчинення будь-яких процесуальних дій у справі. Хоча, на перший погляд, строк

тривалістю у 2 роки, сім місяців та дві дні може видатися занадто довгим, ЄСПЛ не може брати такий строк за основу для оцінки тривалості судового процесу в кожному конкретному випадку: це могло б завдати шкоди механізму, передбаченому ст. 177 Договору про ЄСС, та переслідуваній цією статтею меті. Отже, ЄСПЛ сформулював «доктрину обмежування» свого втручання у правовий порядок ЄС як такого, що передбачає еквівалентний захист прав людини. Однак наведеним рішенням все ж не вдалося розв'язати усіх проблем розмежування юрисдикцій між ЄСС та ЄСПЛ.

Власне, подальші кроки на шляху до визначення критеріїв розв'язання проблеми розмежування юрисдикцій між ЄСС та ЄСПЛ було визначено у рішенні ЄСПЛ у справі «Matthews v. the United Kingdom», де ЄСПЛ дійшов висновку про те, що Об'єднане Королівство разом з іншими державами-членами ЄС вважаються сторонами Конвенції про захист прав людини, винними за виключення Гібралтару зі сфери застосування Акту від 20.09.1976 щодо виборів представників Європейського Парламенту на основі загального, рівного, прямого виборчого права.

Таке правопорушення виникло внаслідок виконання рішення Ради № 76/787, прийнятого відповідно до ст. 138 Договору про ЄЕС. Позиція ЄСПЛ була сформульована наступним чином: «Рішення Ради та Акт 1976 року становлять собою міжнародні інструменти, щодо яких Об'єднане Королівство самостійно приймало рішення про вступ».

Справді, Акт 1976 року не міг бути оскаржений до ЄСС, оскільки за своєю юридичною формою становив не «звичайний акт законодавства ЄС», а угоду у складі правової системи Спільноти. Тому ЄСПЛ постановив, що виключення Гібралтару зі сфери застосування системи прямих виборів членів до Європейського Парламенту становить порушення права, гарантованого ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини, допущене з вини Об'єднаного Королівства разом з іншими членами ЄС.

За міркуваннями ЄСПЛ, Європарламент виступає значною мірою залученим до специфічної законодавчої процедури, результатом якої є прийняття законодавства відповідно ст. 189b (нині – ст. 251) та 189c Договору про ЄСС (нині – ст. 252), а також

здійснює демократичний контроль за діяльністю Європейської Спільноти. Тому Європарламент становить частину «легіслатури» (законодавчої влади) Гібралтару у сенсі ст. 3 Протоколу № 1.

Для цілей нашого дослідження інтерес становить той факт, що ЄСПЛ проводить розмежування між первинним та вторинним законодавством ЄС, а отже, і щодо можливої відповідальності держав-членів ЄС за порушення прав та свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини. Критерієм такого розмежування, відповідно до висновків ЄСПЛ, є можливість оскарження у ЄСС актів органів Спільноти, стосовно котрих стверджується, що вони порушують права та свободи, гарантовані Конвенцією про захист прав людини.

Якщо відповідний акт може бути оскаржений і, за термінологією ЄСПЛ, становить «нормальний акт Спільноти», тоді застосовується правило, згідно з яким держави-члени ЄС не несуть відповідальності за Конвенцією про захист прав людини, оскільки міжнародна організація, яку вони створили, включає до своєї структури систему судового контролю, який забезпечує еквівалентний захист прав людини. Коли ж виникає протилежна ситуація, тобто коли спірний акт не може бути оскаржений у внутрішньому правовому порядку ЄС, а отже, не задовольняються вимоги «еквівалентного захисту» (причому навіть якщо такий акт є результатом законодавчої діяльності органів ЄС), тоді держави-члени несуть відповідальність за порушення прав людини.

Усі наведені міркування дозволяють зробити наступні висновки:

- у ЄС відбувається поступове завершення формування автономної (щодо РЄ) системи захисту прав людини;

- в рамках ЄС не створено окремого органу міжнародного захисту прав людини, який відіграв би таку ж роль, що виконує ЄСПЛ у РЄ. З іншого боку, не можна недооцінювати можливості ЄСС, який своїми преюдиціальними рішеннями фактично створив розгорнуту систему принципів, що ними керуються національні суди при ухваленні рішень у справах про захист прав людини;

- особливостями системи захисту прав людини у ЄС є те, що у ній ЄСС паралельно із функціями забезпечення верховенства права

ЄС, також здійснює перевірку актів органів ЄС на відповідність нормам Конвенції про захист прав людини;

- рішення, прийняті ЄСПЛ у справах «Pafitis and Others v. Greece», «Matthews v. the United Kingdom», визначили систему критеріїв розмежування юрисдикції між судовим органом РЄ та Судом Справедливості ЄС;

- якщо ж за критерій порівняння взяти змістовне навантаження, можна констатувати, що соціально-економічні права, гарантовані у рамках ЄС, як щодо їх номенклатури, так і щодо змісту, стоять начебто на сходинку вище від однойменних прав людини у РЄ. А ось щодо політичних та особистих прав спостерігається зворотна ситуація;

- охарактеризовані тенденції розвитку інституту прав людини у ЄС та РЄ, як нам видається, дають підстави вести мову про поступове формування феномену панєвропейської культури прав людини.

Лекція 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: загальна характеристика

4.1. Історичні аспекти прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

4.2. Структура та зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

4.3. Протоколи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

4.4. Місце Конвенції та практики суду в національних правових системах

4.1. Історичні аспекти прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Після Другої світової війни відбулося оновлення інституційних механізмів захисту прав людини, насамперед за рахунок їх виведення на міждержавний рівень. Це було проголошено, зокрема у преамбулі до статуту ООН 1945 року: держави, що його підписали покликані «позбавити майбутні покоління від лих війни, що двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе» та «знову затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особи, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність великих і малих націй». На регіональному рівні прагнення забезпечити захист прав людини проявилось у Європі, яка зазнала значної шкоди внаслідок війни. Результати Другої світової війни засвідчили те, що реальне і ефективне забезпечення прав і свобод людини, яке традиційно розглядалось як внутрішнє завдання суверенних держав, потребує об'єднаних зусиль держав на наднаціональному рівні, і, насамперед, прийняття регіонального міжнародно-правового акту, в якому був би визначений каталог прав та свобод, що гарантуються. Прикладом такого акту слугувала Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Проте ця Загальна декларація мала рекомендаційний характер, не передбачала створення механізму,

який дозволяв би ефективно контролювати дотримання і забезпечення державами-членами ООН закріплених у ній прав та свобод. Прийняття державами-учасницями РЄ регіонального міжнародно-правового акту, що повторював би універсальний каталог прав і свобод, гарантованих Декларацією, не забезпечувало їх практичну реалізацію. Для цього необхідно було створити контрольний механізм, наділений відповідними повноваженнями. Початком цих процесів можна вважати Конгрес Європи, що відбувся в Гаазі з 7 по 10 травня 1948 року. У документах, прийнятих на цьому Конгресі, містився заклик до створення політичного та економічного союзу європейських держав, що повинен спиратися на Хартію прав людини та Суд, який би здійснював контроль за її дотриманням. Через рік, 5 травня 1949 року, у форумі, який відбувся в Лондоні, було підписано Статут РЄ. Створення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі у цьому розділі – Євроконвенції) пройшло три етапи:

- Консультативну Асамблею РЄ;
- Комітет Міністрів РЄ;
- завершальний етап. 7 серпня 1950 року Комітет Міністрів РЄ схвалив проект Євроконвенції, підтримавши пропозицію Великобританії зробити факультативним і право подання індивідуальних скарг.

25 серпня 1950 року Консультативна Асамблея РЄ прийняла рекомендацію доповнити Євроконвенцію такими правами, як право власності, право на освіту та право на вільні вибори. Утім, не бажаючи далі зволікати з прийняттям Євроконвенції, Комітет Міністрів направив ці рекомендації на доопрацювання експертам, а на підписання виніс текст, схвалений ним 7 серпня. Зрештою, Євроконвенція була підписана на сесії Комітету Міністрів РЄ у Римі 4 листопада 1950 року. 28 листопада 1950 року у Парижі Євроконвенцію підписали представники Греції та Швеції. Зміни та доповнення до Євроконвенції опосередковуються прийняттям Протоколів до неї.

Розвиток конвенційної системи захисту прав людини пройшов певні етапи:

- перший етап – з 03.09.1953 до середини 1970х років. Протягом цього періоду відбулося створення і становлення конвенційних контрольних органів. Було створено Комісію та Суд згідно зі ст. 19 Євроконвенції у редакції 1950 року. Від початку своєї діяльності до середини 1970х років контрольні органи Євроконвенції розглянули загалом невелику кількість справ, однак саме на цьому етапі були встановлені та апробовані на практиці основні процесуальні правила розгляду справ, сформована оптимальна структура рішень. Переважна більшість рішень, прийнятих Судом до середини 1970х років, залишаються актуальними сьогодні.

- другий етап – з середини 1970х років до початку 1990х років. За цей період Суд істотно підвищив ефективність роботи, ухваливши понад 200 рішень, постановивши перше рішення у міждержавній справі. Проте вже на початку цього етапу стало зрозуміло, що основну увагу Суд приділятиме розгляду індивідуальних скарг, що призвело до трансформації процедурних правил розгляду справ Судом. У 1983 році представники заявників одержали статус самостійної сторони процесу за новим регламентом Суду. У 1980х роках Суд остаточно сформувався як авторитетна й ефективна міжнародна судова установа.

- третій етап – початок 1990х років – 31.10.1998. У 1990х роках було остаточно вирішено питання про надання самостійного процесуального статусу самим заявникам, а не тільки їхнім представникам. Зокрема, відповідно до положень Протоколу №9, який набрав чинності 01.10.1994, заявникам було надано право передавати справу до Суду та особисто брати участь у судових засіданнях. У зв'язку з цим Суд прийняв другий регламент. Якщо положення Регламенту А застосовувалися у справах, де відповідачами виступали держави, які не ратифікували Протокол №9, то Регламент Б встановлював правила розгляду справ щодо держав, які вже ратифікували цей протокол. Інше нововведення Протоколу №9 полягало в тому, що у разі, коли справа не викликала серйозних запитань щодо тлумачення й застосування Євроконвенції, комітет із 3 суддів мав право одноголосно вирішити, що вона не буде розглядатися Судом. У такому разі

справа знову передавалася до Комітету міністрів для прийняття рішення про наявність чи відсутність порушення в порядку колишньої ст. 32 Євроконвенції.

- четвертий етап: 01.11.1998 – 31.05.2010. Протягом цього етапу відбувалася реформа контрольного механізму та діяльності Суду. Від 01.11.1998 набув чинності Протокол 11, головною особливістю якого є те, що він замінив дворівневий контрольний механізм Євроконвенції, який складався з Комісії та Суду, єдиним – Судом, що перебрав на себе повноваження Комісії. Право фізичних осіб подавати скаргу втратило факультативний характер. Повноваження Комітету Міністрів РЄ щодо прийняття рішень про наявність або відсутність порушення положень Євроконвенції в порядку колишньої ст.32 Євроконвенції були скасовані. Юрисдикція Суду щодо тлумачення та застосування конвенції стала обов'язковою для всіх держав-учасниць. Результатом пошуку підвищення ефективності діяльності ЄСПЛ стає прийняття Протоколу №14.

- п'ятий етап: з 01.06. 2010 – донині. Набув чинності Протокол №14, який надав одноособовому складу Суду право оголошувати неприйнятними індивідуальні заяви чи вилучати їх із реєстру справ; дозволив Комітету із 3 суддів вирішувати по суті справи, що становлять предмет усталеної практики Суду; ввів ще один критерій прийнятності індивідуальних заяв – завдання істотної шкоди потерпілому, а також запровадив низьку інших новел.

4.2. Структура та зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Євроконвенція складається з:

- преамбули;
- статті 1. «Зобов'язання поважати права»;
- розділу 1 «Права і свободи», що включає 17 статей;
- розділу 2 «Європейський суд з прав людини», що включає 32 статті;
- розділу 3 «Інші положення», що включає 8 статей.

Відповідно до Преамбули до Євроконвенції учасниками цього акту можуть бути держави-члени РЄ, які розділяють ціль прийняття

Загальної декларації прав людини, а саме «загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав», а також мету РЄ – «досягнення тіснішого єднання між її членами», одним із засобів якого є «забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод», які об'єднані спільним надбанням «політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права», а також прагненням «зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації».

Стаття 1 Євроконвенції «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», винесена за межі Розділу 1, має суттєве значення для визначення цілей і завдань, тлумачення та застосування Євроконвенції. Відповідно до ст.1 Євроконвенції «Високі Договірні Сторони гарантують кожному хто, перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі 1 цієї Конвенції».

У Розділі 1 «Права та свободи» перелічуються права та свободи, котрі гарантуються Євроконвенцією, в тому числі і право на життя (ст.2 Конвенції), право на заборону катувань (ст. 3 Конвенції), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції) та інші. При цьому, в одній статті Євроконвенції може бути закріплено декілька прав.

Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» присвячено створеному на основі Євроконвенції контрольному органу – Суду, який виконує три основні функції: розглядає індивідуальні та міждержавні заяви, котрі подаються у зв'язку зі стверджуваним порушенням прав та свобод, передбачених Євроконвенцією та Протоколами до неї; тлумачить і застосовує положення Євроконвенції та Протоколів до неї до обставин розглядуваних скарг; готує консультативні висновки на запит Комітету Міністрів РЄ.

У Розділі 3 «Інші положення» об'єднані статті, присвячені дії Євроконвенції в просторі, застереженням до Євроконвенції, підписанню, ратифікації та денонсації Євроконвенції та деяким іншим питанням. Відповідно до положень цього розділу, Конвенція прийнята на англійській та французькій мовах, при чому обидва тексти мають однакову юридичну силу і є в одному примірнику,

який зберігається в архіві РЄ. Генеральний секретар РЄ направляє завірені копії тексту Євроконвенції кожній державі, яка її підписала.

Євроконвенція є двомовним документом, що створює проблеми у її тлумаченні, окремі невідповідності перекладу, техніко-юридичні недоліки виявляються у процесі правозастосування.

4.3. Протоколи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Первинний текст Євроконвенції був суттєво змінений і доповнений 15 Протоколами, котрі є її невід'ємною частиною. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11, 14, 14bis стосуються організації діяльності Суду і процедури розгляду заяв. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10 втратили юридичну силу з набуттям чинності Протоколу №11. У зв'язку з тим, що Протокол №14 набув чинності, втратив чинність тимчасовий Протокол №14bis (повторний). Протоколи №1, 4, 6, 7, 12 і 13 розширюють каталог прав та свобод, що гарантуються Євроконвенцією.

Перший Протокол до Євроконвенції поширив міжнародно-правові гарантії захисту на такі права:

ст. 1 – право власності;

ст. 2 – право на освіту;

ст. 3 – право на вільні вибори. Цей протокол було підписано 20 березня 1952 року в Парижі. Він діє в редакції Протоколу №11 до Євроконвенції.

Протокол № 4 до Євроконвенції, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Євроконвенції та у Першому протоколі до неї, підписаний 16 вересня 1963 року в Страсбурзі і діє в редакції Протоколу №11 до Євроконвенції. Протокол №4 доповнює положення Євроконвенції наступними правами:

ст. 1 – заборона ув'язнення за борги;

ст. 2 – свобода пересування;

ст. 3 - заборона вислання громадянина;

ст. 4 – заборона колективного вислання іноземців.

Протокол № 6 до Євроконвенції, який стосується скасування

смертної кари, був підписаний 28.04.1983 в Страсбурзі, діє в редакції Протоколу №11. Він встановлює заборону на застосування смертної кари державами-учасницями Євроконвенції. В той же час цей протокол передбачає винятки з цього правила. Відповідно до ст.2 цього протоколу держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни чи неминучої загрози війни. Держави, котрі ратифікували Протокол №6, не можуть скористатися своїм правом на дерогацію положень Протоколу, а також зробити щодо нього застереження чи заяви про тлумачення.

Протокол № 7 до Євроконвенції було підписано 22.11.1984 у Страсбурзі. Він діє в редакції Протоколу №11. Протокол передбачає процедурні гарантії, які стосуються вислання іноземців:

ст.1 - процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців;

ст. 2 - гарантує право на оскарження у кримінальних справах;

ст. 3 - відшкодування у разі судової помилки;

ст. 4 - право не бути притягнутим до суду або покараним двічі;

ст. 5 - рівноправність кожного з подружжя.

Протокол №11 до Євроконвенції «Про реорганізацію контрольного механізму, створеного відповідно до Конвенції» було підписано 11.05.1994 в Страсбурзі. Він вносить суттєві зміни в організацію контрольного механізму Євроконвенції.

Протокол № 12 до Євроконвенції, підписаний 04.11.2000 в Римі, закріплює загальну заборону дискримінації. Цей протокол набув чинності 01.04.2005.

Протоколом № 13 було підписано 03.05.2002 у Вільнюсі. У цьому протоколі встановлюється загальна заборона на застосування смертної кари, яка не підлягає ніяким виняткам і не може бути порушена ні за яких, навіть надзвичайних, обставин. Протокол набув чинності 01.07.2003.

Протокол №14 до Євроконвенції «Про посилення контрольної функції Конвенції» підписаний 13.05.2004 в Страсбурзі, вносить зміни у вимоги до заяв до Суду та у процедуру розгляду заяв. Протокол №14 вносить такі основні новели:

- підвищуються фільтраційні повноваження Суду (судді, що

засідатимуть одноособово, наділяються правом визнавати заяву неприйнятною);

- запроваджується новий критерій прийнятності – завдання істотної шкоди заявникові;

- запроваджується заходи для роботи з однотипними справами (передбачено спрощену процедуру розгляду справ, що підпадають під міцно усталене прецедентне право).

Тимчасовий Протокол №14bis (повторний) до Євроконвенції було прийнято на 119 сесії Комітету Міністрів РЄ 12.05.2009. У преамбулі до цього акту зазначаються цілі його прийняття, зокрема вказується на невідкладну потребу змінити певні положення Євроконвенції для збереження й покращення ефективності контрольної системи на тривалий період, головним чином у світлі дедалі більшої завантаженості Суду та Комітету Міністрів РЄ, а також на потребу забезпечити Суду можливість і надалі відігравати свою провідну роль у захисті прав людини в Європі.

4.4. Місце Конвенції та практики суду в національних правових системах

Ні в кого не викликає сумнівів юридична своєрідність Євроконвенції, оскільки країни, які її підписали, не розглядають її виключно як текст, що містить норми про права людини. Така дещо спрощена думка набула поширення тільки у країнах колишнього радянського табору, де протягом радянської історії насаджувався «позитивістсько-командний» погляд на право, зокрема і на права людини.

Євроконвенція, на відміну від інших міжнародних договорів, є комплексним та складним правовим механізмом захисту прав людини, який включає власне конвенційні норми, а також рішення Європейської комісії з прав людини та Комітету міністрів Ради Європи, судову практику ЄСПЛ, прецедентне право, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, специфічні методи тлумачення Євроконвенції, наукову доктрину з питань її застосування тощо. Усе це визнала Україна 17.07.1997, прийнявши Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., першого протоколу

та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» за № 475/97-ВР. У пункті 1 цього Закону зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Обсяг прийняття національними системами права окремих держав змісту та напрямів розвитку як Євроконвенції, так і європейської правової практики обумовлений різними факторами політико-юридичного характеру, найбільш суттєвими з яких вважаються наступні:

- ступінь визнання національною системою права Євроконвенції та рішень Суду, що проявляється, окрім усього іншого, у ієрархії формальних джерел права даної держави;

- належність держави до певної правової системи.

З огляду на ці фактори Євроконвенція має різний ранг у національних системах права її держав-учасниць. Її місце у окремих національних системах права визначається такими чинниками як:

- конституційно-правова регламентація місця Євроконвенції у національній правовій системі;

- юридична сила нормативно-правового акту, яким Євроконвенція була інкорпорована у національну систему права;

- рішеннями чи іншими актами компетентних державних органів (конституційних судів та інших органів) – які вказують на те, у якому обсязі національні суди та інші правозастосовчі органи враховують положення Євроконвенції у своїй практиці.

За конституційно-правовою регламентацією місця Євроконвенції у національній системі права та з урахуванням юридичної сили акту, яким Євроконвенція інкорпорована у національне законодавство, можна вести мову про такі різновиди статусу Євроконвенції:

- конституційний чи надзаконний (квазіконституційний) – Австрія, Швейцарія, Нідерланди, Іспанія, Італія, Франція, Греція;

- Статус закону – Німеччина, Фінляндія;

- Статус акту, який не здійснює значного впливу на систему права – Швеція, Норвегія, Ісландія, Великобританія, Ірландія.

В Україні ситуація склалася таким чином, що за логікою ст. 9 Конституції України, а саме «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Євроконвенція, як і решта міжнародних договорів мають надзаконний статус, проте фактичний її вплив на національне законодавство є незначним. Це, зрештою, може стосуватися і інших держав-учасниць Євроконвенції. Проте можлива і протилежна ситуація.

Вплив Євроконвенції та практики Суду на національне законодавство та правове регулювання держав-учасниць Євроконвенції обмежується такими повноваженнями Суду:

- Суд, визнавши Євроконвенцію порушеною, не має права скасувати правові норми та акти внутрішнього законодавства, вимагати їх скасування чи вжиття яких-небудь заходів державно-владного характеру;

- Суд не має права скасовувати за скаргою заявника вирок чи рішення, ухвалене національним судом, він не є вищестоящою інстанцією щодо національної судової системи;

- рішення Суду, включаючи і рішення у тих справах, у яких відповідачем виступала дана держава, не мають характеру обов'язкового прецеденту для законодавця та судової системи держави-учасниці Євроконвенції. Поняття «прецедентне право Суду» має юридичне значення для практики Суду, а не для національних правових систем держав-учасниць Євроконвенції. Тому зміни національного законодавства та практики виконавчих органів влади під впливом практики Суду є добровільною справою держав-учасниць Євроконвенції.

Місце Євроконвенції та практики Суду у національних правових системах держав-членів РЄ визначається шляхом взаємодії Євроконвенції та внутрішнього права. Така взаємодія заснована на трьох основоположних принципах:

- субсидіарності;
- відмови від абстрактного контролю;
- свободи розсуду держави.

Принцип субсидіарності впливає з того, що захист прав і свобод, гарантованих Євроконвенцією, є насамперед завданням її держави-учасниці, компетенція Суду щодо національного правопорядку суттєво обмежена. Відповідно до ст.1 Євроконвенції саме держави-учасниці «гарантують кожному хто, перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи», передбачені Конвенцією».

Принцип відмови від абстрактного контролю. Суд вказав, що він ухвалює рішення не по абстрактній проблемі, що стосується сумісності закону з положеннями Євроконвенції, а по конкретному випадку застосування такого закону до заявника і у тій мірі, у якій останній був обмежений у здійсненні прав, гарантованих Євроконвенцією.

Принцип свободи розсуду держави заснований на праві держави встановлювати певні обмеження реалізації прав і свобод людини, гарантованих Євроконвенцією та протоколами до неї, спрямовані на забезпечення інтересів суспільства. Характер і ступінь таких обмежень, виходячи з принципу суверенності, держави визначають самостійно, оскільки вони мають більш повне уявлення про умови життя суспільства та про його потреби. Суд лише розглядає встановлені обмеження на предмет їх співмірності і пропорційності конкретній ситуації.

Глава 2. Міжнародна практика захисту прав у судах ЄС та РЄ: теорія та практика

Лекція 5. Правотлумачення та застосування конвенцій судом Європейського Союзу

5.1. Юридична природа рішень Суду Європейського Союзу

5.2. Способи право інтерпретаційної діяльності Суду Європейського Союзу

5.3. Герменевтичний механізм правотлумачення (об'єктивні та суб'єктивні фактори).

5.1. Юридична природа рішень Суду Європейського Союзу

Суд Європейського Союзу (також Європейський суд, Суд справедливості, надалі - ЄСС)— є офіційною інституцією Європейського союзу, яка охоплює всю судову владу ЄС.

ЄСС був заснований відповідно до Угоди про Європейське співтовариство вугілля та сталі у 1952 році як Суд Європейського співтовариства з вугілля та сталі. З набранням чинності Римськими договорами в 1958 році Суд став спільним інститутом для трьох Співтовариств (ЄСВС, ЄЕС, Євроатом). З набранням чинності Лісабонської угоди у 2009 році назву Суду було змінено на теперішню.

Відповідно до статті 19 Договору про Європейський Союз «Суд справедливості Європейського союзу повинен включати:

- Суд справедливості,
- загальний суд,
- спеціалізовані суди».

Таким чином, термін «Суд справедливості Європейського Союзу» позначає всю судову систему ЄС в сукупності і включає:

- ЄСС — найвища ланка судової системи Європейського Союзу;

- Загальний Суд (раніше - Суд (Трибунал) першої інстанції створений у 1989 році та перейменований Лісабонським

договором на Трибунал);

Рішенням Суду притаманні усі ознаки правозастосовчих актів.

По-перше, рішення Суду приймаються компетентним (уповноваженим на це ст. 32 Конвенції) органом - Судом.

По-друге, вони мають владний характер і забезпечуються міждержавним утворенням - РЄ, яка через спеціально уповноважений орган - Комітет Міністрів контролює їх виконання державою-відповідачем у справі та має право застосовувати санкції юридичного та політичного характеру за невиконання таких актів.

По-третє, рішення Суду як правозастосовчі акти містять індивідуальне формально обов'язкове правило поведінки, яке полягає у визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції і, залежно від наслідків, призначення справедливої сатисфакції.

По-четверте, дія рішень Суду розрахована на персоніфікованих суб'єктів - заявника та державу-відповідача в обов'язковому порядку. Хоча у порядку застосування заходів загального характеру держава може вживати заходів для уникнення аналогічних порушень у майбутньому щодо інших суб'єктів у факультативному порядку.

По-п'яте, рішення Суду регулюють лише конкретні випадки суспільного життя, тому їх чинність вичерпується фактом застосування індивідуального припису. Тобто рішення Суду в конкретній справі не може бути застосоване до іншого, навіть аналогічного випадку, автоматично, без належного обґрунтування позиції Суду у новому рішенні, хоча Суд може посилається і посилається на свої попередні рішення при ухваленні наступних рішень в аналогічних справах.

По-шосте, рішення Суду мають пряму дію.

По-сьоме, рішення Суду мають письмову юридичну форму вираження. По-восьме, рішення Суду є необхідною передумовою належної реалізації прав та свобод, передбачених Євроконвенцією.

Особливістю правоінтерпретаційної діяльності Суду є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовчого акту - рішення суду. Проте такий правозастосовчий акт має усі ознаки інтерпретаційно-правових актів.

По-перше, рішення Суду є юридичним актом компетентного суб'єкта - Суду, відповідно до ст. 32 Конвенції.

По-друге, рішення Суду є формально обов'язковим для всіх суб'єктів, оскільки лише Суд має повноваження здійснювати офіційне тлумачення Конвенції.

По-третє, рішення Суду містить правила розуміння змісту норм Конвенції, які є доволі абстрактними та конкретизуються через їх тлумачення Судом.

По-четверте, рішення Суду має письмову юридичну форму вираження.

По-п'яте, рішення Суду мають юридичну силу, похідну від суб'єкта правотлумачення - Суду, тобто має юридичну силу рішення Суду.

По-шосте, правило розуміння змісту норми, що міститься у рішенні Суду, не виходить за межі норми Євроконвенції, принаймні декларативно. Як правило, Суд використовує загальні формулювання і вказує, що те чи інше право, яке буквально не записане у тексті Євроконвенції, впливає з певної норми у світлі цілей Конвенції або ж роз'яснює ознаки певного поняття, яке міститься у нормі Євроконвенції. Тобто, з одного боку, Суд «розвиває» норми Євроконвенції, а з другого боку, - визнає, що не виходить за межі цих норм, хоча такі межі виявляється доволі широкими.

По-сьоме, рішення Суду не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права. Текст Євроконвенції з 1950 року змінюється лише через посередництво протоколів до неї, здебільшого у організаційно-процесуальній частині, тоді як правила розуміння змісту норм Євроконвенції змінюються на розсуд Суду за наявності одних і тих самих норм Євроконвенції.

По-восьме, правила розуміння змісту норм Конвенції діють лише протягом строку дії Євроконвенції.

По-дев'яте, рішення Суду не мають самостійного значення та діють в єдності з нормами Євроконвенції.

Порівняно з багатьма іншими інтерпретаційно-правовими актами рішення Суду мають ще одну особливість, яка стосується їх змісту. Хоча у рішеннях Суду містяться правила розуміння змісту

норм Євроконвенції, вони є результатом правозастосовчої конкретизації норм як акти тлумачення норм Євроконвенції, рішення Суду мають певні особливості порівняно з іншими актами тлумачення права; у процесі такого тлумачення відбувається не власне тлумачення, а конкретизація юридичних норм. Спеціальні загальнотеоретичні дослідження довели, що конкретизація юридичних норм - це об'єктивно зумовлена закономірна діяльність уповноважених органів, спрямована на підвищення точності й визначеності правового регулювання, на переміщення абстрактного змісту юридичних норм на більш конкретний рівень за допомогою операції з обмежування понять, результати якої фіксуються в юридичних актах. Правозастосовча конкретизація - це об'єктивно зумовлена, здійснювана з метою забезпечення втілення правових норм у життя, закономірна діяльність уповноважених органів зі встановлення індивідуальних конкретних велінь, а також зі створення індивідуальних правоконкретизуючих положень шляхом зменшення обсягу юридичних норм на основі розширення їх змісту.

Розмежування тлумачення юридичних норм та правозастосовчої конкретизації проводиться за логічними механізмами здійснення цих процесів. Як при тлумаченні, так і при конкретизації юридичних норм відбувається встановлення змісту поняття. Проте метою тлумачення поняття є встановлення вичерпного переліку його ознак, що розширює зміст відповідного поняття. При здійсненні ж конкретизації перелік ознак поняття, що тлумачиться, є невичерпним і може змінюватись, у зв'язку з чим відбувається звуження обсягу витлумачуваного поняття. Хоча і при конкретизації, і при тлумаченні мають місце логічні операції з поняттями. У своїх рішеннях Суд через операції з поняттями встановлює не вичерпний, а такий, що відповідає певному етапу розвитку певного суспільства, перелік ознак цього поняття, який, до того ж, може змінюватися (на що неодноразово вказував сам Суд). Наприклад, якщо початково при тлумаченні поняття «права та обов'язки цивільного характеру» Суд схилився до того, що основною ознакою такого поняття є приватноправовий характер відносин, що впливають з таких прав та обов'язків, то згодом ця

ознака перестала бути визначальною. Натомість у справах за ст. 6 Євроконвенції Суд вказує на те, що до спорів про права та обов'язки цивільного характеру належать будь-які спори, що мають майновий предмет. Крім того, суд наводить ще й певні додаткові ознаки цього поняття, як-от: матеріальна сутність права, з цією сутністю, функція, яку виконує державний службовець; належність чи неналежність того чи іншого права до сфери виключної компетенції держави тощо. Це ж стосується конкретизації Судом інших понять, що містяться в Євроконвенції, у його правотлумачній практиці. Саме тому стосовно правотлумачної практики Суду йдеться не про здійснення власне тлумачення норм Євроконвенції, а про їхню конкретизацію. Це підтверджується також і принципами тлумачення Євроконвенції, які застосовує Суд, чільне місце серед яких посідає так званий спосіб еволюційного тлумачення, який дає змогу розглядати Євроконвенцію як живий інструмент, що розвивається.

Згідно з другим підходом, рішення Суду мають прецедентний характер. Причому більшість прихильників цього підходу погоджуються, що йдеться переважно не про прецедент за формою та за змістом у класичному розумінні англійської чи американської доктрини (тобто рішення суду, яке містить норму або принцип права і є обов'язковим як для суду, який його прийняв, так і для нижчих судів), а про прецедент за змістом (рішення суду, що містить правові позиції, які мають певну цінність для усіх суб'єктів суспільних відносин, є обов'язковими для самого суду, що його прийняв). Аргументами на користь цього підходу є те, що сам Суд називає свої правові позиції прецедентним правом (*case-law*) (хоча лише в англійському варіанті рішень Суду, тоді як у французькомовному використовується термін «юриспруденція»), хоча він і не є вищим судом у системі органів судової влади певної держави. Крім того, сам Суд констатує наявність у своїх рішеннях таких елементів прецеденту, як *ratio decidendi* («підстава для вирішення») та *obiter dictum* («попутно сказаного»). Поряд з поняттям «прецедент», стосовно практики Суду використовується і поняття «правові позиції».

Дослідники практики Суду вважають, що правові позиції

здебільшого містяться у прецедентному праві Суду. Проте, на думку В.Туманова, у практиці Суду присутні як прецеденти, так і правові позиції Суду. Він вважає, що «на відміну від прецеденту, який визначає вирішення справи по суті, правові позиції - це лише правовий інструментарій, використання якого Судом не визначає вирішення справи». Прецедентами В.Туманов вважає ситуації, коли Суд посилається на рішення у попередніх справах, а правовими позиціями - коли у рішенні вживаються словосполучення «як Суд неодноразово зазначав у своїй практиці», «Суд нагадав» та інші подібні формулювання. Проте навряд чи є потреба проводити таке протиставлення, оскільки дуже часто Суд у наступних рішеннях посилається лише на певну правову позицію, яка міститься у попередньому рішенні в аналогічній справі, а не на рішення в цілому, але вказує і на правову позицію, і на це рішення. Тому, власне, правові позиції видаються більш цінними з погляду науки та практики, оскільки у рішеннях може бути кілька правових позицій, а ситуацію досліджено на предмет порушення кількох статей Євроконвенції, тоді як аналогічної справи може стосуватися лише частина попереднього рішення, лише деякі правові позиції.

Поряд з поняттям «правові позиції» у вітчизняній юридичній літературі використовується поняття «правоположення». Д.Хорошковська вказує, що правоположення у континентальній правовій системі права сприяють розкриттю змістовного значення правової норми у процесі неодноразового застосування її в аналогічних справах. Правоположення виступають взірцем правильного застосування права, враховуються в судовій діяльності як додаткові правила застосування чинного законодавства. Сприйняття правоположень відбувається не на підставі обов'язковості, а завдяки аргументованості й авторитету вищих судових інстанцій. Прецедентний характер правоположення встановлюється юридичним визнанням певного правоположення як взірця при розгляді аналогічних справ у майбутньому. Видається, що у наведеному значенні поняття «правоположення» та «правові позиції» щодо практики Суду збігаються за змістом, а розмежовувати їх немає потреби. Адже у рішеннях Суду його

правові позиції повторюються від рішення до рішення в аналогічних справах, а відтак стають правоположеннями при вирішенні аналогічних справ. Наприклад, стосовно рішень проти України про порушення розумного строку судового розгляду Суд використовує такі формулювання, як «Суд неодноразово зазначав у попередніх справах, що...» і посилається на попередні рішення в аналогічних справах, не надаючи повної і вичерпної мотивації своєї позиції, якщо вона збігається з мотивацією у більш ранньому аналогічному рішенні. Відтак, саме така мотивація виступає правовою позицією, правоположенням, яке «крокує» від рішення до рішення в аналогічній справі автоматично. З огляду на вищезазначене видається, що такі поняття, як «правові позиції», «праваположення» та «ratio decidendi» у рішеннях Суду збігаються. Заради точності зазначимо, що вони відображають розуміння змісту норм Євроконвенції і слугують уподібненню застосування Євроконвенції Судом. Таких правових позицій, правоположень може бути декілька в одному рішенні Суду, особливо, якщо йдеться про порушення кількох статей Євроконвенції чи кількох частин або пунктів однієї її статті.

5.2. Способи правоінтерпретаційної діяльності Суду Європейського Союзу

З огляду на подвійну юридичну природу рішень ЄСС як правозастосовних та правотлумачних актів, спробуємо з'ясувати особливості правотлумачної діяльності ЄСС, яка опосередковує конкретизацію юридичних норм. Складність тлумачення Євроконвенції обумовлюється, як зазначалося, низкою факторів. Дослідник європейської системи захисту прав людини Дж. МакБрайд зауважив: «Є річ, яку має чітко усвідомити кожен, хто прагне застосувати Конвенцію: що саме лише ознайомлення з текстом положень Конвенції не дає змоги збагнути весь її сенс. Адже, попри існування різноманітних підходів, якими можна скористатися, беручись тлумачити юридичні тексти, лише той, що відповідає обраному Судом, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань щодо забезпечення визначених у Конвенції прав і свобод. Підхід Суду

виявляємо у його рішеннях по справах, взятих ним до розгляду, та в усій його практиці, що внаслідок цього постала».

Отож, розглянемо особливості тлумачення Євроконвенції у контексті практики Суду. Основним для Суду під час тлумачення Євроконвенції є права людини, що впливає як на формування принципів тлумачення Євроконвенції, так і на вибір способу тлумачення у кожному конкретному випадку. Суд протягом своєї діяльності із застосування Євроконвенції виробив низку *принципів тлумачення її норм*, які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їхнього змісту. Ці принципи взаємодоповнюють один одного, що дає підставу вважати їх системою. До принципів тлумачення Євроконвенції більшість авторів відносять такі: принцип ефективного тлумачення; принцип еволюційного тлумачення; принцип забезпечення правової визначеності; принцип пропорційності та балансу інтересів; принцип забезпечення свободи національного розсуду; принцип автономного тлумачення; принцип об'єктивного тлумачення.

Застосування саме таких, а не інших принципів тлумачення зумовлене цілями та об'єктом Євроконвенції. До цілей Євроконвенції практика ЄСС відносить:

- реалізацію ідеалів РЄ, проголошених у Статуті, і встановлення публічного порядку, спільного для вільних демократичних держав Європи, в ім'я збереження спільного надбання політичних традицій та ідеалів, поваги свободи і верховенства права (рішення ЄСС у справі «Austria v. Italy» від 11.01.1961 р.);

- ефективний і реальний захист основних прав конкретних осіб від порушень з боку держав-учасниць Конвенції, а також створення суб'єктивних і взаємних прав між останніми (рішення ЄСС у справі «Austria v. Italy» від 11.01.1961 р.);

- встановлення певних міжнародних стандартів, які повинні дотримуватися державами-учасницями Конвенції у їх взаємовідносинах з особами, що знаходяться під їх юрисдикцією (рішення ЄСПЛ «Sunday Times v. the United Kingdom» від 04.12.1995 р.).

У своїй практиці Суд багаторазово наголошував, що

тлумачення Євроконвенції та протоколів до неї має відповідати «загальному духу Конвенції правового акту, метою якого є забезпечення ідеалів та цінностей демократичного суспільства» (рішення ЄСПЛ у справі «McCann and Others v. the United Kingdom» від 27.09.1995 р.).

Принцип ефективного тлумачення Конвенції впливає з Преамбули Конвенції та втілюється у правовій позиції Суду, висловленій у рішенні у справі «Airey v. Ireland» від 09.10.1979 р., а через рік повтореній у справі «Artico v. Italy», відповідно до якої: «Конвенція гарантує не теоретичні та ілюзорні права, а права, які мають практичний вплив і є ефективними». Саме потреба здійснення на практиці дієвого захисту прав і свобод людини обумовила застосування Судом такого підходу до тлумачення норм Конвенції, який дає йому змогу постійно розширювати встановлені Конвенцією гарантії. З огляду на це принцип ефективності гарантій Конвенції у практиці Суду перетворився на спосіб «експлуатації потенційних можливостей Конвенції».

Теза щодо існування принципу ефективного захисту прав людини впливає з положень Преамбули Євроконвенції, де зафіксовано, що одним із засобів досягнення більшої єдності між членами РЄ є захист і розвиток прав та свобод людини. На розвиток цього положення у рішенні в справі «Soering v. the United Kingdom» від 07.07.1989 р. Суд підкреслив, що «під час тлумачення Конвенції необхідно враховувати її особливий характер як договору про колективне гарантування прав людини та основоположних свобод...». Предмет і мета Євроконвенції як правового акту, що забезпечує захист прав людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися й застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними й ефективними. Крім того, будь-яке тлумачення прав і свобод, що гарантуються, має відповідати «загальному духу Конвенції - правового акту, метою якого є забезпечення й розвиток ідеалів і цінностей демократичного суспільства». Специфічна природа Євроконвенції надає процесу тлумачення її норм особливої цільової орієнтації. Досягнення саме ефективного захисту прав людини стає головним критерієм «зважування» дій держави щодо реалізації або обмеження цих прав.

Принцип ефективного тлумачення Євроконвенції застосовувався у різних категоріях справ, починаючи від ефективності правової допомоги та ефективності виконання позитивних обов'язків державою і закінчуючи ефективністю Євроконвенції при тлумаченні змісту поняття «потерпілий». Проте Суд не пояснює змісту поняття «ефективність», хоча відповідний термін є одним із таких, що найчастіше застосовуються Судом. Виходячи з цілей прийняття Євроконвенції та загальних тенденцій практики ЄСС, реальними та ефективними гарантіями захисту прав людини вважаються такі, які б забезпечили практичний і конкретний захист прав людини, гарантованих Євроконвенцією та протоколами до неї, як державами-учасницями Євроконвенції, так і Судом. Дотримуючись цього принципу, Суд прагне підкреслити, що гарантії Євроконвенції не є теоретичними чи ілюзорними. Результативність принципу ефективного тлумачення Євроконвенції також виявляється в тому, що він дає змогу якнайкраще пристосувати її положення до соціальних умов, які постійно змінюються. Тому дуже часто принцип ефективності конвенційних гарантій застосовується разом із принципом еволюційного тлумачення Євроконвенції.

Принцип еволюційного (динамічного) тлумачення Євроконвенції впливає з принципу ефективності гарантій Євроконвенції. Цей принцип зумовлює так звану «динамічну», або «еволюційну», інтерпретацію конвенційних норм, що застосовуються Судом. У його прецедентному праві вкоренилося положення про те, що Євроконвенція є «живим інструментом», який повинен тлумачитися «у світлі умов сьогодення», а також відповідно до понять, які «панують в наші дні у демократичних суспільствах» (рішення у справі «*Tyrer v. the United Kingdom*» від 25.04.1978 р.). Адже з 4 листопада 1950 р., коли було підписано Євроконвенцію, у її перший розділ про права та свободи не було внесено жодної зміни. Каталог прав та свобод людини розширювався лише шляхом прийняття протоколів до Євроконвенції. При цьому вона завжди відповідала сучасним для кожного періоду умовам життя суспільства.

Принцип еволюційного тлумачення Конвенції та протоколів

до неї означає, що їх положення слід тлумачити з урахуванням мінливих політичних, економічних, соціальних та культурних умов життя суспільства. Це вказує на динамізм як суттєву характеристику європейської системи захисту прав людини. Зауважимо, що стосовно практики ЄСС поняття еволюційного та динамічного тлумачення здебільшого розглядаються як тотожні. Хоча окремі дослідники вказують на те, що ці поняття мають різний зміст. Тоді як еволюційне тлумачення розглядається як тлумачення норми у світлі умов сьогодення, динамічне тлумачення можливе лише там, де аналогічна справа вирішувалася раніше в інший спосіб.

Незважаючи на цю дискусію, саме застосування еволюційного тлумачення дало Суду змогу розглянути в рамках права на життя питання про клонування, генну інженерію, евтаназію, котрі не враховувалися і не могли враховуватися державами, які приймали Євроконвенцію.

Принцип об'єктивного тлумачення Євроконвенції означає, що її текст тлумачиться Судом насамперед відповідно до цілей Євроконвенції та практики ЄСС через застосування до обставин конкретної справи. При цьому положення національного законодавства держави-учасниці Євроконвенції як на момент її ратифікації, так і наступні, а також тлумачення, яке дають національні органи влади окремим положенням Євроконвенції, враховуються, але не є визначальними. У рішенні в справі «Golder v. the United Kingdom» від 21.02.1975 ЄСС зазначив, що «Конвенція повинна тлумачитися об'єктивно, а не так, як її могли розуміти сторони на момент її ратифікації». Цей принцип конкретизувався Судом при розгляді справ щодо порушень окремих положень Євроконвенції. Наприклад, в рішенні у справі «Marx v. Belgium» від 13.06.1979 Суд надав вирішального значення тим стандартам розуміння поняття «сім'я», які були загальноновизнаними на момент розгляду справи, а не на момент прийняття Євроконвенції.

Принцип пропорційності та балансу інтересів. Гарантуючи усім особам, що перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Євроконвенції, певні права та свободи, Євроконвенція допускає можливість їх обмеження державами. Ступінь та характер

обмежень держава визначає самостійно з огляду на принцип суверенітету. Однак Суд має право оцінювати ці обмеження на предмет їх відповідності принципам пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.

За ступенем абсолютності та можливістю застосування обмежень вирізняють три види прав людини та основні свободи, гарантовані Євроконвенцією:

- абсолютні права та свободи, які не можна порушувати в жодному разі - незалежно від умов, що існують у суспільстві (наприклад, право на життя; заборона катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження);

- права та свободи, до яких можна застосувати лише дуже вузькі (специфічні) обмеження (наприклад, право на особисту свободу та недоторканість; право на справедливий суд);

- права та свободи, користування якими може бути пов'язане з низкою дещо ширше сформульованих конкуруючих інтересів (наприклад, ст. 8, 9, 10 Євроконвенції).

За винятком незначної кількості прав, які є абсолютними, при застосуванні положень Євроконвенції Суд прагне до визначення належної рівноваги між різними правами та інтересами (мається на увазі як рівновага між правами окремого індивіда та суспільними або державними інтересами, так і баланс між правами окремих осіб, інтереси захисту яких суперечать один одному - скажімо, між правом на свободу вираження поглядів і правом на повагу до приватного та сімейного життя).

Визначаючи зміст та обсяг конкретного права, закріпленого в Євроконвенції, Суд аналізує співвідношення можливих обмежень конкретного права і принципу домірності і пропорційності відповідно до цілей Євроконвенції. Необхідно підкреслити, що у випадках, коли мова йде про обмеження тих чи інших прав і свобод, ЄСС завжди звертає увагу на кілька параметрів, установлених Євроконвенцією, яким мають відповідати застосовані державою заходи щодо цих прав, а саме:

- наявність правових підстав для обмеження прав і свобод (права та свободи можуть бути обмежені лише в порядку, встановленому законом);

- наявність легітимної мети для застосування обмежень;
- пропорційність вжитих державою заходів щодо обмеження прав і свобод з огляду на легітимну мету, якої держава намагалася досягти.

Принцип забезпечення певної свободи національного розсуду. Специфіка Суду як наднаціонального органу, покликаного здійснювати нагляд за дотриманням державами зобов'язань, взятих ними відповідно до Євроконвенції, вимагає від нього у кожному конкретному випадку обов'язково враховувати не лише закріплені в Євроконвенції загальноєвропейські стандарти в галузі прав людини, але й культурні, політичні, соціальні, економічні та інші особливості й реалії країн. Як зазначалося у попередньому розділі, роль ЄСС є субсидіарною порівняно з роллю представників держави у захисту конвенційних прав. Більше того, враховуючи субсидіарну природу своїх юрисдикційних повноважень, ЄСС постійно виявляє готовність визнавати за державами-учасницями Євроконвенції прерогативу вирішувати, накладення яких саме обмежень прав і свобод людини є доцільним та доречним за конкретних обставин.

Принцип автономного тлумачення сформувався з огляду на необхідність пошуку спільного знаменника у розумінні понять, що їх використовує Євроконвенція. Адже такі поняття можуть мати різний зміст у різних правових системах держав-учасниць РЄ. Причому наявність законодавчого визначення того чи іншого поняття в національному праві держави, яка виступає відповідачем у справі, ще не означає, що результат розгляду справи є заздалегідь визначеним.

Під способами тлумачення права розуміють спеціальні прийоми та засоби пізнання змісту правових норм, які свідомо чи інтуїтивно використовуються суб'єктом тлумачення (інтерпретуючим суб'єктом) для з'ясування точного змісту нормативно-правових приписів. Саме по собі тлумачення правових норм неможливе без використання тих чи інших способів тлумачення. Вони мають суттєве значення для забезпечення якості інтерпретаційної діяльності. Терміном «метод тлумачення» зазвичай позначають поняття сукупності всіх разом узятих способів

тлумачення.

У теорії тлумачення юридичних норм немає єдиної думки щодо способів тлумачення. Як зазначає А.Черданцев, загально визнаними є такі способи тлумачення як мовний, системний та історичний. У літературі аргументується доцільність виокремлення ще й таких способів тлумачення, як цільовий, логічний, спеціально-юридичний, а також еволюційний, динамічний та функціональний.

Деякі вчені виокремлюють логічний спосіб тлумачення як сукупність логічних операцій, які застосовуються для з'ясування змісту юридичної норми. Однак тлумачення як процес, а відтак і його результат, не можуть бути нелогічними. Адже це - прояв розумової діяльності, яка є логічною за своєю суттю. Тому видається недоцільним взагалі окремо вирізняти логічний спосіб тлумачення юридичних норм.

Крім того, дуже часто як окремі способи тлумачення позиціонують еволюційне, динамічне та функціональне тлумачення. Проте більш коректною щодо практики Суду видається обрана у посібнику позиція, згідно з якою еволюційність та динамізм тлумачення розглядаються як принцип тлумачення, який «обслуговують» усі способи тлумачення.

Стосовно виокремлення цільового (у термінології С.Алексєєва - історико-політичного) та спеціально-юридичного способів тлумачення також є контраргументи, суть яких зводиться до того, що ці способи не передбачають сукупності прийомів та засобів, відмінних від тих, що складають «класичні» способи тлумачення - мовне, історичне та системне.

Отже, до основних способів тлумачення Євроконвенції, які застосовує ЄСС, більшість дослідників його практики відносять такі: лінгвістичне (граматичне, мовне, філологічне), історичне та системне.

Лінгвістичне тлумачення (у літературі можна зустріти й інші назви - філологічне, граматичне, мовне, мовно-логічне, словесне, текстове, лексичне) охоплює сукупність прийомів встановлення справжнього значення письмового тексту, що тлумачиться, шляхом його граматико-синтаксичного аналізу, з урахуванням мовних

значень вжитих у ньому термінів і взаємозв'язків між ними.

Системний спосіб тлумачення - це сукупність прийомів визначення змісту правової норми на підставі знань про системні зв'язки, що існують між нею та іншими юридичними нормами. При цьому мається на увазі пошук системних зв'язків між нормами не лише в межах одного нормативно-правового акту, але й у межах системи права в цілому.

З огляду на системний спосіб тлумачення Євроконвенції при тлумаченні її норм необхідно враховувати: наявність системних зв'язків між статтями Євроконвенції та протоколів до неї; доречні норми та принципи міжнародного права, а також відповідні положення національного права держав-членів РС та країн світу; практику ЄСС у попередніх справах та практику колишньої Комісії.

Системне тлумачення окремих положень Євроконвенції в контексті інших її статей або статей протоколів до неї найчастіше використовується Судом. У поєднанні з іншими способами тлумачення воно дозволяє встановити спільне і відмінне у значеннях конвенційних термінів з урахуванням принципів тлумачення. Так, в рішенні у справі «Sunday Times v. the United Kingdom» від 26.04.1979 Суд застосував системний спосіб тлумачення разом із лінгвістичним і телеологічним способами для того, щоб визначити точний зміст поняття «передбачено законом», яке міститься в ч. 2 ст. 10 Євроконвенції.

Норми Євроконвенції часто тлумачуться Судом з урахуванням положень інших міжнародних договорів.

5.3. Герменевтичний механізм правотлумачення (об'єктивні та суб'єктивні фактори).

Як зазначалося, застосування принципів та способів тлумачення (а отже і конкретизації) норм Євроконвенції Судом опосередковується специфічною діяльністю, яка поєднує у собі ознаки правозастосовчої та правотлумачної (її результатом, зрештою, стає правозастосовча конкретизація норм Євроконвенції). Розглянемо герменевтичний механізм, що дає змогу забезпечити гнучкість такої діяльності Суду. З позицій герменевтики, Суд проходить усі стадії процесу розуміння, кожна з яких має певну

специфіку.

Передрозуміння того чи іншого положення Конвенції обмежене:

- мовою (мовними значеннями слів, словосполучень, речень); горизонтом розуміння, який, видається, окреслюють загальне;

- праворозумінням та духовно-соціальним досвідом інтерпретаторів (суддів), насамперед у частині системного розуміння Євроконвенції.

Наведені два види факторів формують відповідно формалізовану та змістову межі їхнього передрозуміння. Те, що саме мова становить формалізовану межу передрозуміння, підтверджується констатацією Судом того, що у процесі тлумачення він «повинен виявити реальне із можливого та з використовуваної термінології (рішення ЄСПЛ у справі «De Jong, Baijet et Van den Brink v. the Netherlands» від 22.05.1984). Саме праворозуміння Суду (незалежно від того, фіксується воно у рішенні явно чи ні), а також, так би мовити, сума духовно-соціальних досвідів його суддів (інтерпретаторів) відіграють у кожному конкретному випадку роль суб'єктивних детермінант змісту передрозуміння.

На стадії інтерпретації у кожному конкретному випадку здійснюється перевірка інтерпретаційної гіпотези, сформованої на основі передрозуміння за допомогою аргументації, мотивації певного варіанта інтерпретації.

Цікавим є питання про те, кого вважати «автором» у контексті правоінтерпретаційної діяльності Суду. Адже, з одного боку, останній тлумачить Євроконвенцію, авторами якої можна вважати держав-учасниць, а з іншого – він тлумачить її крізь призму конкретної життєвої ситуації певної людини (заявника), яка, так чи інакше, поряд з державою-відповідачем, є «співавтором» цієї ситуації й інтерпретує її як порушення своїх прав, передбачених Євроконвенцією. Однак, вочевидь, у герменевтичному контексті саме держав-учасниць Євроконвенції потрібно вважати її «автором». Інтерпретація ж заявником Євроконвенції, а також власної унікальної життєвої ситуації, так само як і така інтерпретація, здійснювана державою-відповідачем, відіграють

допоміжну роль в інтерпретації Євроконвенції судьями ЄСС.

У мотивувальній частині будь-якого рішення Суду знаходять свій вияв детермінанти інтерпретації - ті фактори, які впливають на перевірку інтерпретаційної гіпотези та формують межі розуміння. Суб'єктивні детермінанти інтерпретації зазвичай охоплюються передрозумінням Суду - його загальним праворозумінням, а також системним розумінням Євроконвенції, точніше тих положень і принципів, які віднайдені через його правоінтерпретаційну діяльність. Стосовно цього Суд вказав, що «Конвенція становить єдине ціле. Відповідно, положення, спеціально передбачене однією з її норм, може також стосуватися у певних аспектах інших норм Конвенції» (рішення ЄСС у справі «Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom» від 28.05.1985 р.).

Саме у результаті правоінтерпретаційної діяльності Суд сформулював принципи тлумачення положень Євроконвенції, про які йшлося вище. Стосовно кожної конкретної категорії справ ці принципи конкретизуються. Так, при розгляді заяв щодо порушення ст. 10 Євроконвенції Суд застосовує такі принципи: свобода вираження поглядів становить одну із фундаментальних основ демократичного суспільства та одну з основних передумов його розвитку, а також самореалізації кожного індивіда; преса відіграє суттєву роль у демократичному суспільстві; свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів з'ясування та формування громадської думки щодо ідей та позицій політичних лідерів; межі прийнятної критики за певних обставин можуть бути ширшими щодо державних службовців, які виконують свої повноваження, ніж щодо приватних осіб; слід чітко розрізняти твердження про факти та про оціночні судження; вид та суворість призначеного покарання також є факторами, які слід брати до уваги при оцінюванні пропорційності втручання у право на свободу вираження (рішення ЄСПЛ у справі «Lyashko v. Ukraine»).

Відтак межі інтерпретації Суду встановлюються, з одного боку, його передрозумінням, а з другого - взаємодією горизонтів розуміння автора та інтерпретатора, яка виводить на аргументацію найбільш прийнятної, з точки зору більшості суддів Суду, варіанта розуміння. Як бачимо, герменевтика обмежує розуміння

результатом інтерпретації, що підтверджується й правоінтерпретаційною діяльністю Суду. Адже змістова інтерпретація, з позицій Суду, є потенційно майже необмеженою, причому допускається як її перегляд Великою палатою Суду, так і переінтерпретація палатою Суду в іншій аналогічній справі. Хоча стосовно останньої можливості Суд взяв на себе зобов'язання «не відхилятися без достатніх на це причин від прецедентів, закладених у попередніх справах» (див., наприклад, рішення Суду у справі «Chapman v. the United Kingdom» від 18.01.2001 р.), проте обґрунтування достатності причин для такого відхилення, знову ж таки, здійснюється ним через зважування обставин і відповідну аргументацію.

Як впливає з проаналізованих рішень Суду, наявність у деяких з них окремих думок суддів, зумовлена, скоріше за все, насамперед їхнім інакшим, специфічним передрозумінням, внаслідок чого вони використовують ще й інші інструменти інтерпретації. Так, у рішенні у справі «V. V. France» від 25.03.1992 р. проти ухваленого рішення проголосувало шість суддів, кожен з яких висловив окремі думки. Суддя Матшер виходив із того передрозуміння, що попередня практика Суду щодо певної категорії справ повинна бути незмінною, а тому в цьому рішенні потрібно чітко вказати, що воно «не відступає від висновків, котрі містяться у справах Різа та Коссі». Частково його підтримали судді Вальтікос та Лоізу у тій частині, що у цій справі нема достатніх підстав для того, аби відступати від попередньої практики, мотивувавши це також соціальними наслідками. Судді Фаріньї, Моренілла та Петтіті виходили з того передрозуміння, що Суд має надавати державі широкі межі розсуду у такій категорії справ, а тому дійшли висновку про те, що останній вийшов таким тлумаченням за межі Конвенції, надавши заявнику нових прав і наклавши на державу нові обов'язки. Судді наводять різні правові, соціальні та медичні аргументи у процесі інтерпретації, які підтверджують їхнє передрозуміння. Тому, вочевидь, судді залишалися у межах одного різновиду праворозуміння - соціологічно-позитивістського, яке є настільки широким, що припускає можливість досягнення різних оцінок результату

зважування інтересів різними суддями, а відтак, і застосування ними різних аргументів. Таке праворозуміння суддів Суду якнайбільше сприяє наявності різних засобів пошуку балансу інтересів особи і суспільства та різних варіантів такого балансу.

Насамкінець слід розглянути питання про мету тлумачення Суду, про сутність його правоінтерпретаційної діяльності та простежити її кореляцію з сутністю процесу розуміння у герменевтиці. За твердженням науковців, мета тлумачення Суду змінювалася протягом його діяльності. Першопочатково, оцінюючи обставини кожної конкретної справи, Суд прагнув зрозуміти і врахувати наміри національного законодавця відповідної держави. Прихильники цього так званого консервативного підходу до мети тлумачення Суду вважають метою тлумачення Конвенції встановлення волі її творців і заперечують можливість розширення окреслених Конвенцією прав і свобод людини через посередництво тлумачення. Аргументом на користь застосування консервативного підходу став той факт, що у випадку довільного тлумачення Конвенції договірні сторони виявляться зв'язаними тими зобов'язаннями, які вони насправді на себе не брали або не розуміли, що беруть їх на себе. Однак практично дотримуватися цього підходу виявилось нелегко, оскільки в державах-учасницях Конвенції діють різні правові системи, а законодавство та правозастосовча практика мають свої особливості, врахувати які у кожній конкретній справі було неможливо. Тому, розглядаючи справи, Суд поступово виробив свої, незалежні від внутрішнього законодавства держав-учасниць, правові позиції, а більшість суддів Суду виявилися прихильниками так званого ліберального підходу до мети тлумачення, вважаючи, що Конвенція повинна «тлумачитися настільки широко, наскільки це дозволяє зробити компетенція Суду і цілі Конвенції, оскільки лише у цьому випадку можна забезпечити реальний захист прав і свобод, що гарантуються Конвенцією, у світлі умов сьогодення» (див. рішення Суду у справах «Airey v. Ireland» від 09.10.1979; «Loizidou v. Turkey» від 18.12.1996; «Annoni di Gussola, Débordés and Omer v. France» від 14.11.2000). Тому, як констатував колишній голова Суду, «Конвенція повинна тлумачитися і застосовуватися як живий

інструмент», слідуючи за розвитком наших суспільств і не обов'язково відповідно до намірів «батьків-засновників» у 1950 році», успішно реалізуючи цей підхід у своїй правоінтерпретаційній практиці (остаточне утвердження цього підходу відбулося з прийняттям відомих рішень у справах «Golder v. the United Kingdom» (1975), «Marckx v. Belgium» (1979). У деяких зі своїх рішень Суд прямо вказав на те, що «Конвенція повинна тлумачитися об'єктивно, а не так, як вона могла розумітися Стороною в момент її ратифікації» (див., наприклад, рішення Суду у справі «Avis Enterprises v. Greece» від 30.07.1998).

Відтак схоже, що тлумачення Конвенції у світлі умов сьогодення та цілей цього договору відповідає такій онтичній сутності процесу розуміння у герменевтиці, як «проникнення у текст сам по собі» через механізм смислотворення. Цей різновид онтичної сутності процесу розуміння з необхідністю передбачає можливість переінтерпретації рішень Суду під впливом детермінант інтерпретації, що, як зазначалося, реалізується у практиці Суду. Останній у низці своїх рішень чітко, не приховуючи смислотворення у термінах пошуку справжнього смислу положень Конвенції, вказує на те, що «Конвенція відкрита для тлумачення у світлі умов сьогодення». Саме застосування Судом означених механізмів підтверджують той факт, що у процесі його правоінтерпретаційної діяльності відбувається правозастосовча конкретизація юридичних норм, адже можливість переінтерпретації норм Конвенції, а відтак і зміни правових позицій свідчить про те, що кількість ознак тих понять, які підлягають інтерпретації, не може бути вичерпною.

Лекція 6: Європейський Суд з прав людини: загальна характеристика

6.1. Порядок утворення, склад та структура Європейського Суду з прав людини

6.2. Підстави звернення до Європейського Суду з прав людини

6.3. Право на звернення до Європейського Суду з прав людини

6.4. Юрисдикція Європейського Суду з прав людини

6.1. Порядок утворення, склад та структура Європейського Суду з прав людини

Згідно з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950, ратифікованою Україною 17.07.1997 (далі – Конвенція), для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі³.

Європейський Суд з прав людини (European Court of Human Rights) - міжнародний судовий орган, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, і включає всі питання, які стосуються тлумачення і застосування конвенції, включаючи міждержавні справи і скарги окремих осіб.

ЄСПЛ – особливий юрисдикційний орган в системі міжнародних інститутів та системі інституційного механізму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Ради Європи, який функціонує на постійній основі з метою забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї.

Правову основу функціонування Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) складає Європейська конвенція про захист

---

³ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

прав людини та основоположних свобод від 1950 року, протоколи до неї та Регламент Суду.

ЄСПЛ створений 21 січня 1959 року для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених в Конвенції. Після свого реформування, ЄСПЛ як орган Ради Європи почав свою роботу 1 листопада 1998 року. Місцезнаходженням ЄСПЛ є місто Страсбург (Франція). Офіційними мовами ЄСПЛ є англійська та французька.

ЄСПЛ складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін. Наразі кількість суддів дорівнює 47. Парламентська асамблея Ради Європи обирає суддів до ЄСПЛ строком на дев'ять років. Судді не можуть бути переобрані.

Структура ЄСПЛ складається з Великої палати, палат у складі семи суддів, комітетів у складі трьох суддів та суддів, що засідають одноособово. Управлінськими підрозділами ЄСПЛ виступають секція ЄСПЛ, Бюро та Секретаріат ЄСПЛ.

Судді, відповідно до ст. 21 Конвенції, беруть участь у роботі Суду особисто, повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.

Судді упродовж строку своїх повноважень не можуть займатися жодною діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі⁴.

Парламентська Асамблея, завданням якої, відповідно до ст. 22 Конвенції, є обрання суддів найвищого рівня з трьох кандидатур від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів, запровадила певні вимоги як додаткові критерії на основі ст. 21 Конвенції, а саме: вимога гендерного балансу, а також інші обов'язкові умови, такі як стандартна коротка біографія для кандидатів, участь у особистому інтерв'ю із підкомітетом, створеним спеціально для цієї мети тощо.

---

⁴ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Ці та інші вимоги зазначені у Резолюція 1646 (2009) - Призначення кандидатур та вибори суддів до Європейського суду з прав людини.

Вищезазначена Резолюція містить перелік вимог, якими повинні керуватися держави, відбираючи та пізніше висуваючи кандидатів до ЄСПЛ, а саме:

- оголошувати загальний та відкритий набір претендентів;
- подаючи імена кандидатур на розгляд до Асамблеї, надавати пояснення, яким чином їх було відібрано;
- надсилати до Асамблеї імена претендентів у алфавітному порядку;
- кандидати повинні володіти активними знаннями однієї та пасивними знаннями офіційної мови Ради Європи;
- якщо можливо, не подавати кандидата, обрання якого може призвести до необхідності призначати «ad hoc» суддею .

Нагадаємо, «Ad hoc» є латинським виразом й означає спрямованість на конкретний випадок, вирішення конкретної проблеми.

При виборі суддів до ЄСПЛ кандидати висилають короткі біографічні довідки, як було вже зазначено вище, для забезпечення членів Парламентської асамблеї Ради Європи наступною інформацією:

- особисті дані (ім'я, прізвище, стать, дата і місце народження, національність);
- освіта, науковий ступінь та інші кваліфікації;
- професійна діяльність (судова діяльність, не судова юридична діяльність, не юридична професійна діяльність);
- діяльність та досвід роботи у сфері захисту прав людини;
- громадська діяльність (посада в державній установі, виборні посади, займані посади у політичних партіях та рухах);
- діяльність у інших сферах (сфера діяльності, строк діяльності, функції);
- публікації та інші роботи;
- мови;

- інша важлива інформація⁵.

Повертаючись до положень Конвенції, необхідно зазначити, що строк повноважень суддів складає дев'ять років без права бути переобраними.

Вони обіймають посаду доти, доки їх не замінять та продовжують вести ті справи, які вже є в їхньому провадженні.

Важливо зазначити, що коли судді ЄСПЛ досягають 70-річного віку, строк їх повноважень спливає.

Згідно зі ст. 26 Конвенції передані справи можуть розглядатися ЄСПЛ:

- у одноособовому складі;
- комітетами у складі трьох суддів;
- палатами у складі семи суддів;
- Великою палатою у складі сімнадцяти суддів, до якої також входять Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді.

Суд має канцелярію, до складу якої входять доповідачі, які надають допомогу Суду, коли він засідає у складі одного судді. Коли суддя засідає одноособово, він не розглядає жодної заяви проти Високої Договірної Сторони, від якої цього суддю було обрано.

6.2. Підстави звернення до Європейського Суду з прав людини

Звернутися до ЄСПЛ може кожна особа, яка вважає, що особисто є жертвою порушення однією з держав-сторін Конвенції прав чи основоположних свобод, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї.

Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав – одного або кількох.

Європейський суд є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав

---

⁵ Призначення кандидатур та вибори суддів до Європейського суду з прав людини. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/894_rez_1646.htm

державами – сторонами Конвенції.

Відповідно до статті 19 Конвенції, Європейський суд створений для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція Європейського суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції. Відповідно, Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

Надзвичайно важливо, щоб перед зверненням до Суду були використані усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження. У протилежному випадку заявник має довести, що такі засоби захисту є неефективними. Це означає, що спочатку необхідно звернутися до національних судів, яким підсудна справа, включаючи відповідну вищу судову інстанцію, для захисту своїх прав, про порушення яких заявник має намір поскаржитись до Суду.

Крім того, використовуючи належні засоби захисту, необхідно дотримуватись національних процесуальних правил, зокрема, передбачених законодавством строків.

Якщо заява стосується рішення національного суду, наприклад, вироку, то після того, як заявник використав звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення.

Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду.

Подати заяву до Суду можливо протягом шести місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до

компетенції яких належить визначення питання, що є предметом звернення до Суду.

Шестимісячний строк відраховується з моменту знайомлення заявника або його адвоката з остаточним судовим рішенням, за результатами звичайної процедури оскарження на національному рівні, або ж - у разі якщо заявник вважає, що ефективний засіб юридичного захисту щодо такого порушення на національному рівні відсутній - з моменту стверджуваного порушення.

Перебіг шестимісячного строку припиняється в момент отримання Судом від заявника першого листа, в якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яку він має намір подати, або заповненого формуляру заяви.

Звичайного запиту з проханням надати інформацію недостатньо, щоб зупинити перебіг шестимісячного строку.

Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що у разі порушення її положень особа, права якої були порушені, може звернутися до Європейського суду з прав людини. Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з держав, які ратифікували Конвенцію, порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, якщо вона:

- є анонімною;
- за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона

не містить нових фактів у справі.

Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі ст. 34, якщо він вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви.

Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає неприйнятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він: розглядає справу разом із представниками сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови; надає себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї.

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної країни передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію. 23 лютого 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення кількості заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Протягом трьох днів від дня одержання повідомлення про набуття Рішенням статусу остаточного Орган представництва готує та надсилає для опублікування в газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України» стислий виклад рішення українською мовою, який має включати:

- офіційну назву Рішення мовою оригіналу та в перекладі українською мовою;
- номер заяви до Суду;

- дату постановлення Рішення;
- стислий виклад фактів у справі;
- стислий виклад питань права;
- переклад резолютивної частини Рішення.

Протягом трьох днів Орган представництва надсилає стислий виклад Рішення Стягувачеві, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, всім державним органам, посадовим особам та іншим суб'єктам, прямо причетним до справи, за якою постановлено Рішення, разом із копією оригінального тексту.

З метою виконання заходів загального характеру держава забезпечує переклад та опублікування повних текстів Рішень українською мовою спеціалізованим у питаннях практики Суду юридичним виданням, що має поширення у професійному середовищі правників. Автентичність перекладу повних текстів Рішень засвідчується органом представництва. Визначення видання, яке здійснюватиме переклад та опублікування повних текстів Рішень, а також замовлення необхідної кількості примірників видання з метою забезпечення судів, з органів прокуратури, юстиції, внутрішніх справ, служби безпеки, установ виконання покарань, інших заінтересованих суб'єктів провадяться на конкурсній основі Органом представництва. Забезпечення суддів опублікованим перекладом повних текстів Рішень покладається на державний орган, відповідальний за організаційно-матеріальне забезпечення судів.

Протягом трьох днів від дня отримання повідомлення Суду про набуття Рішенням статусу остаточного Орган представництва:

- надсилає Стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до державної виконавчої служби заяву про виплату відшкодування, в якій мають бути зазначені реквізити банківського рахунка для перерахування коштів;

- надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини Рішення. Автентичність перекладу засвідчується Органом представництва.

Державна виконавча служба впродовж трьох днів з дня надходження документів відкриває виконавче провадження. Неподання Стягувачем заяви про виплату відшкодування не є

перешкодою для виконання Рішення.

Виплата Стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту набуття Рішенням статусу остаточного. У разі порушення строку на суму відшкодування нараховується пеня відповідно до Рішення.

Державне казначейство України протягом 10 днів від дня надходження документів здійснює списання на вказаний Стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності — на депозитний рахунок державної виконавчої служби коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України. Порядок збереження коштів на депозитному рахунку державної виконавчої служби визначається Законом України «Про виконавче провадження». Підтвердження списання, отримане від Державного казначейства України, є для державної виконавчої служби підставою для закінчення виконавчого провадження. Державна виконавча служба протягом трьох днів надсилає органу представництва постанову про закінчення виконавчого провадження та підтвердження списання коштів.

Якщо встановити місцеперебування (місцезнаходження) Стягувача - фізичної особи неможливо, а також у разі смерті Стягувача - фізичної особи чи реорганізації або ліквідації Стягувача - юридичної особи сума відшкодування перераховується на депозитний рахунок державної виконавчої служби. Сума відшкодування, яка знаходиться на депозитному рахунку державної виконавчої служби, перераховується:

- на рахунок Стягувача після подання ним відповідної заяви;
- на рахунки спадкоємців Стягувача - фізичної особи після подання ними належним чином оформлених документів, які надають їм право на отримання спадщини;
- на рахунок правонаступника реорганізованого Стягувача - юридичної особи після подання ним належним чином оформлених документів, які підтверджують його правонаступництво;
- на рахунки засновників (учасників, акціонерів) ліквідованого Стягувача - юридичної особи після подання ними рішень суду, які підтверджують їхній статус засновників (учасників, акціонерів) ліквідованого Стягувача — юридичної особи на момент ліквідації

та визначають частку відшкодування, що належить до виплати кожному із засновників (учасників, акціонерів).

Інформацію про наявність на депозитному рахунку державної виконавчої служби суми відшкодування державна виконавча служба надсилає Органу представництва. Позивачем у справах про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виплати відшкодування, виступає Орган представництва, який зобов'язаний протягом трьох місяців з моменту, визначеного в ч. 4 ст. 8 вищезазначеного Закону, звернутися до суду з відповідним позовом.

З метою забезпечення відновлення порушених прав Стягувача, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру. Додатковими заходами індивідуального характеру є:

- відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який Стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*);

- заходи, передбачені в рішенні Суду про дружнє врегулювання.

Відновлення попереднього юридичного стану Стягувача здійснюється, зокрема, шляхом:

- повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі;

- повторного розгляду справи адміністративним органом.

Протягом трьох днів від дня одержання повідомлення про набуття Рішенням статусу остаточного Орган представництва:

- надсилає Стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та (або) про його право на відновлення провадження відповідно до чинного законодавства;

- повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні Суду про дружнє врегулювання додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів. До повідомлення додається переклад рішення Суду про дружнє врегулювання, автентичність якого засвідчується Органом представництва.

Контроль за виконанням додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні Суду про дружнє врегулювання, покладається на Орган представництва. Орган представництва в межах здійснення передбаченого ч. 2 ст. 8 згаданого Закону контролю має право отримувати від органів, які є відповідальними за виконання додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні Суду про дружнє врегулювання, інформацію про хід і наслідки виконання таких заходів, а також вносити Прем'єр-міністрові України подання щодо забезпечення виконання додаткових заходів індивідуального характеру.

Органи, відповідальні за виконання додаткових заходів індивідуального характеру, зобов'язані:

- невідкладно та у визначений Рішенням та (або) чинним законодавством строк виконати додаткові заходи індивідуального характеру;

- надавати інформацію на запити Органу представництва про перебіг і наслідки виконання додаткових заходів індивідуального характеру;

- дієво та без зволікань реагувати на подання Органу представництва;

- про виконання додаткових заходів індивідуального характеру повідомити Орган представництва.

Заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді. Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема:

- внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;

- внесення змін до адміністративної практики;

- забезпечення юридичної експертизи законопроектів;

- забезпечення професійної підготовки з питань вивчення

Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;

- інші заходи, які визначаються — за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи — державою-відповідачем відповідно до Рішення з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

Упродовж одного місяця з дня одержання повідомлення про набуття Рішенням статусу остаточного Орган представництва готує та надсилає до Кабінету Міністрів України подання щодо вжиття заходів загального характеру. Подання включає пропозиції щодо вирішення зазначеної в Рішенні системної проблеми та усунення її першопричини.

Одночасно з поданням Орган представництва готує аналітичний огляд для Верховного Суду України, який включає:

- аналіз обставин, що спричинили порушення Конвенції;
- пропозиції щодо приведення судової практики у відповідність з вимогами Конвенції.

Одночасно з поданням Орган представництва готує та надсилає до Апарату Верховної Ради України пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів.

Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Для цілей посилання на текст Конвенції суди використовують офіційний переклад Конвенції українською мовою. Для цілей посилання на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії. У разі відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом. У разі виявлення мовної розбіжності між перекладом та оригінальним текстом суд користується оригінальним текстом. У разі виявлення мовної розбіжності між оригінальними текстами та (або) в разі потреби мовного тлумачення оригінального тексту

використовується відповідна практика Суду.

6.3. Право на звернення до Європейського Суду з прав людини

Згідно зі ч. 4 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна⁶.

По-перше, суб'єктом звернення до Суду може бути Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення Конвенції чи протоколів до неї іншою державою-учасницею.

По-друге, заява до ЄСПЛ може бути подана будь-якою особою, зокрема: фізичною, юридичною, об'єднанням громадян.

Так, відповідно до ст. 34 Конвенції Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права⁷.

Як зазначено в положеннях Конвенції, Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, такі права і свободи:

- право на життя (ст. 2 Конвенції);
- заборона катування (ст. 3 Конвенції);
- заборона рабства і примусової праці (ст. 4 Конвенції);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції);
- право на справедливий суд (ст. 6 Конвенції);

---

⁶ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4348>

⁷ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

- ніякого покарання без закону (ст. 7 Конвенції);
- право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції);
- свобода думки, совісті і релігії (ст. 9 Конвенції);
- свобода вираження поглядів (ст. 10 Конвенції);
- свобода зібрань та об'єднання (ст. 11 Конвенції);
- право на шлюб (ст. 12 Конвенції).

Розглянемо практику звернень до Європейського суду з прав людини на прикладах.

Так, 16 травня 2019 року було прийнято рішення у справі «Капштан проти України». Заявник скаржився на те, що ухвала апеляційного суду від 23 березня 2010 року, якою було залишено без змін обраний йому запобіжний захід у вигляді тримання під вартою до закінчення нового розгляду справи щодо нього, була свавільною та необґрунтованою. Він також скаржився, що не мав можливості ініціювати провадження, в рамках якого міг би ефективно оскаржити законність цієї ухвали. Насамкінець, він скаржився на те, що в нього не було забезпеченого правовою санкцією права на відшкодування за свавільне тримання під вартою. Він посилався на пункти 1, 4 і 5 статті 5 Конвенції. Розглянувши справу, Суд одноголосно постановляє про вищезазначені порушення статті 5 Конвенції та зобов'язував упродовж трьох місяців державу-відповідача сплатити заявнику 5 900 (п'ять тисяч дев'ятсот) євро та додатково суму будь-якого податку, що може нараховуватись, в якості відшкодування моральної шкоди.

Порушення ст. 3 та ст. 13 Конвенції, а також ст. 34 міститься у справі «Осипенков проти України». Так, 29 січня 2019 року Суд постановив, що було правопорушення вищезазначених статей Конвенції та зобов'язував упродовж трьох місяців державу-відповідача сплатити заявнику 4000 (чотири тисячі) євро та додатково суму будь-якого податку, що може нараховуватись, в якості відшкодування моральної шкоди.

Наприклад, ЄСПЛ було розглянуто й така гучна справа - «Луценко проти України».

У справі «Луценко проти України» після розгляду Судом 3

липня 2012 року було одноголосно прийнято рішення про порушення пунктів 1-4 ст. 5 та ст. 18 Конвенції та наголосив упродовж трьох місяців від дня, коли це рішення набуло статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має виплатити заявнику 15000 (п'ятнадцять тисяч) євро відшкодування моральної шкоди разом з будь-якими податками, які можуть нараховуватись.

Розглянемо гарантії, які зазначені у ст. 6 Конвенції, на практиці ЄСПЛ щодо України.

Так, наприклад, у справі «Трегубенко проти України» заявник скаржився, що остаточне і обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, було скасовано в порядку нагляду, а також що судове провадження в його справі було несправедливим. Крім того, заявник скаржився, що йому було відмовлено у доступі до суду для визначення його цивільних прав⁸.

Розглянувши обставини цієї справи, Суд зауважив, що, дозволяючи внесення протесту згідно з цим правилом, Верховний Суд України звів нанівець увесь судовий розгляд, що завершився прийняттям остаточного та обов'язкового рішення, і тому порушив принцип *res judicata* (від лат. – вирішена справа) щодо рішення, яке, крім того, вже було частково виконано.

У своїй практиці Суд дотримується тієї думки, що це питання має розглядатися з урахуванням принципу юридичної визначеності, а не просто як втручання з боку виконавчої влади. Тому у вказаній справі Суд дійшов висновку, що, застосовувавши процедуру нагляду з метою скасування судового рішення, винесеного на користь заявника, Пленум Верховного Суду України порушив принцип юридичної визначеності та право заявника на доступ до суду, гарантоване ст. 6 Конвенції.

А ось, наприклад, у справі «Іван Нечипорук проти держави Україна» ЄСПЛ знайшов в одному кримінальному процесі проти заявника 14 порушень Конвенції.

Таким чином, Україні ще багато чого треба зробити у сфері

---

⁸ Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474

захисту прав людини. Аналізуючи практику Європейського Суду з прав людини, можна зазначити, що звернення з заявами до Суду є насправді дієвими та, втративши надію вирішення справи національними судами, можна все ж таки досягти справедливості.

6.4. Юрисдикція Європейського Суду з прав людини

У широкому сенсі, як зазначає А.Ю.Осадчий, «юрисдикція» - це повноваження певних органів щодо вирішення правових спорів, застосування юридичних санкцій та здійснення інших примусових заходів⁹.

Конвенція у ст. 32 визначає юрисдикцію Європейського суду з прав людини й зазначає, що вона поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до ст. 33 «Міждержавні справи» та ст. 34 «Індивідуальні заяви», які були розглянуті вище, а також ст. 46 «Обов'язкова сила рішень та їх виконання» і ст. 47 «Консультативні висновки» Конвенції. Крім того, у випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішує сам Суд.

Слід підкреслити, що юрисдикція Європейського суду з прав людини, попри свою унікальність, має субсидіарний характер та обмежується тлумаченням і застосуванням саме Конвенції, а не внутрішнього законодавства Високих Договірних Сторін.

Принцип субсидіарності означає, що діяльність Європейського суду з прав людини створює лише додаткові гарантії прав і свобод людини, тому що захист цих прав є, передусім, обов'язком і завданням самих держав-учасниць, що впливає зі змісту ст. 1 Конвенції¹⁰.

Під юрисдикцію Європейського Суду підпадає юридична оцінка виконання державами своїх зобов'язань за Конвенцією і протоколами до неї у випадках, коли Суд розглядає скарги, визнані

---

⁹ Адміністративна юрисдикція у співвідношенні з іншими судовими юрисдикціями. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/22771/%C0>

¹⁰ Юрисдикція Європейського суду з прав людини. URL: <https://studopedia.org/14-1741.html>

прийнятими у відповідності до Конвенції¹¹.

Важливо розуміти, що ЄСПЛ не є однією з інстанцій національної судової системи, він не може скасувати рішення національного суду, нормативний чи індивідуальний акт виконавчої влади або закон. Його головним завданням є саме здійснення контролю за дотриманням Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї.

З поняттям «юрисдикція», як підкреслює А.Ю.Осадчий, тісно пов'язано поняття «компетенція». У міжнародному праві зазвичай виокремлюють чотири традиційні види компетенції, які також відносять до компетенції Європейського суду з прав людини:

- предметна компетенція (*ratione materiae*);
- територіальна компетенція (*ratione loci*);
- компетенція в часі (*ratione temporis*);
- за колом суб'єктів (*ratione personae*).

Судові гарантії, особисті права, політичні та громадянські права – три групи прав і свобод людини, на які поширюється предметна юрисдикція Європейського суду з прав людини.

Територіальну юрисдикцію Європейського суду з прав людини можна визначити як сукупність територій держав-учасниць Конвенції, а також територій, за міжнародні відносини яких вони відповідають¹².

Наголосимо, що саме датою набрання чинності Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод для держави-відповідача в справі визначається компетенція ЄСПЛ в часі, а ось за колом суб'єктів - ЄСПЛ має широку компетенцію, яка визначається за правилами ст. 33 та ст. 34 Конвенції.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, Європейський суд з прав людини - це міжнародний судовий орган, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, і включає всі питання, які стосуються

---

¹¹ Юрисдикція Європейського суду з прав людини. URL: <https://studfiles.net/preview/5776594/page:8/>

¹² Юрисдикція Європейського суду з прав людини. URL: <https://studopedia.org/14-1741.html>

тлумачення і застосування Конвенції, включаючи міждержавні справи і скарги окремих осіб.

На сьогоднішній день, на нашу думку, Європейський суд з прав людини залишається останньою надією на справедливість для тисяч зневірених людей.

Україна визнала компетенцію конвенційного судового органу - Європейського суду з прав людини. Результатом чого стало збільшення посилань на рішення та звернень до самого ЄСПЛ за захистом порушених прав та свобод. При цьому, розширивши механізми захисту прав та інтересів осіб, не вирішеними залишаються цілий ряд питань стосовно правової основи визначення статусу практики Європейського суду з прав людини, її юридичної сили, практичної реалізації, способів мінімізації розбіжностей в позиціях ЄСПЛ та національними судами України.

Для запровадження правового механізму дійсного захисту прав 1950 р. була прийнята Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка стала складовою частиною національного законодавства України у 1997 році. Відповідно до ст.19 Конвенції, для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47.

У зв'язку з вищезазначеним виникають питання співвідношення юрисдикції Європейського суду з прав людини та господарських судів України в питаннях розгляду та вирішення господарських спорів, які ні в Конституції України, а також Законі України «Про судоустрій і статус суддів» та Господарському процесуальному кодексі України (далі - ГПК) не визначені.

Юрисдикція господарських судів розповсюджується на сферу розгляду господарських справ про право та інші правові питання. В п. 3.2. постанові Пленуму ВГСУ від 24.10.2011 року №10 «Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам» зазначено, що господарські суди на загальних підставах вирішують усі спори між суб'єктами господарської діяльності, а

також спори, пов'язані з:

- приватизацією державного та комунального майна (крім спорів про приватизацію державного житлового фонду), в тому числі спори про визнання недійсними відповідних актів органів місцевого самоврядування та органів приватизації, а також спори зі справ, що виникають з корпоративних відносин;

- утворенням суб'єктів господарювання, їх реорганізацією і ліквідацією, включаючи спори про визнання недійсними установчих документів, припинення діяльності юридичної особи та скасування її державної реєстрації, крім відповідних спорів за позовами суб'єктів владних повноважень;

- захистом права власності, в тому числі з визнанням цього права;

- використанням у господарському обороті об'єктів інтелектуальної власності, включаючи спори за позовами суб'єктів господарювання до органів державної влади про визнання недійсними актів про видачу документів, що посвідчують право інтелектуальної власності, та відмовою в реєстрації об'єктів промислової власності;

- укладенням, зміною, виконанням і розірванням усіх господарських договорів між суб'єктами господарювання і органами державної влади і місцевого самоврядування, включаючи договори, які укладаються шляхом проведення конкурсу, біржових торгів, аукціонів тощо;

- визнанням недійсними договорів, укладених суб'єктами господарювання, або між суб'єктами господарювання та органами державної влади і місцевого самоврядування шляхом проведення прилюдних торгів (аукціону), у тому числі договорів купівлі-продажу і оренди землі, а так само визнання недійсними актів про проведення відповідних торгів (аукціону);

- вимогами про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб'єктом публічно-правових відносин, за умови, що такі вимоги не об'єднуються з вимогою вирішити публічно-правовий спір і за своїм суб'єктним складом підпадають під дію статті 1 ГПК;

- оскарженням відповідно до частини першої статті 60 Закону України «Про захист економічної конкуренції» рішень (розпоряджень) органів Антимонопольного комітету України та стягненням з суб'єктів господарювання сум штрафів та пені у зв'язку з порушенням конкурентного законодавства;

- застосуванням адміністративно-господарських санкцій за правопорушення у сфері містобудівної діяльності.

Така неоднозначна ситуація щодо сприйняття державами практики ЄСПЛ як джерела права може пояснюватися наступними положеннями.

По-перше, необхідно зазначити, що в теорії міжнародного права існують два погляди на дану проблему. На думку прихильників теорії дуалізму, міжнародне право і внутрішньодержавне право складають дві різні правові системи. Міжнародне право починає діяти в рамках національної правової системи лише після того, як воно було трансформовано у внутрішньодержавне право через відповідну процедуру. Захист суб'єктів права при такому погляді залежить від згаданого процесу трансформації, а їх права та обов'язки існують тільки в рамках внутрішнього права держави. Прихильники теорії монізму дотримуються протилежної точки зору. На основі даної теорії різні правові системи розглядаються в якості елементів всеосяжної міжнародної системи, при якій владні органи держави пов'язані міжнародним правом у своїх відносинах з приватними особами. При цьому питання про те, чи були трансформовані норми міжнародного права у внутрішньодержавне право, не грає визначальної ролі.

По-друге, прецедентне право (практика), яку утворює ЄСПЛ, також не має стійкого характеру. Так, даний міжнародний суд не заперечує необхідності враховувати контекст своїх рішень і, по суті, не виключає можливості перегляду попередньо сформованої позиції при істотній зміні обставин, юридично значущих для розуміння та оцінки суті конкретної справи. Більш того, є приклади, що його власні рішення не завжди сприймаються ним як такі, що мають абсолютне значення прецедентів. Наприклад, після прийняття рішення ЄСПЛ щодо прийнятності А.І.Рябих на

порушення ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції через лише кілька місяців Суд прийняв рішення від 29 серпня 2002 р. про визнання аналогічної скарги В.М. Аполлонова не прийнятною до розгляду.

При аналізі форм взаємодії юрисдикцій ЄСПЛ та господарських судів необхідно враховувати наступні обставини:

- юрисдикція ЄСПЛ носить субсидіарний (допоміжний) характер, що обумовлює визнання первинності компетенції і обов'язку держав щодо ефективного захисту в національному порядку основних права і свобод, закріплених в Конвенції;

- юрисдикція ЄСПЛ ґрунтується на теорії «меж розсуду» («margin of appreciation», «la marge d'appréciation»), згідно з якою він не повинен прагнути до підміни собою національних судових органів, які в силу свого положення набагато ближче до правових, економічних і соціальних реалій, в умовах яких спочатку розглядаються справи, які потрапляють згодом до Страсбургу. Ця теорія отримала широке поширення не тільки в європейському, а й у міжнародному праві загалом. Наявність «певної свободи дій» національних властей при застосуванні обмеження з метою захисту суспільних моральних норм було визнано і Комітетом ООН з прав людини у справі «Лео Р. Херцберг та інші проти Фінляндії»;

- юрисдикція ЄСПЛ обмежена секвестрованим переліком тих прав та свобод, які відображені в Конвенції та Протоколах до неї, при цьому які мають характер «основоположних». Рішення ЄСПЛ є за своєю характеристикою правовими позиціями щодо з'ясування для себе і роз'яснення для інших змісту права.

На підставі вищезазначеного можливо визначити, що в питаннях поширення юрисдикції ЄСПЛ в Україні необхідно уникати абсолютизації, поспішності, та виробити осмислений підхід, в тому числі в питаннях вирішення господарських спорів.

Таким чином, питання науково-теоретичного та практичного характеру визначення юридичної природи конвенційної юрисдикції Європейського Суду з прав людини, форми її співвідношення з юрисдикцією господарських судів є актуальними та потребують подальшого дослідження.

Лекція 7. Право на справедливий судовий розгляд

7.1. Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю

7.2. Доступ до судових інстанцій

7.3. Змагальність і рівність сторін

7.4. Вмотивованість прийнятого у справі судового акту та принцип правової визначеності

7.5. Принцип незалежності суддів

7.1. Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю

Держава повинна гарантувати кожній особі, яка має з ним правовий зв'язок, право на розгляд справи за допомогою провадження, що має атрибути судової форми контролю. Держава не може беззастережно і безконтрольно вилучити з юрисдикції судів цілу групу цивільних позовів або звільнити певну категорію осіб від усякої відповідальності, не проігнорувавши при цьому принцип верховенства права у демократичному суспільстві та п. 1 ст. 6 Конвенції (Постанова ЄСПЛ від 30.01.2003 у справі «Кордова (Cordova) проти Італії»). Таким чином, якщо законом передбачено несудовий (наприклад, адміністративний) порядок вирішення спорів, повинна дотримуватися одна з вимог: або органи, що приймають початкове рішення, повинні відповідати передбаченим стандартам відправлення правосуддя, або їх рішення повинні піддаватися наступному контролю з боку судового органу, що володіє всією повнотою повноважень і покликано забезпечити дотримання зазначених вимог (Постанова ЄСПЛ від 27.05.2003 у справі «Крішан (Crisan) проти Румунії»).

У разі іншого тлумачення держави - учасниці Конвенції були б вільні, не порушуючи прийнятих на себе зобов'язань, скасувати судові органи або вивести з їх юрисдикції певні категорії справ. Така ситуація межує з довільним позбавленням осіб права на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів, що зробило б закріплення норм ст. 6 в Конвенції апіорі неефективним.

7.2 Доступ до судових інстанцій

Право на доступ до правосуддя розглядається Європейським судом як невід'ємний елемент права на суд. Для того, щоб реалізація даного права була справді ефективною, особа повинна мати чітку і реальну можливість оскаржити в суді будь-яку дію (бездіяльність), що стосується його прав та інтересів (Постанова від 21.02.1975 у справі «Голдер (Golder) проти Сполученого Королівства»).

Вимога доступності правосуддя впливає з положень Конвенції в силу самого закріплення права на суд. Так як гарантії справедливості судової процедури не мають сенсу без практичної можливості її ініціювати і брати в ній участь.

Виконання державами прийнятих на себе зобов'язань в частині забезпечення доступності правосуддя розглядається Європейським судом у двох аспектах:

- недопущення перешкод до реалізації особами права на суд,
- вчинення необхідних позитивних дій для створення умов, які полегшують доступ зацікавлених осіб до судового захисту.

До типових обставин, що перешкоджає доступу до судових інстанцій, віднесені: ускладнені або формалізовані процедури прийняття та розгляду заяв, надмірно короткі строки для звернення до суду, обмеження або позбавлення певної особи (категорії осіб) права самостійно ініціювати порушення справи, відсутність можливості оскаржити в суді рішення (дія), що зачіпає права і законні інтереси особи, високі ставки судового збору, недоступність кваліфікованої юридичної допомоги (по складних справах, або якщо законом передбачено обов'язкову наявність захисника), відсутність спрощених процедур розгляду нескладних справ та справ про права, що вимагають оперативного захисту тощо.

Вчинення державою-учасницею Конвенції позитивних дій, спрямованих на забезпечення доступу до правосуддя, може виражатися в діяльності його органів різних гілок влади. Наприклад, законодавчі органи компетентні закріпити структуру судової системи, що забезпечує територіальну доступність судів, встановити оптимальний порядок порушення судового

провадження, передбачити спрощені процедури розгляду певних категорій справ, систему пільг по сплаті судового збору, передбачити підстави і механізм отримання безкоштовної кваліфікованої юридичної допомоги та ін.

Органи судової влади, у свою чергу, здатні створити додаткові умови доступності правосуддя: забезпечити доступ до інформації про порядок діяльності суду, передбачених законом вимогах до звернення до суду (включаючи терміни), ході судових розглядів, процедурі виконання судових рішень.

Проте право на доступ до суду не розглядається Європейським судом як абсолютне - воно може бути обмежене в інтересах належного відправлення правосуддя. Зокрема, такі обмеження можуть бути передбачені законом щодо осіб, схильних до сутяжництва, душевнохворих на час їх лікування, а також в інших виняткових випадках, переслідуючи легітимну мету.

Наприклад, не викликає заперечень встановлення національним законодавством присічних процесуальних строків, можливості добровільної відмови від судової процедури розгляду спорів (зокрема, за згодою сторін про звернення до третейського суду). Однак неприпустимим обмеженням доступу до суду розглядається відмова у правосудді, пов'язана з недоліками законодавчого регулювання: відсутністю компетенції у національних судів щодо розгляду певних категорій вимог, нечітким вирішенням питань підвідомчості.

7.3. Змагальність і рівність сторін

Концепція справедливого судового розгляду, сформульована в положеннях Конвенції та правових позиціях Європейського суду, виходить з необхідності досягнення «справедливого балансу» між сторонами процесу.

Тобто кожному учаснику справи повинні бути гарантовані рівні можливості з відстоювання своєї позиції. Для цього за учасниками процесу визнається право ознайомитися з доказами до початку розгляду справи в судовому засіданні, а також висловити свою думку щодо наявності, змісту та автентичності поданих доказів завчасно в письмовому вигляді (при необхідності).

Також до гарантій змагальності та рівності сторін відносяться такі процесуальні правомочності, як право виклику та проведення перехресного допиту свідків, можливість відповісти на письмові пояснення опонента суду тощо. Тому національні суди повинні контролювати неухильне виконання сторонами обов'язків по завчасному розкриттю доказів один перед одним.

Дія змагальності процесу та рівноправності сторін поширюється і на відомості секретного характеру, а також утримуються в документах, виготовлених іншими (крім тих, які беруть участь у справі) особами. Сторонам має бути забезпечений доступ до таких матеріалів, при цьому держава може встановити особливу процедуру ознайомлення з ними.

Крім того, у свідомо невігідному становищі в процесі може виявитися особа, яка не володіє мовою, якою ведеться судовий розгляд. У зв'язку з цим їй повинна бути надана можливість ознайомитися з матеріалами справи і представленими доказами в перекладі на зрозумілу йому мову.

Проте п. 1 ст. 6 Конвенції не вимагає від країн-учасниць закріплення чистої змагальної моделі процесу в національній судовій системі. Право на справедливий судовий розгляд припускає наявність такого характеру судочинства, який дає сторонам принципову можливість представляти докази на захист своєї позиції, бути поінформованими про всі долучені до справи матеріали і докази, робити зауваження, представляти заперечення на доводи іншої сторони з метою вплинути на рішення суду. Національне законодавство може закріпити такий характер процесу по-різному, але обраний спосіб повинен гарантувати учасникам розгляду рівні можливості захисту.

Слід зазначити, що Європейський суд також визнає порушенням права на справедливий судовий розгляд видання державним органом нормативного правового акту, що змінює правове регулювання спірних правовідносин, з метою передбачити сприятливий для держави результат судового розгляду, в якому воно виступає в якості сторони.

7.4. Вмотивованість прийнятого у справі судового акту та принцип правової визначеності

За критерієм вмотивованості остаточного судового акту (у числі ряду інших обставин) визначається ступінь забезпеченості рівного процесуального положення сторін і гласності судочинства.

Порушенням права на справедливий судовий розгляд може бути визнана ситуація, коли національним судом при прийнятті судового акту проігноровані доводи, представлені однією із сторін.

Проте Європейський суд не виходить з тлумачення вимоги вмотивованості як докладного обґрунтування судом на кожну тезу, висловлену особами. Невмотивованими визнаються лише надмірно «лаконічні» судові постанови, що залишають привід для неясності причин (мотивів, підстав) розгляду судом окремого питання або спору в цілому саме таким чином, як це було зроблено. Крім того, враховуються розбіжності національних правових систем у сфері законоположень, звичаїв, доктринальних концепцій оформлення і складання (викладу) судових рішень і постанов.

Вимога правової визначеності не допускає перегляду остаточного судового акту, який вступив в законну силу, якщо такий перегляд обумовлений тільки наявністю протилежних точок зору сторін по одному питанню і націлений на отримання іншого рішення по спору (тобто є прихованою формою оскарження).

Вищестоящі національні суди можуть використовувати свої повноваження щодо скасування або зміни судового акту, який вступив в законну силу тільки з метою виправлення фундаментальних порушень, коли цього вимагають обставини істотного і непереборного характеру.

Як зазначав суддя Європейського суду Х. Розакіс, «... правова визначеність - не теоретичний постулат, а очікування того, що остаточне судове рішення буде поважатися. Коли рішення, яке набрало чинності, суб'єктивно, необґрунтовано анулюється, то не тільки страждають правова визначеність, ефективність, але і стає ілюзорним право на суд».

7.5 Принцип незалежності суддів

Правова держава та громадянське суспільство - це той ідеал демократичного політичного утворення, в якому панує верховенство права в усіх сферах життєдіяльності суспільства, гарантуються й максимально повно захищаються права та свободи людини, а держава відповідає перед суспільством. Функціонування правової держави неможливе без запровадження ефективних механізмів юридичного захисту порушених прав її громадян. Згідно із Конституцією України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх судовий захист - конституційне право кожного громадянина. У цьому контексті особливої ваги набуває питання незалежності судової влади як обов'язкового елемента правової держави та її невід'ємної ознаки, адже Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка займає центральне місце в системі актів, що утверджують цінності демократичного суспільства, основоположним елементом права на справедливий суд визначає саме його незалежність (пункт 1 стаття 6 Конвенції).

Незалежність судової влади як частини державної влади забезпечується гарантіями незалежності та недоторканості суддів - носіїв цієї влади, що прямо передбачається статтею 126 Конституції України.

Такими гарантіями є, зокрема:

- здійснення правосуддя виключно судами;
- особливий порядок призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів;
- здійснення правосуддя відповідно до встановленої законом процедури;
- таємниця прийняття судового рішення і заборона її розголошення;
- обов'язковість судового рішення;
- недопустимість втручання у здійснення правосуддя, впливу на суд або суддів у будь-який спосіб, неповаги до суду та встановлення відповідальності за такі діяння;
- особливий порядок фінансування та організаційного забезпечення судів;

- належне матеріальне забезпечення суддів, а також визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна та інші засоби їх правового захисту;

- функціонування органів суддівського самоврядування.

Як бачимо, поняття суддівської незалежності та його змістовне наповнення - багатогранні категорії, які не обмежуються лише декларативним закріпленням чи нормативним урегулюванням. Ті чи інші ознаки незалежності суддів проявляються в щоденній практичній реалізації під час виконання судьями свого конституційного обов'язку - здійснення правосуддя. Проте не всі, нажаль, розуміють глибинну суть незалежності суддів, її обов'язковість та важливість для держави загалом і кожного окремого громадянина зокрема. Суспільна правосвідомість протягом тривалого часу формувалася так, що незалежність і недоторканість суддів більшістю пересічних громадян сприймається як невиправданий привілей. На тлі трагічних і складних для держави подій останніх років українське суспільство, засоби масової інформації та державні інституції активно обговорюють судову систему, діяльність судів та окремих суддів. Мова йде, передусім, про відсутність у суспільства довіри до суду, і тому вимога забезпечення чи посилення захисту суддівської незалежності сприймається радше в негативному, ніж у позитивному сенсі.

Одночасно українське суспільство вимагає швидкого та реального втілення в життя закріплених Конституцією України принципів демократичної, соціальної та правової держави. Суспільство потребує дієвих, а не декларативних гарантій захисту прав людини. Громадяни вимагають справедливого і чесного суду. Люди хочуть бути впевнені в тому, що їх звернення до суду буде розглянуте професійним, кваліфікованим, незалежним і неупередженим суддею швидко, якісно, згідно із законом і справедливо. Суспільство має право не лише вимагати цього, але й отримати. Тому цілком очевидно, що судовий захист прав і свобод людини і громадянина незалежним та неупередженим судом - той надзвичайно важливий державний інститут, ефективність функціонування якого держава зобов'язана забезпечити.

У пошуку шляхів задоволення потреб суспільства Україна йде шляхом комплексного реформування судоустрою та судочинства, інших суміжних правових інститутів. Політична воля й зусилля спрямовуються на налагодження ефективного механізму взаємодії державних органів, інститутів громадянського суспільства та міжнародних організацій у питаннях підготовки й реалізації стратегії реформування. Наша держава стоїть на порозі чергової судової реформи. Тож варто пам'ятати, що як член Ради Європи Україна зобов'язана дотримуватись європейських стандартів під час формування національної системи законодавства. Більше того, наша держава йде курсом європейської інтеграції й, згідно з Угодою про асоціацію з Європейським Союзом, у рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки особливе значення надаватиметься співробітництву щодо утвердження верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування незалежності і неупередженості та боротьбу з корупцією.

Таким чином, зараз актуальним як ніколи є знання на теоретичному та правотворчому рівнях і розуміння на правозастосовному рівні міжнародних стандартів побудови та функціонування судових систем загалом та стандартів незалежності судової влади зокрема.

Основні принципи ООН щодо незалежності правосуддя, Європейська Хартія про статус суддів, Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, Висновок Консультативної ради європейських суддів №1 (2001) про стандарти незалежності судових органів та незмінність суддів, висновки Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) та інші подібні документи повинні стати для України орієнтиром у проведенні судової реформи. У цих рекомендаційних нормах сконцентрований позитивний досвід розвинутих демократичних держав, увійти до спільноти яких прагне Україна. І законодавча, і виконавча влада повинні розуміти,

що «судова влада є однією з трьох рівних засад сучасної демократичної держави. Судова влада відіграє важливу роль і виконує серйозні завдання стосовно двох інших засад. Ця влада забезпечує відповідальність урядів і органів державного управління за свої дії, а також бере участь у процесі виконання прийнятих законів та певною мірою забезпечує відповідність цих законів усім положенням Конституції чи права більш високого рівня (наприклад, права Європейського Союзу). Для виконання своєї ролі у цих галузях судова влада повинна бути незалежною від таких органів та від їхнього впливу» (пункт 11 Висновку КРЄС №1 (2001)).

У той же час судді зобов'язані пам'ятати, що їхня незалежність - невід'ємна складова статусу судді, посягання на яку в будь-який спосіб забороняється. Але вона надається державою не як привілей чи нагорода, а радше навпаки - як додаткова міра контролю та відповідальності. Наділяючи суддів незалежністю, держава отримує право висувати до суддів високі вимоги та вимагати від них компетентності і неупередженості. При цьому суспільство має усвідомити, що «незалежність суддів є передумовою верховенства права та основоположною гарантією справедливого суду. Незалежність суддів є прерогативою чи привілеєм не для захисту власних інтересів, а в інтересах верховенства права та тих, хто шукає та очікує правосуддя» (пункт 10 Висновку КРЄС №1 (2001)).

Якщо громадянин буде впевнений у тому, що всі судді в державі незалежні, він буде переконаний у безсторонності конкретного судді й справедливості судового розгляду його конкретної справи. Комплексне розуміння державними інституціями та громадянським суспільством глибинної суті суддівської незалежності й усвідомлення надважливої ролі, яку відіграє незалежний суд у демократичній державі, дасть змогу забезпечити функціонування в Україні судової системи, що забезпечуватиме ефективний захист прав і свобод людини й громадянина.

Така система судів користуватиметься заслуженою довірою та повагою суспільства. Українське суспільство прагне рівноправного

включення до спільноти розвинутих європейських країн. Проте варто визнати, що рівень нашої обізнаності з тими чи іншими документами Ради Європи, Європейського Союзу, які зокрема, визначають принципи й правила функціонування ефективних і доступних систем правосуддя, залишається невисоким. Але знати їх, розуміти та правильно інтерпретувати в разі необхідності практичного застосування повинні не лише науковці-правники, а й законотворці, професійні судді, адвокати, працівники правоохоронних органів, державні службовці органів виконавчої влади, представники засобів масової інформації, які висвітлюють діяльність судів, та й громадськість загалом. Є впевненість, що систематизований збірник міжнародних стандартів у сфері судочинства повинен стати настільною книгою для парламентарів, представників інших суб'єктів законодавчої ініціативи, суддів. Він буде також корисним для практикуючих юристів, та й загалом для всіх, хто цікавиться процесами формування судових систем, становлення самостійної та незалежної судової влади. Важливість міжнародних стандартів у сфері судочинства з часом не ослабне, адже суддівська незалежність у державі забезпечується не тоді, коли відповідні норми існують у законах, а в тому випадку, коли ці норми дієво застосовуються на практиці.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй народи світу заявляють, зокрема, про свою рішучість створити умови, за яких можна дотримуватися справедливості, щоб забезпечити міжнародне співробітництво в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод без будь-якої різниці.

У Загальній декларації прав людини втілені, зокрема:

- принципи рівності перед законом;
- презумпції невинності і права на справедливий і відкритий судовий розгляд компетентним, незалежним і неупередженим судом, заснованим відповідно до закону;
- враховуючи, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права гарантують також право бути судженим без невинуватої затримки;
- враховуючи, що все ще часто існує невідповідність між

уявленню про ці принципи і фактичним становищем;

- враховуючи, що при організації і відправленні правосуддя в кожній країні слід керуватися цими принципами і що треба докладати зусиль для повного втілення їх у життя; враховуючи, що норми, які стосуються здійснення функцій судді, мають бути націленими на те, щоб забезпечувати суддів можливістю діяти відповідно до цих принципів;

- враховуючи, що на суддів покладається обов'язок приймати остаточне рішення з питань життя і смерті, свободи, прав, обов'язків і власності громадян;

- враховуючи, що шостий Конгрес Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поведінки з правопорушниками в своїй резолюції 16 просив Комітет з профілактики злочинності та боротьби з нею включити до першочергових завдань розробку керівних принципів, що стосуються незалежності суддів та відбору, професійної підготовки і статусу суддів та прокурорів;

- враховуючи в зв'язку з цим, що потрібно в першу чергу розглянути питання про роль судів у системі правосуддя і важливість їхнього відбору, підготовки й поведінки;

- урядам слід було б брати до уваги і шанувати в межах свого національного законодавства і практики, доводити до відома суддів, адвокатів, працівників виконавчих і законодавчих органів і широкої громадськості основні принципи, сформульовані для того, щоб допомогти державам-членам у вирішенні завдань забезпечення і зміцнення незалежності судових органів.

Принципи сформульовані, головним чином, для професійних суддів, однак, при необхідності, вони рівною мірою можуть застосовуватись і до непрофесійних суддів, якщо такі є.

Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її.

Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання,

прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких би то не було причин.

Судові органи мають компетенцію стосовно всіх питань судового характеру і виняткове право вирішувати, чи входить передана їм справа до їхньої встановленої законом компетенції.

Не повинно мати місця неправомірне чи несанкціоноване втручання в процес правосуддя, а судові рішення, винесені судьями, не підлягають перегляду. Цей принцип не перешкоджає здійснюваному відповідно до закону судовому перегляду чи пом'якшенню вироків, винесених судовими органами.

Кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, які застосовують встановлені юридичні процедури. Не повинні утворюватися трибунали, що не застосовують встановлені належним чином юридичні процедури, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів.

Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін.

Кожна держава-член повинна надавати відповідні засоби, які давали б змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції.

Відповідно до Загальної декларації прав людини члени судових органів, як і інші громадяни, користуються свободою слова, віровизнання, асоціацій та зборів; однак, керуючись такими правами, судді повинні завжди поводитись таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів.

Судді володіють свободою організовувати асоціації чи інші організації та вступати до них для оборони своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження своєї судової незалежності.

Особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну кваліфікацію в галузі права. Будь-який метод відбору суддів мусить гарантувати від призначення суддів за неправомірними мотивами. При відборі суддів не повинно бути дискримінації щодо даної особи за

ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо; однак вимога про те, щоб кандидат на юридичну посаду був громадянином відповідної країни, не повинна розглядатися як дискримінаційна.

Термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом. Судді, яких призначають чи обирають, мають гарантований термін повноважень до обов'язкового виходу на пенсію чи завершення терміну повноважень там, де це встановлено.

Підвищення суддів на посаді там, де є така система, слід здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема здібностей, моральних якостей і досвіду.

Розподіл справ між суддями в судах, до яких вони належать, є внутрішньою справою судової адміністрації.

Професійна таємниця та імунітет Судді зобов'язані зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої в ході виконання ними своїх обов'язків, за винятком відкритих судових розглядів, і їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань. Без шкоди для якоїсь дисциплінарної процедури чи якогось права на апеляцію або компенсацію з боку держави відповідно до національних законів суддям слід користуватися особистим імунітетом від судового переслідування за фінансову шкоду, спричинену в результаті хибних дій чи упущень, які мали місце при здійсненні ними своїх судових функцій.

Звинувачення або скарга, що надійшли на суддю в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків, повинні бути невідкладно і безсторонньо розглянуті згідно з відповідною процедурою. Суддя має право на відповідь і справедливий розгляд. На початковому етапі розгляд скарги має проводитись конфіденційно, якщо суддя не звернеться з проханням про інше. Судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені тільки з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають. Усі

процедури покарання, усунення від посади і звільнення мусять визначатися відповідно до встановлених правил судової поведінки. Рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення повинні бути предметом незалежної перевірки. Цей принцип може не застосовуватися до рішень Верховного суду або до рішень законодавчих органів, прийнятих при розгляді справ у порядку імпічменту або при дотриманні аналогічної процедури.

Лекція 8. Вплив практики європейського суду з прав людини на національне законодавство та правозастосування

8.1. Застосування прецедентів Суду Європейського Союзу в судовій практиці України

8.2. Місце національних судів в судовій системі ЄС

8.3. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України

8.4. Проблеми у виконанні національними властями рішень ЄСПЛ:

8.1. Застосування прецедентів Суду Європейського Союзу в судовій практиці України.

Судовий прецедент у праві ЄС є результатом діяльності Суду ЄС, який був утворений Римським договором про заснування Європейського Економічного Співтовариства як суд з обмеженою міжнародною юрисдикцією, призначення якого полягало у тлумаченні та застосуванні договору. З самого початку існування Суду ЄС його повноваження мало чим відрізнялися від повноважень Суду ООН. Однак невдовзі завдяки постійній практиці Суду первинне та вторинне законодавство ЄС перетворилося на право, що має пряме застосування в національних правових системах держав-членів.

Успіх Суду ЄС у реалізації своєї місії був закладений достатньо активною позицією Суду щодо тлумачення доволі нечіткого положення статті 177 (зараз стаття 234 Договору про ЄС), яка дозволяла всім національним судам і вимагала від судів останньої інстанції звертатися до Суду ЄС у справах, що стосувалися права ЄС за попередніми (преюдиційними) висновками. Метою цього положення було забезпечення одноманітності тлумачення Договору та законодавства ЄС на теренах всього Співтовариства з метою єдності практики застосування актів права ЄС. Відповідно, у судовій практиці були розвинуті доктрини прямої дії, принцип верховенства права ЄС, принцип «прихованих» повноважень Співтовариства, принцип відповідальності держав перед приватними особами за порушення

права ЄС тощо.

Таким чином, вивчення юридичної природи попередніх висновків Суду ЄС дозволяє дійти однозначного висновку про їх обов'язкову силу для всіх суб'єктів права ЄС, а тлумачення, що міститься у цих висновках, є, по суті, судовою правотворчістю. Це ж саме стосується й інших питань, що віднесені до компетенції Суду ЄС. Особливо це стосується тих галузей права ЄС, де законодавець залишив величезні прогалини, й прецедентне право Суду ЄС перетворилось в єдине джерело права ЄС (деякі аспекти права конкуренції, питання чинності угод між підприємствами, співвідношення між свободою пересування товарів та правами промислової власності тощо), що дозволяє назвати Суд ЄС «повзучим законодавцем».

Питання дії прецеденту в праві ЄС має ще два важливих аспекти: перший стосується обов'язковості для Суду ЄС своєї попередньої практики з усіх категорій справ, а другий - обов'язковості всіх прецедентів Суду ЄС для національних судів держав-членів.

Що стосується першого питання, то відразу слід зазначити, що ані Договір про ЄС, ані Статут Суду ЄС не містять жодної вказівки щодо обов'язкової сили рішень Суду ЄС. У першому з рішень Суду, де постало питання щодо дії попереднього преюдиціального висновку Суду, Суд висловився за обмежену дію своїх рішень виключно між сторонами справи. Однак, попри таку думку, практика Суду виявилася більш схильною слідувати доктрині фактичного прецеденту. Це викликало тривалу дискусію серед науковців - фахівців з права ЄС. Так, можна навести принаймні вісім доктрин дії прецеденту в праві ЄС:

1. Практика Суду ЄС не становить формально обов'язкового прецеденту в тому сенсі, в якому це розуміється в англо-саксонському праві. Суд на практиці дотримується прямо чи опосередковано своєї попередньої практики, але без визнання обов'язковості прецеденту. Це не в останню чергу обумовлено намаганням Суду уникати всього, що може обмежити його поле розсуду при обранні відповідної правової політики у майбутньому.

2. За винятком принципу *res judicata* (остаточне рішення суду,

що не підлягає перегляду з того ж самого предмета, між тими ж самими сторонами та за тими самими фактичними обставинами), Суд ЄС не зв'язаний своїми раніше прийнятими рішеннями, однак така попередня судова практика не може ігноруватися. Іншими словами, слід визнати особливу роль Суду ЄС у тлумаченні та формулюванні принципів права Співтовариства без необхідності визнання за судовими рішеннями сили джерела права у формальному значенні.

3. Практика Суду ЄС не може формально вважатися джерелом права, оскільки прецедент у праві ЄС має тільки переконливу, але не обов'язкову силу поза межами принципу *res judicata*. Однак це зовсім не означає, що рішення Суду не можуть діяти поза межами *res judicata* (конкретного рішення). Так, у деяких випадках Суд, здійснюючи свої повноваження щодо тлумачення права ЄС, брав на себе, по суті, квазізаконодавчу функцію. Незважаючи на винятковість таких випадків, та з огляду на узгодженість усталеної практики Суду та його авторитет, рішення Суду набрали силу та значення, що наближаються до обов'язкових. В такому сенсі практику Суду можна визнати «квазіджерелом» права ЄС;

4. Відповідно до цього підходу вважається, що основний законодавчий орган ЄС - Рада ЄС - діє недостатньо активно, а у Комісії недостатньо повноважень, щоб заповнювати прогалини у правовому регулюванні. Це визначає особливе значення практики Суду ЄС і, відповідно, хоча і не є формально обов'язковою, проте, становить важливе джерело права ЄС. Відповідно, обов'язковість прецеденту в практиці Суду визнається питанням факту.

5. У правовому порядку Співтовариства Суд ЄС також здійснює законодавчу функцію, адже він часто змушений заповнювати прогалини в праві, що виникають внаслідок бездіяльності Ради ЄС. Відповідно, рішення Суду становлять джерело права ЄС, а сам Суд, хоча і не зв'язаний своїми попередньо прийнятими рішеннями, але поважає їх авторитет.

6. Суд ЄС не може дотримуватись доктрини *stare decisis* або обов'язковості прецеденту й суворо дотримуватися своїх раніше прийнятих рішень, однак, як впливає з самої практики Суду, він їх дотримується. При цьому в своїх рішеннях Суд проводить чітке

розрізнення між *ratio decidendi* та *obiter dicta*, як це прийнято у країнах англо-саксонського права. Відповідно, Суд дотримується доктрини обов'язковості прецеденту.

7. Хоча Суд ЄС не зв'язаний своїми рішеннями на кшталт англійських судів, однак, в силу доктрини *stare decisis* всі суди у Співтоваристві, за винятком самого Суду ЄС, пов'язані *ratio decidendi* рішення Суду ЄС. Тому доволі неприродно заперечувати визнання практики Суду ЄС як джерела права Співтовариства. У такому сенсі рішення Суду ЄС за своєю юридичною природою нагадують рішення Палати лордів Великої Британії.

8. Коли Суд звертається до своїх раніше прийнятих рішень, він розглядає їх як обов'язкові для себе. І хоча спосіб формулювання принципів або загальних положень права в рішеннях Суду ЄС дуже подібний до методів, що використовує французька Державна Рада (*Conseil d'Etat*), техніка Суду щодо використання раніше прийнятих рішень та визначення *ratio decidendi* нагадує методи, притаманні англійським судам. Водночас, Суд намагається нав'язати свою юридичну методологію національним судам. Тому фактична практика та методологія Суду ЄС виявляється сприятливою для еволюції принципу *stare decisis*.

Звичайно, судова правотворчість, що здійснюється Судом ЄС, відрізняється від «класичного» прецедентного права, однак залишається такою, що пов'язана з природою судової влади у будь-якій країні, а також зі специфікою діяльності міжнародних судових органів (Суд ООН, Європейський суд з прав людини тощо), а також відображає загальноєвропейську тенденцію. Вона, на думку дослідників діяльності Суду ЄС, полягає у тому, що судді не можуть подолати свої попередні правові позиції без вагомих на то причин, й тому важко провести розрізнення між суддями та законодавцем, оскільки будь-яке застосування норм права передбачає тлумачення, що означатиме вдосконалення та конкретизацію цих норм.

Ця специфіка дії прецедентного права Суду ЄС повинна враховуватись у правовій системі України, позаяк відповідно до частини першої Розділу I Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що

затверджена Законом України 18 березня 2004 року, метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. У свою чергу, відповідно до II Розділу Програми рішення Європейського Суду віднесене до джерел *acquis communautaire*, що, безумовно, узгоджується із зазначеними тенденціям дії судового прецеденту у праві ЄС.

Підсумовуючи, можна назвати такі характеристики дії судового прецеденту в міжнародному та європейському праві:

- судовий прецедент та його обов'язковість формально не встановлені у міжнародних договорах. Відсутність формального закріплення пов'язується з двома основними чинниками: по-перше, не в усіх правових системах країн-учасниць міжнародного договору діє доктрина *stare decisis*; по-друге, держави досить скептично та з «ревностями» ставляться до правотворчої функції міжнародного судового органу, розглядаючи це як зазіхання на їх суверенні права;

- сфера міжнародних відносин має свої особливості, позаяк тільки частково регулюється міжнародним правом, коли на перше місце виходить не судова практика, як, скажімо, практика конституційних судів у національних правових системах деяких країн, а практика міжнародних відносин;

- міжнародне правосуддя практично завжди носить субсидіарний характер та покладається на взаємодію з національними судовими та правовими системами залежно від предмета та сфери правового регулювання. Так, наприклад, така залежність від національних правових систем у Європейського суду з прав людини є більшою, ніж у Суду ЄС. Крім того, для міжнародних судів правовою базою оцінки відповідності є міжнародне право (міжнародний договір), а не національне право;

- міжнародне правосуддя у галузі прав людини базується на універсальній концепції прав людини;

- попри відсутність нормативного закріплення, судовий прецедент діє фактично й впливає на діяльність як самого суду, так і на суб'єктів міжнародного права, а також й на національні правові

системи. Причому міжнародні суди не тільки частково визнають доктрину *stare decisis*, але й більше покладаються на її функціональний еквівалент у країнах континентального права - доктрину усталеної судової практики. Це підкреслює універсальну природу правосуддя у частині обов'язковості дотримання своїх раніше прийнятих рішень з метою гарантії принципу верховенства права.

8.2. Місце національних судів в судовій системі ЄС

Як вже зазначалося нами вище, національні суди не входять у судову систему ЄС, однак займають чільне місце в системі юрисдикційної захищеності європейського права.

Судові установи ЄС не можуть виступати в якості вищої судової установи по відношенню до національних судів. Їх взаємодія реалізується на основі принципу співробітництва судів і, певною мірою, на засадах гармонізації процесуального права держав-членів, здійснюваних інститутами Європейського Союзу.

Принцип співробітництва судів має вертикальний (ЄС - держави-члени) і горизонтальний (держава - держава) способи втілення.

Відповідно до першого способу, національні суди можна розглядати як перший рівень захисту і застосування норм європейського права та як захист і застосування європейського права забезпечуються не тільки, і навіть не стільки Судом ЄС, скільки спільними зусиллями національних судових органів та Суду ЄС.

Рішення, винесені національними судовими органами, і тим більше рішення, що набрали законної сили, не підлягають оскарженню і перегляду з боку Суду ЄС. Оскарження до Суду ЄС можливе тільки у випадку, якщо справа була розглянута по суті в одному із судових установ ЄС. Це дає підставу зробити висновок, що судові органи ЄС не можуть виступати в якості вищої судової установи по відношенню до національних судів.

Проте, Суд ЄС (спільно з Комісією) веде невсипущий контроль за застосуванням національними судами європейського права. Про це переконливо говорить наявність в щорічній доповіді

Комісії про застосування права ЄС спеціального додатку, який зазвичай називається приблизно так: «Застосування права Співтовариства національними судами: огляд». У разі неправильного застосування або тлумачення національними судами норм європейського права (і інших порушень, тлумачених як невиконання договірних зобов'язань), Суд ЄС може, за посередництвом Комісії, визнати державу-члена ЄС як таку що не виконує взятих на себе зобов'язань і, згідно зі ст. 228 ДЕС, зобов'язати вжити необхідних заходів для виконання його рішення.

Горизонтальний спосіб прояву даного принципу полягає в тому, що національні суди держав-членів здійснюють тісну співпрацю у сфері правосуддя, зокрема, в питаннях юрисдикції та виконанні судових рішень. Взаємодія в даній сфері здійснюється в класичному форматі (міжнародно-правовому) на основі, щонайменше, двох міжнародних угод. Йдеться про Брюссельську конвенцію від 27.09.1968 і Луганську (паралельної) конвенцію від 16.09.1988.

Таким чином, з принципу співпраці випливає не менш важливий принцип виконання і визнання судових рішень. Його існування більшою мірою викликане необхідністю реалізації, згідно зі ст. 293 (колишня 220) ДЕС, доручення спростити «формальності для взаємного визнання та виконання судових рішень». У цьому зв'язку, держави за участі Комісії ЄС (яка забезпечувала ведення переговорів між тоді шістьма державами ЄЕС) підготували і підписали 27.09.1968 в Брюсселі Конвенцію про юрисдикцію і виконання (іноземних) судових рішень у цивільних і кримінальних справах, яка вступила в силу (спочатку лише для шести держав - засновників ЕЕС) з 01.02.1973. У подальшому, до неї чотири рази вносилися зміни відповідно з чотирма договорами про приєднання. Брюссельська конвенція являє собою самостійний міжнародно-правовий договір, тісно пов'язаний з ЄС і, тим не менш, не є ні первинним, ні вторинним правом Союзу. Вона володіє перевагою перед національним правом, що суперечить їй, будучи в цьому сенсі *lex posterior* або *lex specialis*.

Для того, щоб стимулювати приєднання країн Європейської асоціації вільної торгівлі (ЕФТА) до ЄС, 16.09.1988 в Лугано була

укладена Конвенція між 12 країнами - учасницями Брюссельської конвенції та 6 країнами ЕФТА. Конвенції в чомусь подібні, від чого останню часто називають паралельною.

Національний суд при розгляді справ зобов'язаний застосувати норму права ЄС, навіть якщо їй протистоїть національне джерело права. Це впливає з принципу верховенства права Співтовариства. Правова норма, що застосовується національним судом, повинна бути складовою частиною національної правової системи.

У випадках, коли національний суд при вирішенні справи стикається з питанням про застосування національного матеріального права, він зобов'язаний отримати преюдиціальне висновки Суду ЄС за умови, що не є самоочевидним, що інтерпретація права Співтовариства виглядає незграбною по відношенню до фактів або цілей розгляду основної справи. Таким чином, національним судам для визначення меж своєї юрисдикції по конкретній справі необхідно вирішити два питання - про преюдиціальний розгляд та про підвідомчість такого питання суду. Запит до Суду ЄС за преюдиціальним висновком для національного суду буде не обов'язковим лише в тому випадку, коли правильне застосування права Співтовариства у вирішенні національного суду було настільки очевидно, що ніякого розумного сумніву не існує. Крім того, національні суди можуть бути залучені в процес виконання рішення Суду ЄС на території своєї держави, а також володіють юрисдикцією щодо скарг на те, що примус (на основі рішення Суду ЄС) було здійснено незаконним чином.

У практиці Суду ЄС прийнято розрізняти кілька різновидів актів, прийнятих Судом. Це, по-перше, рішення Суду. Вони виносяться при розгляді справи по суті. По-друге, ухвали Суду, наприклад, визначення з того чи іншого приватного процесуального питання або при винесенні постанови про прийняття справи до провадження, про призначення судді-доповідача та інше. По-третє, висновки Суду, що даються за запитом національних судів і мають, в принципі, консультативний характер.

Рішення Суду є остаточними, не підлягають оскарженню і обов'язкові до виконання усіма, кому ці рішення адресовані. Ця

обов'язковість рішень Суду поширюється на всіх суб'єктів європейського права. Невиконання державою винесеного Судом ЄС рішення може спричинити за собою штрафні санкції.

Так, Україна повністю визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції близько 20 років тому. Більш того, країною імплементовано законодавство, яке відповідає європейським стандартам захисту прав людини.

Наприклад, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Як відомо, ЄКПЛ, на відміну від інших міжнародних договорів, має свої особливості, насамперед – на її підставі запроваджено систему наднаціонального контролю держав-членів Ради Європи за імплементациєю європейських стандартів прав людини на внутрішньодержавному рівні, на підставі чого держави, що ратифікували її, гарантують відповідність свого внутрішнього законодавства положенням Конвенції, а тому зобов'язані вносити певні зміни у своє законодавство та судову практику.

Положення Конвенції є вельми абстрактними, їх можна охарактеризувати як норми-параметри, які представляють «вищі принципи європейського правопорядку» та конкретизуються саме у рішеннях ЄСПЛ. Саме рішення Суду допомагають глибше зрозуміти зміст та обсяг гарантованих Конвенцією прав і відповідно реалізувати ефективний захист кожного порушеного права. У тих випадках, коли Суд констатує у своєму рішенні факт порушення прав заявника з боку держави відповідача, з цього випливає обов'язок держави не тільки сплатити справедливую компенсацію, але й у багатьох випадках вжити певних заходів загального характеру.

Рішення Суду не лише констатує, але й «сигналізує» про необхідність усунення такої ситуації та виключення її в

майбутньому¹³.

Крім цього, відповідно до статті 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», заходи загального характеру вживаються з метою усунення зазначеної в рішенні Суду системної проблеми та її першопричини – недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді.

Заходами загального характеру зокрема є:

- внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;

- внесення змін до адміністративної практики;

- забезпечення юридичної експертизи законопроектів, і забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду для прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи, та інші заходи.

За статистичною інформацією, наявною на сайті ЄСПЛ, станом на 31 грудня 2014 року у Європейському суді перебувало на розгляді 13650 заяв проти України, що становить 19,5% усіх заяв, які перебувають на розгляді. Це найбільша частка однієї країни. Для порівняння, щодо Італії на розгляді перебувало 10100 заяв (14,4%), Росії – 10000 (14,3%), Туреччини – 9500 (13,6%), Румунії – 3400 (4,9%).

За період 1998-2014 рр. щодо України було винесено 1002 рішення; з них у 987 рішеннях було констатовано щонайменше одне порушення Конвенції або Протоколів до неї¹⁴.

---

¹³ Застосування конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. URL:<https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/364181?download=true>

¹⁴ Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для

8.3. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України.

Юрисдикція Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) поширюється на Україну. Правовою підставою для цього став Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, норми якого надають можливість розглядати рішення ЄСПЛ в якості джерела цивільного процесуального права. Судова практика рухається у напрямку використання правил, сформульованих у рішеннях ЄСПЛ, у якості обов'язкових правил поведінки у типових ситуаціях. В Україні загальні суди при розгляді цивільних справ приймають до уваги та застосовують рішення Європейського Суду з прав людини, оскільки ці рішення були визнані законодавцем джерелом права у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.

Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права є новим для нашої країни правовим явищем, оскільки судовий прецедент в Україні, як країні романо-германської правової сім'ї, традиційно не визнавався джерелом права.

У національному праві судовий прецедент лише останнім часом на науковому рівні став поступово визнаватися джерелом права, що вимагає істотних змін традицій правозастосування і правовому мисленні суддів, адвокатів, прокурорів, нотаріусів, слідчих тощо.

Застосування практики ЄСПЛ в Україні ґрунтується на положеннях статей 8 і 9 Конституції України, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Законів України «Про міжнародні договори України» та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

На теперішній час питання застосування в українському праві практики Європейського суду з прав людини врегульовано Законом

України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ч. 1 ст. 17 якого встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Положення Закону значною мірою стосуються саме остаточних рішень ЄСПЛ у справах проти України, якими визнано порушення Конвенції. Виходячи зі змісту Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» Україна визнає на своїй території обов'язковість юрисдикції ЄСПЛ з усіх питань, що стосуються тлумачення й застосування Конвенції. Таким чином, рішення ЄСПЛ, які можуть бути ухвалені щодо України, наділяються таким же юридичним статусом, як і сама Конвенція.

Незважаючи на те, що норми Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» діють вже понад 10 років, застосування національними судами положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ та ухваленні рішень є скоріше виключенням з правила, ніж правилом.

ЦПК України не містить положень про визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права, на відміну від КАС України, у ст. 8 якого передбачено, що адміністративні суди при вирішенні справ застосовують принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Для суддів ще не стало повсякденною практикою при ухваленні та складанні текстів рішень звернення до норм конвенції і практики ЄСПЛ нарівні з національним законодавством та практикою Верховного суду України. Практика застосування Конвенції свідчить, що її положення фактично не набули обов'язкового характеру для національного судочинства, а саме обов'язковість попередньо прийнятих рішень вищестоящими судами і є ознакою судового прецеденту для країн англо-саксонської правової сім'ї. Посилання на ці акти досі залишаються поодинокими випадками і мають додатковий характер, що дає підставу науковцям визначати власне практику ЄСПЛ як субсидіарне джерело права.

Проблеми у застосуванні судом практики ЄСПЛ можна пояснити тим, що судді не завжди розуміють необхідність посилання на конвенційні положення при розгляді справ з урахуванням повного та належного врегулювання даних правовідносин на національному рівні.

Наприклад, відома правова позиція ЄСПЛ у справі «Маркс проти Бельгії» від 13.06.79 року, згідно з якою стаття 1 Протоколу першого Європейської конвенції з прав людини, визнаючи право будь-якої особи на безперешкодне користування своїм майном, по своїй суті є гарантом права власності. Або положення статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає, що кожна фізична та юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Аналогічні положення відтворені як у Конституції України, так і у ЦК України, а тому застосування судом при вирішенні спору, окрім норм національного законодавства, ще й положень Конвенції навряд чи є виправданим.

Функціонування ЄСПЛ передбачене Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, положення якої - Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11 до неї набрали чинність для України ще 11 вересня 1997 року.

Виходячи зі змісту сформульованої законодавцем правової норми, застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод при розгляді конкретної справи є обов'язком судді, однак науковцями висловлюються слухні думки, що при здійсненні правосуддя як Конвенція, так і рішення ЄСПЛ мають застосовуватися лише за наявності певних умов, а саме: за наявності в національному законодавстві правових «прогалів» щодо прав людини та основних свобод, які водночас визначені в Конвенції та протоколах до неї; для кращого розуміння тих положень українського законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі відповідних рішень ЄСПЛ; для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як «верховенство права», «справедливість», «справедливий баланс», «справедлива сатисфакція», оскільки в чинному вітчизняному законодавстві вони є новими категоріями та повністю не досліджені. Тоді як рішення Суду певним чином допомагають їх зрозуміти.

Сама по собі практика ЄСПЛ є прецедентною, і норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не застосовуються судом окремо від тих рішень, які були ним раніше прийняті при застосуванні конкретної статті Конвенції.

При цьому під прецедентами Суду розуміють не розглянуті справи, а ті основоположні принципи в тлумаченні і застосуванні норм Конвенції, які були покладені в основу судових рішень .

Обґрунтовуючи рішення, судді ЄСПЛ застосовують норми законодавства, попередні прецеденти та мотивацію суддів при їх прийнятті, цитати з авторитетних доктринальних джерел, посилення на іноземні прецеденти та законодавство тощо.

Зазначена Конвенція, на відміну від інших міжнародних договорів, є комплексним складним механізмом захисту прав людини, який включає норми конвенції, рішення Європейської комісії з прав людини та Комітету міністрів Ради Європи, судову практику Європейського суду з прав людини, прецедентне право, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, специфічні методи тлумачення Конвенції, наукову доктрину з питань її застосування тощо.

Застосування Конвенції вважається застосуванням не лише її норм, а й усього комплексного правового механізму без спеціальної згоди на це Верховної Ради України.

Окремі науковці, посилаючись на тезу про обов'язкове визнання юрисдикції ЄСПЛ, вбачають у його рішеннях інноваційне джерело (форму) внутрішнього права. При цьому вони наполягають на відмові від негативного ставлення до судового прецеденту, зумовленого ідеологічною спадщиною. На їхню думку, сучасний правопорядок презюмує той факт, що міжнародна судова організація створює особливу сукупність правил, що йменуються «прецедентне право Ради Європи» або «прецедентне право ЄСПЛ».

Інші вчені дотримуються протилежної думки: навіть якщо припустити, що ЄСПЛ і створює прецедентне право, яке набуває потім виду національного джерела права, то не вбачається можливим визначити його юридичну природу, оскільки це не норми внутрішнього закону й не постулати міжнародного права, для легітимації яких вимагається згода держави як суб'єкта міжнародних відносин. Отже, не існує взагалі ніякого «прецедентного права Європейського суду», а в наявності – лише прецедент тлумачення або правова позиція Суду, тобто деякий інтерпретаційний результат, що виникає при досягненні смислу загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Поділяючи в цілому точку зору останніх, можна стверджувати, що положення Конвенції про захист прав людини і основних свобод, безсумнівно, є джерелом права, проте усталена судова практика ЄСПЛ та прецеденти, що створюються Судом при застосуванні її положень, хоча і мають певні властивості регулятора суспільних відносин, однак не є джерелом права у його доктринальному розумінні.

Як вважає С.В.Васильєв, як особливе джерело цивільного процесуального права України, рішення ЄСПЛ мають прецедентну природу, за їх допомогою формуються важливі правові позиції, обов'язкові для подальшого використання судами при розгляді й вирішенні цивільних справ. Проте правові позиції ЄСПЛ у так званому «чистому вигляді» не можуть виступати джерелом права, оскільки вони є складовою частиною того чи іншого рішення –

джерела права. Але ж і виділення правових позицій з рішень Суду спричинить втрату ними прецедентного характеру.

Рішення ЄСПЛ розглядає в якості джерела права Верховний Суд України й вищі спеціалізовані суди. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. за № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» зазначається, що в мотивувальній частині кожного судового рішення в разі потреби мають міститися посилання на Конвенцію й рішення ЄСПЛ, які згідно із Законом України є джерелом права й підлягають застосуванню по даній справі.

Підсумовуючи вищенаведене, судову практику ЄСПЛ у вигляді його правових позицій можна визнати із певними зауваженнями особливим джерелом права, яке може застосовуватися судом як додаткове джерело права. За своєю юридичною силою та ступенем значущості при правозастосуванні правові позиції ЄСПЛ схожі із правовими позиціями Конституційного суду України та Постановами Пленуму Верховного суду України.

Принцип правової визначеності у правовій державі, який є одним з фундаментальних принципів, що легітимізує судову правотворчість, формулює також й вимоги до нормативно-правових актів, які загалом нагадують принципи «внутрішньої моралі права» Л. Фуллера. Як вважає російській цивіліст Й. Покровський, визначеність правових норм є однією із перших та найбільш суттєвою вимогою людської особистості до права, невід'ємним правом людської особистості, оскільки індивід *vis-à-vis* держави має право вимоги, щоб держава точно вказала, що від нього вона вимагає та які межі йому ставить. Цей принцип є невід'ємною складовою принципу верховенства права. Як відзначив Лорд Діплок у справі «Black Clawson Ltd. V. Papierwerke AG», «сприйняття верховенства права як конституційного принципу вимагає того, щоб будь-який громадянин, перед тим як вдатися до певних дій, мав змогу знати заздалегідь, які правові наслідки настануть».

Складовими принципу правової визначеності як одного з основних засадничих принципів правової системи професор

Гайдельбергського Університету В. Брюггер вважає:

- чіткість значення правових норм (вони повинні бути гармонічно зв'язані між собою, не суперечити одна одній, а у випадку суперечності має існувати механізм розв'язання цього конфлікту норм; значення правових положень повинно з'ясовуватися шляхом тлумачення окремих термінів, норм, системного тлумачення цих положень та у широкому контексті, що скеровують фундаментальні принципи права);

- чіткість у підпорядкуванні праву (право як система норм передбачає обов'язкову їх реалізацію, відсутність цього механізму, як, наприклад, невиконання судових рішень, призводить до зруйнування самої ідеї права);

- стабільність правових норм (відносна незмінюваність протягом певного достатньо довгого періоду);

- чітка інституційна відповідальність (наприклад, чітка взаємодія між законодавчою та судовою гілками влади у конкретизації законів).

Як зазначив з цього приводу Конституційний суд ФРН: «...вимога визначеності закону не може бути занадто завищеною; в іншому випадку закони були б занадто закам'янілими і казуїстичними і не змогли б більше відповідати зміні відносин або особливостям окремого випадку»

Принцип правової визначеності має особливе значення при оцінці правомірності делегування законодавчих повноважень виконавчій владі у контексті того, щоб уповноважувальним законом були чітко визначені обмеження такого делегування (предмет, зміст, цілі та обсяг наданих повноважень). З дотриманням принципу правової визначеності також пов'язано судове уточнення (конкретизація) правових термінів та окремих нечітких положень, що містяться у законі, тобто зменшення невизначеності нормативно-правових актів стосовно кожного конкретного випадку. З судовою правотворчістю такого роду для забезпечення реалізації принципу правової визначеності пов'язаний й інший принцип — принцип довіри до права, що системно входить до елементів принципу правової держави (верховенства права). Його зміст полягає у тому, що громадянин має планувати свою поведінку

як правомірну та передбачати можливі наслідки застосування державного примусу за порушення норм права, а держава повинна усувати можливі негативні наслідки, що пов'язані із застосуванням нечітких, незрозумілих та невизначених правових норм.

Європейський суд з прав людини зазначає у цьому зв'язку: «... при розгляді питань обмеження свободи особливо важливо дотримуватися принципу правової визначеності. Отже, важливим є чітке визначення умов обмеження свободи відповідно до внутрішнього права, та щоб право як таке було передбачуваним у своєму застосуванні, аби відповідати стандарту «правомірності», визначеному Конвенцією - стандарту, який вимагає, щоб усе право було чітким настільки, аби особа могла передбачити — у разі необхідності з відповідною правовою допомогою — до певної розумної межі за конкретних обставин, наслідки, які може потягти за собою певне діяння (див. рішення у справі «S.W. v. the United Kingdom» (1995), пункти 35-36, та, *mutatis mutandis*, рішення у справі «Sunday Times v. the United Kingdom» (no. 1) (1979), пункт 49; рішення у справі «Halford v. the United Kingdom» (1997), пункт 49, та рішення у справі «Steel and Others v. the United Kingdom» (1998), пункт 54)».

Крім того, Європейський суд вважає, що принцип правової визначеності становить основний елемент принципу верховенства права та *res judicata*, тобто, щоб остаточне вирішення судом спору не ставилося під сумнів. Він також турбується про стабільність правовідносин, що є невід'ємною частиною ефективного захисту прав людини. З іншого боку, Суд також визнав «неможливість досягнення абсолютної визначеності при розробці законів та ризик того, що визначеність може викликати надмірну жорсткість».

Конституція України закріплює право кожного громадянина на судовий захист. Це право реалізується, з-поміж іншого, через утворення та функціонування судової системи та встановлення процесуальних норм, які регулюють здійснення такого права. Як зауважив визнаний авторитет англійського права суддя лорд Диплок: «Кожна цивілізована система державного управління вимагає від держави забезпечити її громадян засобами справедливого та мирного вирішення спорів між ними, що

стосуються їх відповідних прав. Такими засобами є, передусім, суди, до яких кожен громадянин має конституційне право доступу в ролі позивача для захисту своїх прав».

Одним із загальноправових принципів права, визнаних всіма правовими системами сучасності, є принцип *res judicata*, який вимагає, щоб остаточне рішення суду не оскаржувалось у подальших провадженнях. Зазначений принцип походить із загального суспільного інтересу, який отримав визнання ще за часів римського права, і який полягає у тому, щоб судове провадження, яке стосується одного предмета та між визначеними сторонами, отримувало логічне остаточне завершення. Цей принцип був визнаний Європейським Судом як такий, що становить частину гарантії справедливого судового розгляду, закріпленої в статті 6 (1), яка вимагає, серед іншого, здійснення правосуддя протягом розумного терміну та дотримання принципу *res judicata*.

Більше того, Європейський Суд безпосередньо застосовує названий принцип у справах, які стосуються тривалості провадження. Як наголосив суддя Розакіс у своїй окремій думці у рішенні по справі Брумареску: «Коли правова система надає суду компетенцію приймати остаточні рішення, але одночасно дозволяє скасовувати такі рішення у подальших провадженнях, не тільки порушується принцип правової визначеності, але навіть існування такого суду ставиться під сумнів, оскільки, по суті, він зовсім позбавлений повноважень остаточно вирішувати правові питання. Тому доволі спірним є те, чи користується фактично особа, яка звертається до такого суду з метою вирішення її справи, своїм правом на суд та на доступ до суду».

Зміст принципу правової визначеності, на думку українського науковця С.Погребняка, становлять дві групи відповідних вимог: вимоги до нормативно-правових актів і вимоги до їх застосування.

Вимоги до нормативно-правових актів можуть бути поділені на змістовні та процедурні. Серед змістовних вимог, насамперед, слід виділити такі: акти мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і повинні пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалін. Крім того, додаткові вимоги щодо заборони широких дискреційних

повноважень стосуються норм, які визначають компетенцію державних органів.

Найважливішими процедурними вимогами є: вимога про обов'язкове оприлюднення актів; вимога, що забороняє зворотну силу актів; вимога розумної стабільності права; вимога послідовності правотворчості; вимога надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону.

Принцип правової визначеності зумовлює низку вимог до застосування нормативно-правових актів: нормативно-правові акти мають виконуватися; повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-правових актів; має існувати практика одноманітного застосування закону; рішення судів щодо застосування закону мають бути остаточними, обов'язковими та підлягати виконанню.

Тобто ці вимоги, що походять з принципу правової визначеності, зокрема практика уточнення (конкретизації) правових норм, також слугують підставою для судової правотворчості. Відповідно до стандарту Європейського суду з прав людини, сформульованого у рішенні по справі «Sunday Times v. United Kingdom», та розвинутому в рішенні по справі «Mahne v. United Kingdom», поняття «закон» включає не тільки законодавство, але й також практику його застосування або неписане право. Тобто Суд визнав, що неписаним правом є судова практика, що складається при застосуванні положень закону та, як й закон, має обов'язковий характер. Водночас, як було в подальшому роз'яснено в справі Malone, термін «встановлене законом» не тільки відсилає до національного права, але й також містить оціночний компонент щодо якості такого права.

Конституційний Суд України вперше сформулював та застосував цей принцип у рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. Суд зазначив, що з конституційних принципів рівності та справедливості випливає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування

у правозастосовній практиці і неминуче призводить до свавілля. До речі, відповідно до статті 94 Закону «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади. Тобто КСУ повинен забезпечити реалізацію та гарантію принципу правової визначеності.

Отже, цей принцип ставить певні вимоги не тільки до нормативно-правових актів, але й до практики їх застосування. Відповідно до нього суди повинні за однакових фактичних умов у аналогічних справах приймати аналогічні рішення, оскільки за інших умов суди можуть прийняти такі рішення, зміст яких не очікувався жодною із сторін, а це й є суддівським свавіллям, що суперечить конституційним принципам верховенства права та правової держави.

Суди при визначенні стандартів застосування принципу правової визначеності займаються правотворчістю, особливо це стосується «стандартів якості права» як регулятора суспільних відносин, тобто здатності нормативно-правових актів слугувати їх регулятором (чіткість у розумінні, відсутність прогалин, суперечностей та неузгодженостей тощо). Відповідно до вимог принципу правової визначеності при вирішенні аналогічних справ верховні та конституційні суди повинні слідувати порядку мотивації у цих аналогічних справах. Крім того, сама судова правотворчість сприяє зміцненню принципу визначеності права.

8.4. Питання та проблеми з виконання національними властями рішень ЄСПЛ

У сучасній вітчизняній науковій літературі чимало уваги присвячується дослідженню питань щодо виконання рішень Європейського Суду з прав людини.

Як свідчить практика, домогтися виконання рішення суду набагато складніше, ніж його прийняти. Виконання рішень судів та інших органів покладається на державну виконавчу службу.

Діяльність Європейського суду з прав людини та проблеми

виконання рішень Європейського суду з прав людини вивчали і розвивали вітчизняні вчені: Антонович М.М., Анцупова Т.О., Буткевич В.Г., Гнатовський М.М., Лукашук І.І., Мармазов В.Є., Микієвич М.М., Муравйов В.І., Піляєв І.С., Рабінович П.М., Шевчук С.В. та інші.

Слід зазначити, що виконання Україною судових рішень є важливою гарантією забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Втім, відсутність належного виконання визнається Європейським судом з прав людини порушенням Європейської конвенції. Слід зазначити, що однією з найбільших перешкод реалізації зазначеного права є невиконання судових рішень, оскільки останніми роками проблема невиконання Україною рішень ЄСПЛ загострюється, що є викликом усій системі захисту прав людини і основоположних свобод, побудованій на основі Конвенції.

Рішення ЄСПЛ є особливою категорією виконавчих документів, які мають велике значення для захисту прав людини та спрямовані на уникнення аналогічних порушень прав і свобод людини в майбутньому.

Розглядаючи питання про виконання рішень Європейського суду з прав людини, необхідно відзначити, що держави, приділяють велике значення своєчасному виконанню рішень Європейського суду з прав людини в частині виплати компенсації, призначеної Судом. Скарг на невиконання або на затримку перерахування компенсаційних сум фактично немає. Разом з тим, виконання рішень Європейського суду з прав людини в частині заходів загального характеру вимагає серйозної роботи з боку компетентних органів влади і уваги з боку європейської спільноти. Разом з тим, ряд системних проблем, що знайшли відображення в рішеннях Європейського суду з прав людини, як і раніше потребують вирішення.

Наприклад, проблемність виконання рішень, що стосується виплат відшкодування, полягає в тому, що Закон про виконання рішень ЄСПЛ не передбачає зобов'язань стосовно визначення сум у держбюджеті, потрібних для щорічної реалізації ухвал цього суду. Про необхідність передбачати кошти на виконання рішень ЄСПЛ в

окремій бюджетній програмі йдеться лише в Перехідних положеннях цього Закону. Отже, оскільки державний бюджет країни приймають щороку, то немає гарантій того, що необхідні суми буде передбачено в ньому регулярно. Тому нині це питання залишається відкритим.¹⁵

Досліджуючи зазначену проблематику, Н.В.Шелевер переконує, що доцільно було б створити Фонд гарантування виплати відшкодування за рішенням ЄСПЛ, який за рахунок коштів Державного бюджету України забезпечував би стовідсоткове погашення боргів держави за відповідними виконавчими документами¹⁶.

Також проблемним питанням під час виконання рішень ЄСПЛ є те, що державний виконавець як представник органу державної влади отримує заробітну плату з Державного бюджету України, проте зобов'язаний, згідно з виконавчими документами, діяти проти власної держави.

Наступною проблемою під час виконання рішень ЄСПЛ є з'ясування місцезнаходження стягувача. Такий обов'язок не закріплений ні за ДВС, ні за органом представництва, який згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень.

Як зазначає Н.Коломієць, «з'ясування місцезнаходження (місцеперебування) стягувача необхідне на етапі надсилання йому стислого перекладу рішення, і це має бути покладено на орган представництва. Таким чином, щодо з'ясування місцезнаходження (перебування) стягувача, згідно з рішенням ЄСПЛ, має бути передбачена особлива процедура, перелік необхідних дій, які належить вчинити органу державної влади. Зокрема, такими діями можуть бути направлення запитів за останнім відомим місцем

---

¹⁵ Чугуєвська М. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини: проблемні аспекти / М. Чугуєвська // Віче. – 2013. – No 2.

¹⁶ Шелевер Н. В. Проблемні питання виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України // Н. В. Шелевер // Альманах міжнародного права. - 2015.

роботи. У зв'язку з наведеним вище та тим, що така ситуація може виникнути на практиці, пропонуємо внести зміни до Закону України «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини», зокрема стосовно покладення на орган представництва обов'язку щодо вжиття заходів для з'ясування місцеперебування (місцезнаходження) стягувача»¹⁷.

Серед проблем також можна особливо виділити необґрунтоване застосування арешту і надмірно тривалі терміни утримання під вартою до винесення вироку, хронічне невиконання рішень національних судів (широке поширення, зокрема, в Росії та Україні), жорстокого поводження з боку співробітників правоохоронних органів, а також відсутність ефективного розслідування даних випадків (Росія, Молдова, Туреччина), порушення свободи вираження поглядів (Туреччина)¹⁸.

Гарантоване громадянам право на судовий захист шляхом звернення в органи наднаціональної юрисдикції, в тому числі в рамках Конвенції, передбачає обов'язок держави докладати максимум зусиль щодо організації виконання рішень Європейського Суду. Для забезпечення виконання рішень судів в Україні прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». Рішення ЄСПЛ забезпечують захист прав і свобод людини, а їх виконання є актуальним питанням сьогодення. В Україні проблема захисту прав людини є однією з найбільш гострих. Від стану виконання рішень ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції залежить імідж країни.

Запровадженню Європейського суду з прав людини передувала Європейська конвенція з прав людини, яка була прийнята відповідно до Загальної декларації з прав людини та стала чинною 3 вересня 1953. Ця конвенція укорінила судовий механізм захисту визнаних міжнародним правом загальних стандартів

---

¹⁷ Коломієць Н. Деякі проблемні аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених проти України / Н. Коломієць // Юридичний журнал. – 2009. – № 7.

¹⁸ Implementation of judgments of the European Court of Human Rights 7th report by 9 November 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.assembly.coe.int/Communication/20101109_arretsCE_E.pdf

політичних, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини в країнах-членах Ради Європи.

Згідно зі ст. 46 Конвенції, рішення ЄСПЛ повинні обов'язково виконуватися країнами, які ратифікували Європейську конвенцію, що контролюється Комітетом Міністрів у Страсбурзі. В результаті опрацювання кожного визначеного судового рішення Комітет міністрів приймає резолюцію, яка містить рекомендації щодо комплексного виконання державою рішень Євросуду. Ухилення держави від виконання рішень Європейського суду або їх виконання в неповній мірі загрожує прийняттям політичних заходів по відношенню до держави, навіть до виключення з членства в Раді Європи. Можливі політичні наслідки для держав є дуже непривабливими, тому рішення, як правило, виконуються вчасно¹⁹.

Свобода у виборі заходів, потрібних для виконання рішень ЄСПЛ залишається саме за країнами-членами. Відповідно до стандартів Ради Європи вагомість кожного прийнятого ЄСПЛ рішення зазначається в тому, що вони мають вплив не лише на право, а й на зріст та розвинення національного законодавства держав-учасниць Конвенції.

Проте, незважаючи на майже піввікову роботу ЄСПЛ, все ж таки були зафіксовані виняткові епізоди тривалого невиконання його рішень. А отже, існує наявність низки проблем.

Слід зауважити, що існує певні відмінності, а також особливості реалізації рішень ЄСПЛ в кожній з держав-учасниць Конвенції.

Україною на законодавчому рівні визначено власний механізм виконання рішень Євросуду, однак прагнення нашої країни до європейської інтеграції зумовлює вивчення та аналіз зарубіжного досвіду з цього питання, а особливо країн, що входять до Європейського Союзу. Отже, цікавим та актуальним є досвід країн, щодо яких органи Ради Європи визнають задовільним стан виконання рішень ЄСПЛ.

Великобританія. У Великобританії до самого раннього

---

¹⁹ Виконання рішень Європейського суду з прав людини. URL: <https://www.zakjust.gov.ua/yurydychni-konsultatsii/864-vykonannia-rishen-yeuropeiskoho-sudu-z-prav-liudyny-v-ukraini-23112017>

конфлікту між ЄСПЛ і національним органом конституційного контролю слід віднести прецедент у справі Бойла. ЄСПЛ в постановленні від 25 лютого 1997 р. позначив порушення принципів справедливого судочинства, передбачених Конвенцією, в традиційній роботі британських військових трибуналів. Однак своїм рішенням у справі Бойла Палата лордів відмовилася визнати вимоги рішень ЄСПЛ в якості загального прецеденту²⁰. До теперішнього часу Верховний суд, який після 2009 р. одноосібно виконує функції конституційного контролю в Великобританії, ухвалив цілу серію прецедентних рішень, детально описуючих ситуації, в яких слід або частково, або повністю відмовитися від виконання рішень ЄСПЛ.

Тобто, на думку Верховного суду Великобританії, подібна відмова застосовується в наступних випадках:

- коли можна обґрунтовано передбачити, що в найближчому майбутньому ЄСПЛ прийде до такої ж думки, що і британський суд;

- рішення приймається британським судом виключно в межах національного розсуду відповідно до Конвенції;

- відповідні відносини регулюються прецедентним правом і суд збирається використовувати своє право прийняти рішення не у відповідності з позицією Європейського суду з прав людини;

- суд надає великої ваги позиції законодавця, який визначає баланс прав і інтересів інакше, ніж Європейський суд з прав людини;

- позиція Європейського суду з прав людини є явно застарілою;

- прецеденти ЄСПЛ сформовані на базі неповної інформації, суд просто помиляється (позиція суду не збігається з фундаментними аспектами матеріального або процесуального права);

- рішення ЄСПЛ, навіть якщо вони прийняті Великою палатою і є застосуванням загальних принципів до конкретної справи, не

---

²⁰ Рішення Палати лордів Великобританії від 18 липня 2002 р. (R. v. Boyd). URL: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200102/ldjudgmt/jd020718/boyd-1>

повинні розглядатися як остаточно обов'язкові для британських судів;

- рішення ЄСПЛ тільки «беруться до уваги», слідування ж цим рішенням визнається можливим лише в тому випадку, якщо вони не протирічать основоположним матеріальним і процесуальним нормам національного права.

Однак слід зазначити, що ані в Великобританії, ані в інших країнах на законодавчому рівні можливість відмови від виконання рішень ЄСПЛ не передбачена. Тому нічого дивного в тому, що до цього часу Комітет Міністрів РЄ жодного разу не констатував факту невиконання рішень ЄСПЛ. Більшість держав воліє мовчазно ігнорувати рішення ЄСПЛ, враховуючи, що єдиним дієвим заходом відповідальності за невиконання рішень Страсбурзького суду є тільки припинення членства держави в РЄ або виключення з нього.

У випадках, коли держава-відповідач не може виконати рішення ЄСПЛ, воно сповіщає Страсбурзький суд і Комітет Міністрів РЄ про те, що аналогічні порушення, виявлені в рішенні ЄСПЛ, будуть і так далі мати місце до «завершення внутрішньої законодавчої реформи», котра може тривати роками. До теперішнього часу єдиним відкритим конфліктом між державами-відповідачами та ЄСПЛ слід назвати відмову в 2012 р. парламенту Великобританії виконати рішення страсбурзького суду у справі «Хірста проти Об'єднаного королівства». Офіційні особи Великобританії на попередження Комітету Міністрів РЄ про невиконання даного рішення ЄСПЛ неодноразово заявляли про своє небажання брати участь в побудові єдиного європейського простору, в т. ч. і шляхом виходу зі складу РЄ.

Німеччина. У Німеччині рішення ЄСПЛ на одному рівні за юридичною силою з національною конституцією, Федеративний Конституційний суд Німеччини в «справі Гергуль» визначив положення Основного Закону за юридичною силою вище ЄСПЛ. При розгляді цієї справи Федеральним Конституційним судом ФРН було відзначено: положення Конвенції можуть і не враховуватися, якщо немає іншої можливості запобігти порушенню принципів Основного Закону.

Конституційний суд підкреслив, що в сенсі внутрішнього

права Конституція в принципі має пріоритет перед міжнародними зобов'язаннями і в виключно значних випадках законодавець може відхилятися від вимог міжнародних договорів для запобігання порушенню фундаментальних конституційних принципів.

Проте, як зазначив Конституційний суд ФРН, німецькі суди в усіх випадках зобов'язані брати до уваги рішення ЄСПЛ, котрі відносяться до вже вирішеної ними справи, якщо вони здійснюють новий розгляд справи і здатні прийняти до уваги це постановлення, не порушуючи Основного Закону²¹.

Суддя ФКС Німеччини Г. Люббе-Вольфф в зв'язку з цим відзначила, що відповідні правові позиції підтверджують верховенство національного права, що виходить з державного суверенітету, але не означають заперечення німецькими судами обов'язкових для ФРН міжнародних зобов'язань²².

Не дивно, що хоча за обставинами «справи Гергюлю» Верховний Земельний суд Наумбурга спочатку відмовив у включенні стандартів ЄКПЛ в національний правопорядок, згодом Федеральний Конституційний суд ФРН визначив механізм реалізації рішень ЄСПЛ і фактично імплементував їх в національну правову систему. Рішення Верховного Земельного суду Наумбурга було переглянуто і вказане рішення ЄСПЛ, що конфліктує з національною судовою практикою, було виконано, що в 2009 р. констатував Комітет Міністрів РЄ.

Як видно, Конституційний суд Німеччини зумів з честю вийти з делікатної ситуації, з одного боку, недвозначно вказав страсбурзькому суду на непорушність державного суверенітету, а іншого боку, підтвердив виконання прийнятих Німеччиною міжнародних зобов'язань.

Італія. Конституційний суд Італії, багато в чому наслідуючи приклад ФКС Німеччини, визначив значення права ЄСПЛ та рішень Європейського суду з прав людини для національного

---

²¹ Рішення Федерального Конституційного суду ФРН від 14 Жовтня 2004 р. URL: <http://www.bverfg.de/entscheidungen.html>

²² Люббе-Вольфф Г. Європейський суд з прав людини і національні суди – справа Гергюлю // Порівняльне конституційний огляд. – 2006 р., № 1. С. 39-42.

правопорядку в двох своїх рішеннях про оцінку конституційності акту, що дозволяє державі привласнювати власність без проведення обов'язкових процедур покупки. Відповідні рішення Конституційного суду були обумовлені постановою, ухваленою ЄСПЛ від 29 березня 2006 р. справі «Скордіно проти Італії». Конституційний суд Італії зазначив, що при наявності в суперечці про конституційність питання про застосування права Конвенції Конституційний суд повинен перевірити сумісність норм Конвенції в тлумаченні ЄСПЛ з положеннями Конституції; будь-яка невідповідність між внутрішнім законом і Конвенцією в тлумаченні ЄСПЛ має розглядатися як порушення режиму конституційної законності і Конституції; ніяка норма міжнародного права не може переважати над основними принципами Конституції; цей контроль повинен бути заснований на розумному компромісі між зв'язком держави міжнародними зобов'язаннями на основі статті 117 Конституції і охороною національних конституційних інтересів.

Згодом Конституційний суд Італійської Республіки в рішенні від 19 листопада 2012 р справі № 264/2012 не погодився з висновками ЄСПЛ з питання про транскордонних пенсійних виплат (постанова від 31 травня 2011 р справі «Маджо і інші проти Італії» (*Maggio & others vs. Italy*)).

Зокрема, він вказав, що протиріччя між захистом, передбаченим ЄСПЛ, і конституційним захистом основних прав повинно вирішуватися в напрямку максимального розширення гарантій і за умови забезпечення належного співвідношення з іншими інтересами, що захищаються конституцією.

Однак, навіть вказавши на «субконституційний» характер ЄСПЛ, Конституційний суд Італії, проте, визнав неконституційність національних законів, в застосуванні яких ЄСПЛ раніше констатував порушення ЄСПЛ, встановивши, що Італія зобов'язана привести національне законодавство у відповідність до Конвенції згідно інтерпретації, що міститься в рішеннях ЄСПЛ.

Молдова. На сьогодні немає рішень ЄСПЛ, які були не виконані країнами-членами Ради Європи. Можна привести безліч прикладів того, як законодавець в зарубіжних країнах змушений

був погодитися з правовою позицією ЄСПЛ, навіть якщо вона йшла врозріз з рішенням місцевого Конституційного суду.

Наприклад, в Республіці Молдова 29 квітня 2008 р. Парламентом був прийнятий закон, згідно з яким особу з подвійним громадянством не може бути обрано депутатом Парламенту. У постанові від 18 листопада 2008 р. справі Танасе і Кіртоаке проти Молдови ЄСПЛ встановив, що зазначений закон порушує вимоги Конвенції 1950 р., яка гарантує право на вільні вибори.

Проте Конституційний суд Республіки Молдова в рішенні від 26 травня 2009 р. фактично відмовився визнати обов'язковість правової позиції ЄСПЛ, вказавши, що законодавець переслідував легітимну мету захист національної безпеки і зміцнення держави. Однак Велика палата ЄСПЛ в постанові від 27 квітня 2010 р. №7/08 «Справа Тенасе проти Молдови» (Tenase vs. Moldova) повторно резюмувала порушення Конвенції 1950 р. Під тиском Ради Європи законодавець Молдови в 2010 скасував спірний закон.

Росія. Щорічні виплати Росії за рішеннями ЄСПЛ невеликі: в 2016 році в федеральному бюджеті на ці цілі було зарезервовано близько 9 млн євро (600 млн рублів). Велика частина цих виплат складають компенсації за порушення, допущені при кримінальному судочинстві - в 2017 році таких компенсацій було виплачено з федерального бюджету на загальну суму в понад 900 млн руб. Виплати за порушення кримінального судочинства за рішеннями ЄСПЛ щодо Росії набагато вище, ніж виплати за рішеннями російських судів реабілітованим особам за незаконне кримінальне переслідування. Так в 2016 році в Росії на виплати компенсацій за незаконне кримінальне переслідування було витрачено з федерального бюджету 177,7 млн. руб, а в 2017 році - тільки 164,7 млн. руб. На кінець 2012 року Росія займала перше місце за загальною кількістю скарг до ЄСПЛ, а на березень 2014 року - пересунулася з першого місця на третє. При цьому за кількістю скарг на душу населення РФ займала на кінець 2012 року 21-е місце з 47, а в 2018 році, за даними Мін'юсту Росії, - вже 31-е²³.

---

²³ Європейський суд з прав людини і Росія. URL: <https://ru.wikipedia.org>

Періодично представники російської влади пропонують зменшити кількість позовів, поданих до Європейського Суду, шляхом заборони звертатися до Страсбурга до вичерпання національних засобів правового захисту. Однак така вимога і без того міститься в Європейській конвенції про права людини. При цьому сам ЄСПЛ під вичерпанням засобів правового захисту стосовно Росії розуміє:

- у цивільних справах скаргу в Європейський суд слід подавати протягом 6 місяців після рішення суду четвертої інстанції (другий касаційної) інстанції, якщо справа розглядалася в районному суді по першій інстанції;

- у кримінальних справах після суду другої (апеляційної) інстанції і паралельно необхідно проходити касаційні інстанції;

- якщо справа розглядалася в арбітражному суді, в Європейський суд слід звертатися після рішення суду першої касаційної інстанції і паралельно необхідно звертатися до Верховного суду;

- якщо справа розглядалася за правилами КОАС РФ, то в Європейський суд слід звертатися після суду другої інстанції²⁴.

Влада РФ деякі рішення ЄСПЛ вважає політизованими. Зокрема, згадується «справа Ілашку» - учасника придністровського конфлікту 1991-1992 років. У 2004 році Суд зобов'язав Росію виплатити компенсацію моральної шкоди (187 тис. Євро) Іллі Ілашку за те, що його і чотирьох його спільників утримували у придністровської в'язниці за звинуваченням у вбивствах. Суд також постановив, що Росія, фактично контролює силові органи Придністров'я, повинна звільнити залишившихся в тюрмі Олександра Лешка, Андрія Іванцока і Тудора Петрова-Попу.

У 2015 році група депутатів Держдуми звернулася до Конституційного суду з проханням оцінити можливості визнання і виконання постанов ЄСПЛ, що суперечать положенням Конституції і правовим позиціям КС. Заявники посилалися,

---

²⁴ Зарубіжний досвід виконання рішень ЄСПЛ. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvdduvs_2013_1_9.pdf

зокрема, на справу ЮКОСа і справа Анчугова і Гладкова (про заборону брати участь у виборах для всіх осіб, які відбувають термін позбавлення волі). Суд вирішив, що «Росія як виняток, може відступити від виконання покладених на неї зобов'язань, якщо таке відступ є єдиним можливим способом уникнути порушення основоположних конституційних принципів»²⁵.

15 грудня 2015 року був прийнятий закон, що дозволяє Конституційному суду повністю або частково ігнорувати резолюції Європейського суду з прав людини. Причиною для такого рішення є той випадок, якщо рішення останнього імовірно призводить до розбіжності з Конституцією Росії. Поправки дозволили Конституційному суду Російської Федерації легалізувати відмову російської влади від виконання рішення ЄСПЛ, що вимагає виконання заходів як загального, так і індивідуального (включаючи вимогу про виплату призначеної ЄСПЛ грошової компенсації). Поправки також дали Конституційному суду Російської Федерації фактичне право перегляд прийнятих ним раніше рішень, якщо рішення ЄСПЛ їм суперечить. На сьогодні Конституційний суд Російської Федерації дозволив владі Росії не виконувати всього два рішення ЄСПЛ - у справах акціонерів ЮКОСа і «Анчугов і Гладков проти Росії». Переважна більшість рішень ЄСПЛ влада Росії не виконує, але і прямо не відмовляється виконувати. У вересні 2018 року Рада Європи опублікувала інформацію, згідно з якою з 2380 рішень ЄСПЛ щодо Росії влада Росії повністю виконала тільки 608, тобто 25,5%²⁶.

Україна. З метою виконання рішень ЄСПЛ в Україні прийнято спеціальний Закон №3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Незважаючи на те, що Законом передбачено зрозумілу процедуру та розумні строки виконання рішень, на практиці ситуація з виконанням рішень ЄСПЛ в Україні бажає кращого.

У Резолюціях Парламентської асамблеї Ради Європи 1787 (2011 р.), 1914 (2013 р.), 2075 (2015 р.) постійно звертається увага

---

²⁵ Європейський суд з прав людини і Росія. URL: <https://ru.wikipedia.org>

²⁶ Європейський суд з прав людини і Росія. URL: <https://ru.wikipedia.org>

на системні проблеми з виконанням рішень ЄСПЛ, пов'язаними з виплатами відшкодувань та вжиттям заходів індивідуального й загального характеру.

Виплата відшкодування. Згідно із загальним визначенням ст. 1 Закону, відшкодування – це сума справедливої сатисфакції, визначена рішенням Європейського суду з прав людини відповідно до ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; визначена в рішенні Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання або в рішенні Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації сума грошової виплати на користь Стягувача.

Виконання рішень ЄСПЛ, відповідно до Закону, здійснюється в добровільному (самостійному) порядку, без заходів примусового виконання, за кошти Державного бюджету України. На відміну від національних судів, ЄСПЛ не видає виконавчих листів. Особа не зобов'язана самостійно пред'являти рішення до виконання та будь-яким чином стимулювати таке виконання. Держава зобов'язана виконати рішення ЄСПЛ на користь особи. Звільнити її від такого обов'язку може лише письмова відмова особи отримати суму, присуджену за рішенням.

Виплата стягувачеві відшкодування здійснюється шляхом списання коштів на банківський рахунок стягувача (у разі відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби) з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України.

Однак у бюджетах України закладаються кошти, які є значно меншими, ніж суми виплат, які повинні бути проведені за провадженнями, відкритими за рішеннями ЄСПЛ. Відсутність відповідних законодавчих заходів щодо збільшення асигнувань на відповідні видатки Державного бюджету України є однією з основних причин невиконання або надзвичайно тривалого виконання рішень ЄСПЛ в частині виплати відшкодування.

Невжиття заходів загального характеру. Заходи загального характеру – це заходи, передбачені рішенням ЄСПЛ, спрямовані на усунення можливості аналогічного порушення щодо інших осіб. ЄСПЛ не вказує державі, які конкретні заходи загального характеру необхідно вжити для запобігання подальшим порушенням, оскільки

згідно з Конвенцією держави мають право самостійно обирати такі заходи.

З метою запобігання новим порушенням Конвенції, подібним до тих, які констатовані у рішенні Європейського суду, держава зобов'язується усунути проблеми у внутрішньому правопорядку. У випадках, коли порушення є результатом проблем конкретних законів або відсутності належного законодавства, держава на виконання рішення повинна внести зміни до нормативно-правових актів або прийняти відповідні закони.

Натомість невиконання Україною протягом значного строку такого пілотного рішення як «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009 р. (невиконання судових рішень стосовно органів державної влади) та рішень в основних справах ЄСПЛ щодо України («Афанасьєв проти України» від 05.04.2005 р. – неефективне розслідування скарги заявника на нелюдське поводження; «Салов проти України» від 06.09.2005 р. – відсутність судового контролю за законністю затримання, порушення принципу рівності сторін, суворість покарання у вигляді притягнення до кримінальної відповідальності; «Олександр Волков проти України» від 27.05.2013 р. – порушення принципу незалежності судової влади, втручання у діяльність судової гілки влади) свідчать про нездатність або небажання знаходити ресурси для проведення необхідних правових або законодавчих реформ.

Невнесення необхідних змін до чинного законодавства, низька якість юридичної експертизи законопроектів і професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ працівниками органів державної влади, не завжди ефективна робота Урядових уповноважених у справах ЄСПЛ свідчать про системне неусунення Україною тих причин та умов, які призводять до порушення Конвенції, що має наслідком збільшення кількості скарг проти України.

Національні судові органи. Як свідчить аналіз судової практики, суди продовжують абстрактно посилатися на практику ЄСПЛ без вказівок на конкретні судові рішення, що свідчить про нерозуміння правового змісту такого застосування. Однак варто зазначити, що кількість таких рішень національних судів повільно

та поступово зменшується.

У багатьох справах судді, навпаки, посилаються на конкретні рішення ЄСПЛ, але не зазначають, яким чином вони стосуються обставин справи та як співвідносяться з нормами національного права.

Окрім того, відсутність єдиного розуміння щодо обов'язковості застосування практики ЄСПЛ національними судами також є перешкодою для недопущення порушень прав людини на стадії використання національних засобів правового захисту. Наразі існує чимало суперечностей стосовно того, чи є рішення ЄСПЛ, ухвалені проти інших держав, обов'язковими в Україні, а також чи є доктринальні позиції ЄСПЛ джерелом права за українським законодавством. Також протягом багатьох років точаться дискусії щодо місця Конвенції в ієрархії нормативно-правових актів.

Таким чином, підсумовуючи усе вищевикладене, можна зробити висновок, що порівнюючи порядок виконання рішень ЄСПЛ в країнах ЄС та в Україні, можна побачити певні подібні риси, хоча кожна з розглянутих країн характеризується своїм особливим підходом.

Однозначним є залучення до процедури виконання рішень Міністерства юстиції, а також фінансових органів для виплати компенсацій. Однак слід вказати на особливості, що притаманні для розглянутих країн Європейського Союзу:

- визначна роль щодо контролю Конституційного Суду за виконанням рішень ЄСПЛ;
- відсутність можливості перегляду рішень національних судів по адміністративних чи господарських справах;
- наявність контрольних функцій за виконанням рішень ЄСПЛ у законодавчого органу держави;
- участь у реалізації рішень ЄСПЛ уповноваженого з прав людини, генерального прокурора.

Залучення цих суб'єктів до виконання рішень ЄСПЛ в Україні також спрямо б ефективності їх реалізації.

Глава 3. Захист прав людини в Україні в контексті європейської демократії

Лекція 9. Приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

9.1. Вступ України до Ради Європи: причини і наслідки

9.2. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України

9.3. Завдання українського правосуддя в світлі рішень Європейського Суду з прав людини

9.1. Вступ України до Ради Європи: причини і наслідки

Рада Європи (РЄ) була створена 5 травня 1949 року у складі 10 держав для покращення їх співпраці у сфері втілення в життя спільних ідеалів і принципів та сприяння економічному і соціальному розвитку. Її керівним органом є Комітет міністрів, який складається з міністрів закордонних справ країн-учасників. Парламентська асамблея Ради Європи є дорадчим органом, а її рішення котрої мають рекомендаційний характер. Упродовж 1960-80-х років РЄ отримала визнання в Європі як дієвий орган з регулювання питань, пов'язаних з правами людини та верховенством права, розробивши та втілюючи у життя понад 170 багатосторонніх конвенцій та інших угод.

«Метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» - Ст.1 Статуту Ради Європи, Лондон, 5 травня 1949 року²⁷.

Основною статутною умовою для вступу країн до Ради Європи (РЄ) є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, її зобов'язання забезпечити права та основні свободи людини всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією,

---

²⁷ Купріна В.В. Цей день в історії: Вступ України до Ради Європи URL:<https://www.jnsm.com.ua/h/1109Q/> (дата звернення 18.09.2018 р.).

та ефективно співпрацювати з іншими державами з метою досягнення цілей РЄ. Вступ країни до РЄ свідчить про її демократичний вибір, послідовність у проведенні реформ, спрямованих на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів. Саме тому 14 липня 1992 р. Україна заявила про своє бажання приєднатися до РЄ.

Ще до набуття членства в РЄ Україна стала стороною декількох конвенцій цієї Організації, зокрема Європейської культурної конвенції, Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства, Рамкової конвенції про захист національних меншин²⁸.

Україна набула 9 листопада 1995 року статусу держави-члена Ради Європи, що є, в першу чергу, зобов'язанням для держави дотримуватись визначених в документах Ради Європи норм та правил. Сьогодні ці правові інструменти - біля 170 конвенцій, хартій, інших багатосторонніх угод, а також велика кількість ухвалених Парламентською асамблеєю та Комітетом міністрів резолюцій та рекомендацій — складають правове поле Ради Європи, яке визначає стандарти в області захисту прав людини, забезпечує здійснення верховенства права та дійсної плюралістичної демократії в державах-членах.

Рада Європи стала для України реальним індикатором розвитку демократичних процесів, показником дійсної відповідності її внутрішньої правозастосовчої практики міжнародним правовим стандартам.

Даючи оцінку перебуванню України в Раді Європи, слід зважати на численні фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку, що вплинули на формування сьогоднішньої до певної міри критичної ситуації, пов'язаної з виконанням Україною власних зобов'язань, які були взяті нею під час вступу до Ради Європи. Сам процес вступу був започаткований ще в перший рік існування

---

²⁸ Вступ України до Ради Європи URL:http://sfs.gov.ua/diyalnist-mijnarodne-/arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobotnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/vstup/ (дата звернення 18.09.2018 р.).

України як суверенної держави – заявку про вступ до організації Україна подала 14 липня 1992 року. А вже 16 вересня 1992 року делегати українського парламенту отримали статус «спеціальних запрошених» в Парламентській асамблеї Ради Європи.

27 липня 1995 року в надзвичайно напружений час, коли вирішувалось питання про набуття Україною дійсного членства в Раді Європи, — від української держави було надіслано листа за підписами Президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Олександра Мороза і Прем'єр-міністра Євгена Марчука, в якому, зокрема, наголошувалось, що «конституційна, правова та економічна реформи, які здійснюються в Україні, спрямовані на побудову державної системи, яка б повністю відповідала європейським стандартам, забезпечувала права і свободи людини, зокрема, дотримання положень Європейської конвенції з прав людини».

В цей же час Державна міжвідомча комісія з питання вступу України до Ради Європи підготувала відповіді на запитання Парламентської асамблеї, на підставі яких було сформульовано зобов'язання України, що їх держава взяла на себе під час вступу до організації.

Доповідачами з питання прийняття України до Ради Європи були 3 юристи – пані Северинсен (Данія), пан Немет (Угорщина) та пан Массере (Франція). Пані Северинсен і пан Келам (Естонія) увійшли до моніторингового комітету Ради Європи, який слідкував за виконанням зобов'язань Україною, власне, й постійно нагадував Україні про необхідність виконувати взяті зобов'язання.

До безперечних здобутків, які надбала Україна від 9 листопада 1995 року – часу вступу до Ради Європи – стала участь нашої держави в 43 документах Ради Європи, з яких 29 ратифіковані, а 14 підписані і мають відповідну юридичну силу.

Одним із беззаперечних досягнень, які вирізняють Україну серед інших держав-членів, є те, що в новій Конституції України, яку було прийнято 28 червня 1996 року, враховано майже всі основні положення ЄКПЛ. Наведені в розділі II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини та громадянина» формулювання прав, які держава гарантує своїм громадянам,

корелюють з положеннями конвенції.

Важливою датою для України стало 11 вересня 1997 року – в цей день у Страсбурзі Повірений у справах України при Раді Європи пан Є. Перелигін передав Генеральному секретареві Ради Європи Д. Таршису документ про ратифікацію Україною Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ).

Відповідно до статті 66 Конвенції цей документ набув чинності для України від цієї дати. В результаті, за час від 11 вересня 1997 року до 10 травня 1999 року до контрольних органів Страсбургу – Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини – надійшло 1132 звернень від громадян, які скаржились на порушення Україною прав, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини. За цей же час зареєстровані були 255 звернень, 2 з яких були визнані прийнятними, а 5 надіслані до України для з'ясування обставин. Отже, незважаючи на всі недоліки й складнощі механізму контролю конвенції, слід визнати, що він починає набирати оберти і працювати в Україні.

Окремим питанням серед зобов'язань України є скасування смертної кари як інституту покарання. Зокрема, в Резолюції 1112 (1997) Парламентської Асамблеї Ради Європи невведення мораторію на виконання смертних вироків і неінформування Ради Європи про те, що страти продовжувались протягом 1996 року, визначені як серйозне порушення взятих зобов'язань. Слід визнати, що саме через постійний тиск з боку Ради Європи з постійним нагадуванням про необхідність «грати по правилам» – виконувати взяті зобов'язання, процедура страт була, хоч і без юридичного закріплення, припинена. Питання скасування смертної кари, однак не набуло остаточного вирішення і продовжує залишатись проблемним у стосунках між українською стороною і Радою Європи.

Під час січної і червневої сесій Парламентської асамблеї Ради Європи розглядалось питання про виконання, а точніше, акцентувалась увага на невиконанні зобов'язань України, які вона взяла на себе під час вступу до Ради Європи. В Резолюції № 1179 (1999) Парламентської асамблеї була зроблена неупереджена

оцінка стану виконання українською стороною зобов'язань. В цьому документі відзначається, зокрема, що Україна має значні досягнення, такі, як вирішення між-народних спірних питань мирним шляхом, уникнення значних соціальних заворушень, і як результат, визначення України як стабілізуючого фактору в регіоні. В резолюції також були відзначені: прийняття Конституції, приєднання до основних документів Ради Європи, ухвалення закону про вибори Президента України, прийняття Конституції Республіки Крим.

Однак разом з тим, в документі зазначається і ціла низка недоліків, на які звертається увага парламентарів. До зауважень більш загального характеру належать такі, як відсутність чіткого розмежування між судовою, законодавчою і виконавчою гілками влади, намагання контролювати ситуацію і утримувати політичну владу, інколи навіть незаконно, з боку органів виконавчої влади, зростання корумпованості і злочинності, повільний процес законодавчих реформ, застосування катувань та поганого поводження до осіб, які перебувають в місцях позбавлення волі, державний контроль за засобами масової інформації. Знову в пунктах 8 та 13 було наголошено на необхідності встановити мораторій *de jure* на виконання смертних вироків в Україні.

В 14 пункті Парламентська асамблея зробила закид українським органам державної влади, в тому числі й Верховній Раді України, поклавши на них відповідальність за неприйняття п'яти важливих документів:

- рамкового документу про правову політику України щодо захисту прав людини;
- рамкового документу про правову та судову реформи;
- нових кримінального та кримінально-процесуального кодексів;
- нових цивільного та цивільно-процесуального кодексів;
- нового закону про політичні партії (це зобов'язання України викладене в підпункті V пункту 12 Висновку № 190 Парламентської Асамблеї Ради Європи).

В результаті нового розгляду на Парламентській асамблеї Ради Європи у червні 1999 року питання про виконання

зобов'язань, взятих Україною, було ухвалено Рекомендацію 1416 ПАРЄ, в якій було підкреслено, що у вирішенні основних проблемних питань (що викладені в Резолюції № 1179 (1999) ПАРЄ) до 20 травня 1999 року «не було досягнуто значного прогресу».

Проте в той же час було взято до уваги ті кроки, які були вжиті Україною - у квітні 1999 року. Верховна Рада прийняла у першому читанні законопроект «Про судоустрій», 14 червня 1999 року Конституційний Суд переніс слухання питання про неконституційність смертної кари, яке було внесено парламентарями за ініціативою Постійної делегації України в Раді Європи, 17 червня 1999 року Верховна Рада прийняла рамковий документ про правову політику України щодо захисту прав людини.

Як результат, загальною оцінкою стало «досягнення певного прогресу на шляху виконання зобов'язань Україною». В той же час Асамблея рекомендувала Комітету міністрів Ради Європи посилити програми ADACS для України — програми заходів, які спрямовані на розвиток і консолідацію демократичної стабільності.

Одночасно із зобов'язаннями Рада Європи пропонує новим державам-членам також програми сприяння, які враховують експертну, інформаційну, фінансову та іншу допомогу з боку Ради Європи. Так, для України, окрім програм співробітництва «Демосфен», «Феміда», «ЛЮДЕ» та «Демо-Право» було підготовлено та здійснено три річні програми («Допомога розвитку та консолідації демократичної безпеки. Співробітництво і допомога країнам Центральної Східної Європи. Програма на 1996 рік, на 1997 рік та на 1998 рік»). Серед основних напрямків цих програм — допомога в правовій, законодавчій, судовій, правоохоронній сфері, реформування системи місцевих та регіональних влад. Повний зміст означених вище програм та звіти про їх виконання наведено в випусках Бюлетеню Центру інформації та документації Ради Європи в Україні.

Слід зазначити, що ефективність від членства в Раді Європи залежить від активного та результативного використання її правових інструментів кожною із сторін, що означає не просто

дотримання взятих державами-членами зобов'язань, а вироблення, запровадження та оптимізація внутрішнього механізму використання міжнародних правових документів й інформування про їхнє практичне застосування іншими державами-сторонами²⁹.

Згідно до Плану дій, який є стратегічним програмним документом на період від 1 січня 2018 року до 31 грудня 2021 року. Він ставить за мету підтримувати реформи, спрямовані на узгодження українських законодавства, інституцій та практики з європейськими стандартами у сфері прав людини, верховенства права й демократії, допомагаючи таким чином реалізації зусиль країни щодо виконання своїх зобов'язань як держави-члена Ради Європи. Виконання завдань за цим Планом дій також сприятиме досягненню цілей, визначених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

План дій охоплює такі напрями співробітництва: Рада Європи й далі надаватиме підтримку владі України щодо здійснення (і, де це можливо, завершення) реформ, які проводять у стратегічних ділянках, особливо коли йдеться про:

- поглиблене впровадження ЄКПЛ та практики ЄСПЛ на національному рівні й зміцнення механізмів виконання рішень національних судів;

- забезпечення впровадження основних стандартів у судовій владі – незалежності, неупередженості та незмінюваності суддів;

- підвищення ефективності, підзвітності й прозорості судової системи та прокуратури;

- поглиблення моніторингу та оцінювання впливу реформ у секторі правосуддя з боку національних установ як інструмента вироблення політики та підвищення обізнаності громадськості;

- підвищення прозорості та ефективності державного управління на центральному й місцевому рівнях;

- підвищення прозорості політичного процесу й підняття рівня довіри до виборчої практики;

- реформування Регламенту Верховної Ради та підвищення

---

²⁹ Україна в Раді Європи: здобутки, перспективи, проблеми URL:<http://khpg.org/index.php?id=946482406> (дата звернення 18.09.2019 р.).

ефективності її роботи; боротьбу з корупцією та відмиванням грошей;

- підтримку подальшого розвитку системи надання безоплатної правової допомоги, аби забезпечити її незалежність, покращену якість і доступність та гендерну чутливість;

- підвищення правової культури та правосвідомості в суспільстві, а також поінформованості громадян про гарантовані Конституцією права й закони України в різних сферах життя, про заходи, що проводять для громадян із метою ознайомлення з правами людини, їхньою реалізацією та захистом;

- зміцнення Національного превентивного механізму;

- поліпшення умов тримання під вартою та запобігання жорстокому поводженню з особами, яких затримала поліція, які перебувають у пенітенціарних та інших закритих установах;

- підвищення спроможності Державного бюро розслідувань (ДБР) щодо розслідування випадків жорстокого поводження, катувань та інших серйозних порушень прав людини;

- розширення плюралізму ЗМІ та забезпечення безпеки журналістів;

- узгодження принципів і практики захисту прав ВПО з європейськими стандартами прав людини;

- підвищення якості місцевої демократії через справжню децентралізацію та місцеве самоврядування;

- зміцнення інформаційної безпеки, доступ до публічної інформації та захист персональних даних;

- поліпшення доступу жінок до правосуддя;

- зміцнення спроможності антикорупційних органів.

Рада Європи та влада України спільно домовилися розширити та активізувати співпрацю на основі нещодавньої роботи, проведеної інституціями, моніторинговими механізмами та експертними консультативними органами Ради Європи, особливо в тому, що стосується:

- посилення захисту прав людини ВПО;

- посилення захисту соціальних прав у суспільстві;

- запобігання насильству щодо жінок та домашньому насильству і боротьби з такими явищами;

- поглиблення в суспільстві участі в демократичних процесах;
- вдосконалення місцевої та регіональної демократії;
- вдосконалення системи виконання судових рішень;
- захисту та сприяння правам дітей;
- поліпшення умов тримання під вартою в пенітенціарних та інших закритих установах;
- розвитку законодавчої бази та спроможності боротися із кіберзлочинністю;
- сприяння забезпеченню рівних можливостей для уразливих груп, із особливою увагою до жінок, дітей і молоді в таких групах;
- сприяння гендерній рівності;
- підвищення спроможності Верховної Ради сприяти стандартам Ради Європи та формувати законодавчу базу відповідно до таких стандартів, включно з ЄКПЛ та прецедентною практикою ЄСПЛ;
- посилення функціональних можливостей апарату Верховної Ради із забезпечення роботи народних депутатів; боротьби з дискримінацією за всіма ознаками та захисту прав меншин, зміцнення соціальної згуртованості;
- підтримки демократичних реформ у сфері освіти за одночасного зміцнення доброчесності і прозорості системи освіти, сприяння освіті з прав людини та освіті для демократичного громадянства через професійну підготовку, формальну освіту й молодіжну діяльність.

План дій буде зосереджений на ефективній реалізації наявної законодавчої бази, частина якої була підготовлена в рамках попередніх Планів дій для України. Така підтримка й далі буде спрямована на зміцнення можливостей відповідних національних інституцій ефективно функціонувати. Ці можливості передбачають здатність вирішувати гендерні проблеми та сприяти конструктивному діалогу між владою і громадянським суспільством. Рада Європи має намір поступово розширювати своє охоплення на всю країну, у тому числі на підконтрольній владі території, що постраждали від конфлікту.

Особливий наголос робитиметься на поглибленні координації та взаємодії між національними партнерами, що представляють усі

гілки влади, а також між групами фахівців і НУО. Сприяння гендерній рівності становить пріоритет цього Плану дій. Гендерний мейнстрімінг, що ґрунтується на європейських стандартах і рекомендаціях Ради Європи, допоможе краще задовольняти потреби жінок і чоловіків та підвищити якість й ефективність виконання Плану дій. Це цілком узгоджується із зусиллями уряду України, спрямованими на зміцнення гендерної рівності, а також із запровадженням посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики, створенням Апарату Урядового уповноваженого та затвердженням Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року.

Пропонований План дій бере до уваги такі досягнення Плану дій на 2015-2017 рр.:

- ухвалення конституційних поправок щодо правосуддя, Закону «Про судоустрій і статус суддів» і Закону «Про Вищу раду правосуддя»; створення суспільного мовлення, реформа друкованих комунальних і місцевих ЗМІ, прозорість власності ЗМІ;
- створення понад 600 нових об'єднаних територіальних громад;
- створення у Верховній Раді України механізму зі здійснення нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ;
- ухвалення законодавчих змін на підтримку гуманізації порядку й умов виконання покарань, розроблення ефективнішої схеми внутрішнього інспектування пенітенціарних установ, підвищення обізнаності та спроможності щодо застосування реабілітаційного підходу в пенітенціарних установах та управління пенітенціарними установами в етичному контексті (ухвалено новий Кодекс етики для персоналу пенітенціарних установ; опубліковано посібник «Сучасний в'язничний менеджмент»; переглянуто Інструкцію із запобігання самогубствам і самошкодженням; проведено пілотні курси з навчання соціальних і життєвих навичок та управлінської практики);
- підвищення спроможності Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) і Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК);

- підтримка створення та подальшого розвитку Управління забезпечення прав людини Національної поліції України (НПУ);
- подальше вдосконалення норм законодавства щодо декларування статків згідно з рекомендаціями Ради Європи;
- набрання чинності новим Законом «Про прокуратуру» і створення органів самоврядування та органів, що забезпечують діяльність прокуратури (Рада прокурорів України, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів);
- впровадження нових підходів до управління знаннями, інституціоналізації аналізу й застосування стандартів ЄКПЛ у рамках системи підготовки прокурорів;
- розроблення Національним агентством з питань державної служби Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування;
- вдосконалення нормативних засад розслідування випадків жорсткого поводження (Закон України «Про Державне бюро розслідувань» і зміни до Кримінального процесуального кодексу України);
- поширення системи безоплатної правової допомоги на цивільні та адміністративні справи, 8 надання права на безоплатну вторинну правову допомогу окремим додатковим категоріям уразливих груп населення, розширення доступу до безоплатної первинної правової допомоги; підвищення кваліфікації персоналу обласних і місцевих координаційних центрів із надання правової допомоги, адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, у питаннях застосування практики ЄКПЛ та захисту прав ВПО;
- поглиблення знань про європейські стандарти та практику у сфері прав людини в понад 2700 працівників слідчих органів Управління забезпечення прав людини НПУ, а також у понад 1000 прокурорів;
- розроблення та презентація «Методології виміру прогресу здійснення реформ у сфері юстиції в Україні» – інструктивно-методичного інструментарію для оцінювання в динаміці фактичних результатів реформ у сфері юстиції в Україні;
- розроблення з боку Міністерства з питань тимчасово

окупованих територій і ВПО принципів та практики захисту прав ВПО; підготовка до остаточного парламентського слухання пакета законів щодо ратифікації Стамбульської конвенції, ухваленого на перших парламентських слуханнях³⁰.

9.2. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України

4 листопада 1950 року Рада Європи, яка була заснована в 1949 році (як міжнародна регіональна організація європейських держав) схвалили Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенція набула чинності 3 вересня 1953 року після її ратифікації країнами-підписантами. Під час Віденського саміту країн-учасниць у 1993 році був створений у Страсбурзі як орган Ради Європи новий суд – Європейський суд з прав людини, який розпочав свою роботу 1 листопада 1998 року.

Актом міжнародного визнання України як демократичної правової держави став вступ нашої країни 9 листопада 1995 року до Ради Європи та ратифікація Верховною Радою Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, а саме, прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». В преамбулі закону вказано, що ним регулюються суспільні відносини, які виникають у зв'язку з обов'язком держави - Україна виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідності усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Тобто, сьогодні в Україні діє спеціальний нормативно-правовий акт, який передбачає механізм реалізації рішень Європейського суду з прав людини на території України. Ним є

---

³⁰ План дій для України на 2018-2021 рр. URL:<https://rm.coe.int/coe-action-plan-for-ukraine-2018-2021-ukr/1680925bec> (дата звернення 18.09.2019 р.).

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року (зі змінами, внесеними згідно із Законом від 15 березня 2011 року). Відповідно до його норм рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання Україною та здійснюються за рахунок Державного бюджету України.

Виконання рішень Європейського суду з прав людини передбачається ст.46 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Контроль за виконанням рішень покладено на комітет міністрів Ради Європи.

Питання виконання рішень Європейського суду з прав людини розглядається на спеціальних засіданнях з прав людини. У процесі контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини Комітет міністрів приймає проміжні резолюції, де зазначаються заходи, вжиті державою на момент прийняття резолюції, може висловити стурбованість з приводу недостатності цих заходів чи надавати свої пропозиції щодо їх виконання, після встановлення факту, що держава вжила всіх заходів для виконання рішень Європейського суду з прав людини. Комітет приймає остаточну резолюцію з висновком, що він виконав свої функції контролю за виконанням рішення відповідно до частини другої ст.46 Конвенції.

Отже, першим основним обов'язком держави є виплата сум, визначених Європейським судом як справедливе відшкодування заявникові. Суд може зобов'язати державу відшкодувати заявнику матеріальну та моральну шкоду, а також судові витрати. Виплата цих сум є обов'язковою, чітко визначеною у рішенні Суду.

Виплата має здійснюватися у кожній справі впродовж трьох місяців із дня набуття цим рішенням статусу остаточного. Рішення набуває статусу остаточного через три місяці з дня винесення, за умовами, що сторони не звернулися із клопотанням про перегляд рішення Великою палатою Суду. Сторони також можуть повідомити Суд про відсутність наміру клопотати про перегляд рішення Великою палатою, тоді рішення набуде чинності в день надходження останнього повідомлення.

Відшкодуванням вважається:

- сума справедливої сатисфакції, визначена рішенням Європейського суду (у випадку, якщо внутрішнє законодавство України передбачає лише часткове відшкодування за порушення Європейської Конвенції або Протоколів до неї, то Європейський суд сам визначає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію);

- сума грошової виплати на користь Стягувача, визначена у рішенні Європейського суду щодо дружнього врегулювання або у рішенні Європейського суду про схвалення умов односторонньої декларації.

В Україні відповідно до ст.3 Закону України «Про виконавче провадження» рішення Європейського суду з прав людини виконуються Державною виконавчою службою Міністерства юстиції України.

Державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України.

Виконавче провадження – це сукупність дій органів і посадових осіб, зазначених у Законі України «Про виконавче провадження», спрямованих на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які здійснюються на підставах та в межах повноважень, визначених цим Законом, іншими нормативно-правовими актами, виданими відповідно до цього Закону та інших законів.

Державне казначейство України здійснює безспірне списання коштів з рахунків, на яких обліковуються кошти Державного бюджету України та місцевих бюджетів, за рішенням, яке було прийняте державним органом. Списання коштів з рахунку державного бюджету здійснюється виключно органами Державного казначейства України за черговістю надходжень рішень за рахунок і в межах відповідних бюджетних асигнувань.

Органом представництва, відповідальним за координацію виконання рішень Європейського суду з прав людини визнано Міністерство юстиції України, а саме Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини та його Секретаріат.

Європейський суд з прав людини, на відміну від національних судів не видає виконавчий лист, особа не зобов'язана самотійно пред'являти рішення до виконання або будь – яким чином

стимулювати таке виконання. Держава зобов'язана сама виконати рішення Суду на користь особи, звільнити її від такого обов'язку може лише письмова відмова особи отримати присуджену за рішенням суму. Відмова від виконання буває частковою: у випадку невчасної виплати основної суми особа отримує право на пеню, але якщо затримка становила лише кілька днів і сума пені незначна, особа може відмовитися від пені.

На виконання рішення, де встановлено одне або кілька порушень Конвенції, державу – відповідача залежно від обставин справи може бути зобов'язано вжити певних заходів: по-перше, заходи індивідуального характеру на користь заявника, або припинити незаконну ситуацію і відшкодувати її наслідки, по-друге, заходи загального характеру, щоб запобігти подальшим порушенням подібного типу.

Заходи індивідуального характеру – це заходи щодо зобов'язання держави відшкодувати заявнику матеріальну та моральну шкоду, а також судові витрати.

Виплата має здійснюватися у кожній справі впродовж трьох місяців із набуттям цим рішенням статусу остаточного. У випадку невчасної виплати суми, вказаної в рішенні, нараховується пеня, розмір якої прив'язується до річної позичкової ставки Європейського Центрального Банку.

Виконання рішень Європейського суду з прав людини покладено на відділ примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України.

Заходи загального характеру – це заходи, передбачені рішенням Європейського суду з прав людини, спрямовані на усунення можливості аналогічного порушення щодо інших осіб. На відміну від заходів індивідуального характеру Європейський суд не вказує державі, які спеціальні заходи необхідно вжити щодо відновлення прав заявника та стосовно запобігання подальшим порушенням.

Порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини регулюється Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Законом України «Про виконавче провадження» та іншими

нормативно-правовими актами з урахуванням особливостей передбачені законом. Відповідно до ст.1 Закону виконанням Рішення є:

- виплата Стягувачеві (Заявникові) відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру;

- вжиття заходів загального характеру (а саме: вжити заходи, передбачені в рішенні Суду про дружнє врегулювання; внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; забезпечення юридичної експертизи законопроектів; забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Європейського суду з прав людини – прокурорів, суддів, адвокатів та інших правоохоронних органів).

На відміну від відшкодування матеріальної шкоди Європейський суд не вказує державі, які спеціальні заходи необхідно вжити щодо відновлення порушених прав заявника та стосовно запобігання подальшим порушенням, згідно з Конвенцією держави мають право самостійно обирати заходи індивідуального та загального характеру.

Необхідність застосувати заходи індивідуального характеру на національному рівні додатково до відшкодування матеріальної і моральної шкоди розглядається Комітетом міністрів Ради Європи у випадку, коли визнане за державою порушення продовжує мати негативні для заявника наслідки і їх не можна відшкодувати шляхом виплати грошової компенсації.

Протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішення Європейського суду статусу остаточного, відповідний орган представництва держави – Україна, а саме Міністерство юстиції України готує та надсилає для опублікування в газеті «Урядовий кур'єр» стислий виклад Рішення українською мовою, який має включати:

- офіційну назву Рішення мовою оригіналу та в перекладі українською мовою;

- номер заяви до Суду;

- дату постановлення Рішення;

- стислий виклад фактів у справі;

- стислий виклад питань права;

- переклад резолютивної частини Рішення.

Видання публікує стислий виклад Рішення протягом семи днів від дня його одержання.

Протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням статусу остаточного орган представництва надсилає стислий виклад рішення Стягувачеві, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, всім державним органам, посадовим особам та іншим суб'єктам, безпосередньо причетним до справи, за якою постановлено Рішення (стаття 5 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»).

Протягом десяти днів від отримання повідомлення Суду про набуття Рішенням остаточного, Секретаріат надсилає Стягувачеві повідомлення з роз'ясненнями його прав щодо виконання рішення, оригінальний текст та переклад рішення до Державної виконавчої служби.

Державна виконавча служба впродовж десяти днів з дня надходження документів відкриває виконавче провадження. Протягом одного місяця від дня відкриття виконавчого провадження за Рішенням Секретаріату надсилає до Державної казначейської служби постанову відкриття виконавчого провадження, разом із оригінальним текстом і перекладом Рішення. Стадія безпосереднього виконання рішення Європейського суду з прав людини настає після оприлюднення офіційного перекладу тексту (опублікування в газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України»). Видання публікує стислий виклад Рішення протягом семи днів від дня його одержання (стаття 7 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»).

Протягом одного місяця від дня відкриття виконавчого провадження за рішенням орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження .

Впродовж десяти днів від дня надходження зазначених документів Державна казначейська служба здійснює списання на

вказаний стягувачем банківський рахунок, а у разі його відсутності – на депозитний рахунок Державної виконавчої служби.

Виплата відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк із моменту набуття Рішенням статусу остаточного, або у строк, визначений у рішенні. У випадку порушення строку на суму відшкодування нараховується пеня.

Державна виконавча служба протягом трьох днів надсилає Органу представництва постанову про закінчення виконавчого провадження та підтвердження списання коштів.

Якщо встановити місцеперебування (місцезнаходження) Стягувача фізичної особи неможливо, а також у разі смерті Стягувача фізичної особи чи реорганізації або ліквідації Стягувача - юридичної особи сума відшкодування перераховується на депозитний рахунок державної виконавчої служби. Аналогічна процедура застосовується у випадку, передбаченому частиною другою статті 7 цього Закону.

Сума відшкодування, яка знаходиться на депозитному рахунку державної виконавчої служби, перераховується:

- на рахунок Стягувача після подання ним відповідної заяви;
- на рахунки спадкоємців Стягувача фізичної особи після подання ними належним чином оформлених документів, які надають їм право на отримання спадщини;
- на рахунок правонаступника реорганізованого Стягувача юридичної особи після подання ним належним чином оформлених документів, які підтверджують його правонаступництво;
- на рахунки засновників (учасників, акціонерів) ліквідованого Стягувача юридичної особи після подання ними рішень суду, які підтверджують їхній статус засновників (учасників, акціонерів) ліквідованого Стягувача юридичної особи на момент ліквідації та визначають частку відшкодування, що належить до виплати кожному із засновників (учасників, акціонерів).

Протягом трьох днів з моменту перерахування на депозитний рахунок державної виконавчої служби суми відшкодування державна виконавча служба повідомляє про це Стягувача.

Для своєчасного виконання рішення Європейського суду з прав людини, стягувачеві – фізичній особі, необхідно подати до

Державної виконавчої служби наступні документи:

- заяву про відкриття виконавчого провадження, із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові, ідентифікаційного номеру, назви та місцезнаходження банку, номеру рахунку в банку, коду МФО, в якому відкрито рахунок;

- довідка банку, в якому відкрито рахунок стягувача, де обов'язково повинні бути зазначені повні назва банку із зазначенням номеру філії або відділення, місцезнаходження банку, код МФО банку, номер транзитного рахунку банку (за наявності), номер особового рахунку (карткового) або поточного рахунку стягувача, код ЄДРПОУ банку;

- копія довідки про присвоєння ідентифікаційного коду;

- копія всіх сторінок паспорту.

- у разі смерті стягувача разом із вищевказаними документами подається нотаріально засвідчені копії документів, що підтверджують право на спадщину.

Для юридичних осіб:

- заяву на офіційному бланку за підписом його керівника, скріплена печаткою; у заяві зазначається повна назва стягувача, повна назва банку стягувача із зазначенням номеру філії або відділення, місцезнаходження банку стягувача, код ЄДРПОУ банку стягувача, код ЄДРПОУ стягувача.

У разі якщо заяву про виконання рішення подає представник стягувача, разом із документами, необхідними для перерахування коштів надається оригінал довіреності.

У випадку неподання такої заяви сума справедливої сатисфакції перераховується на депозитний рахунок Державної виконавчої служби, так само як і у випадку смерті (ліквідації) стягувача або неможливості визначити місцезнаходження заявника.

У разі невиконання або неналежного виконання Рішення винні службові особи, до повноважень яких належить це виконання, несуть адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність, передбачену законами України³¹.

---

³¹ Галько Н.П. Методичні рекомендації: Порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини. 2017. С.1-8.

Акт правосуддя повинен бути виконаний, тоді буде досягнута мета судочинства.

Виконання рішення судів є завершальною стадією судового процесу. Без цієї стадії рішення суду взагалі втрачає сенс і практичне значення. Як свідчить практика, домогтися виконання рішення суду набагато складніше, ніж його прийняти. Виконання рішень судів та інших органів покладається на державну виконавчу службу (далі – ДВС). Сьогодні наша країна переживає важкі часи. Крім виходу з економічної кризи, необхідним кроком на шляху до Європейського Союзу (далі – ЄС) є приведення законодавчої бази до рівня, який би забезпечив Україні можливість повноправного членства в ЄС. Це складне завдання, оскільки внесення змін у законодавство та проведення правових реформ вимагають значних ресурсів і часу. Це безпосередньо стосується й виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), адже цей орган неодноразово висловлював свою стурбованість стосовно недосконалості національного механізму юридичного захисту в Україні, що пов'язано з невиконанням чи неналежним виконанням судових рішень. Рішення ЄСПЛ є особливою категорією виконавчих документів, які мають велике значення для захисту прав людини та спрямовані на уникнення аналогічних порушень прав і свобод людини в майбутньому.

Виконання рішень вищезазначеного суду – це специфічний процес із певними особливостями, які постають із міжнародних зобов'язань України.

Означену тему вивчають такі науковці: З.Бортновська, М.Булгакова, І.Бережна, Ю.Зайцев, Г.Фединяк, Л.Фединяк, проте деякі її аспекти недостатньо розкриті й потребують подальшого дослідження.

Виконання рішень ЄСПЛ є специфічним правовим інститутом, відмінним від схем, передбачених для виконання рішень національних судів, а також для визнання й виконання на території України рішень іноземних судів та іноземних недержавних установ. Тому з огляду на міжнародні зобов'язання, передбачені Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, і наддержавний статус ЄСПЛ встановлено

особливі механізми реалізації його рішень. Процесуальний порядок виконання таких виконавчих документів здійснюється відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 2006 р. та Закону України «Про виконавче провадження» від 1999 р. (у редакції закону від 4 листопада 2010 р.).

ЄСПЛ, на відміну від національних судів, не видає виконавчих листів, тому особа не повинна ні самотійно пред'являти рішення до виконання, ні будь-яким чином стимулювати його виконання. Держава зобов'язана сама виконати рішення ЄСПЛ на користь особи. Звільнити її від такого обов'язку може лише письмова відмова особи отримати присуджену згідно з рішенням суму виплат. Як правило, відмова від виконання рішення буває частковою: наприклад, у разі невчасної виплати основної суми особа отримує право на пеню, проте якщо затримка становила лише кілька днів і розмір пені незначний, вона може відмовитися від її нарахування.

Проблемним питанням під час виконання рішень ЄСПЛ є те, що державний виконавець як представник органу державної влади отримує заробітну плату з Державного бюджету України, проте зобов'язаний, згідно з виконавчими документами, діяти проти власної держави. ДВС є державним органом і реалізовує обов'язки держави згідно з рішеннями ЄСПЛ, забезпечує виконання міжнародних зобов'язань України й таким чином підтримує на належному рівні авторитет нашої держави. У зв'язку із запланованим реформуванням Державної виконавчої служби України передбачається створення приватної системи виконання судових рішень. Вважаємо, що в разі проведення такої реформи виконання рішень ЄСПЛ має залишатися за державною виконавчою службою, адже недержавна установа не буде в такому випадку ефективнішою. За приватними виконавцями доцільно закріпити виконання виконавчих документів про стягнення не до Державного бюджету України.

Наступною проблемою під час виконання рішень ЄСПЛ є з'ясування місцезнаходження стягувача. Такий обов'язок не закріплений ні за ДВС, ні за органом представництва, який згідно із

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень. Як зазначає Н. Коломієць, «з'ясування місцезнаходження (місцеперебування) стягувача необхідне на етапі надсилання йому стислого перекладу рішення, і це має бути покладено на орган представництва.

Таким чином, щодо з'ясування місцезнаходження (перебування) стягувача, згідно з рішенням ЄСПЛ, має бути передбачена особлива процедура, перелік необхідних дій, які належить вчинити органу державної влади. Зокрема, такими діями можуть бути направлення запитів за останнім відомим місцем роботи. У зв'язку з наведеним вище та тим, що така ситуація може виникнути на практиці, пропонуємо внести зміни до Закону України «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини», зокрема стосовно покладення на орган представництва обов'язку щодо вжиття заходів для з'ясування місцеперебування (місцезнаходження) стягувача».

Вважаємо, що ця пропозиція є доцільною, оскільки необхідно вживати всі заходи для того, щоб рішення ЄСПЛ було виконано. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» під виконанням рішень ЄСПЛ розуміють виплату стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, а також вжиття заходів загального характеру.

Додаткові заходи індивідуального характеру спрямовані на забезпечення відновлення порушених прав стягувача. Метою застосування заходів загального характеру є забезпечення дотримання Україною положень Європейської конвенції 1950 р., порушення яких встановлене рішеннями ЄСПЛ; забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого судом порушення; усунення підстави для надходження до Європейського суду з прав людини заяв проти України, спричинених питаннями, що вже були предметом розгляду в суді.

Найменш проблемним є виконання рішень ЄСПЛ щодо виплати справедливої сатисфакції. Зазвичай кошти сплачуються

вчасно. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлено, що центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби коштів із відповідної бюджетної програми Державного бюджету України. Проблемність виконання рішень у частині виплати відшкодування полягає в тому, що закон про виконання рішень ЄСПЛ не передбачає зобов'язань щодо визначення сум у держбюджеті, потрібних для щорічної реалізації ухвал цього суду. На необхідність передбачати кошти на виконання рішень ЄСПЛ в окремій бюджетній програмі вказано лише в Перехідних положеннях цього закону. Отже, оскільки державний бюджет країни приймається щороку, відсутні гарантії, що необхідні суми передбачатимуться в ньому регулярно. Тобто це питання залишається відкритим.

На нашу думку, доцільно було б створити Фонд гарантування виплати відшкодувань за рішенням Європейського суду з прав людини, який за рахунок коштів Державного бюджету України забезпечував би стовідсоткове погашення боргів держави за відповідними виконавчими документами. ЄСПЛ вказує у своєму рішенні лише на компенсацію матеріальної шкоди, проте не вказує, які саме заходи індивідуального й загального характеру необхідно вжити для реалізації рішення. Держава має право обирати їх на власний розсуд.

Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Європейської конвенції 1950 р., порушення яких встановлене рішеннями ЄСПЛ, забезпечення усунення недоліків системного характеру, усунення на території України підстав для надходження до Європейського суду з прав людини заяв проти України, спричинених питаннями, що вже були предметом розгляду в суді.

Цими заходами є такі: внесення змін до чинного

законодавства та практики його застосування; внесення змін до адміністративної практики; забезпечення юридичної експертизи законопроектів; забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Європейської конвенції 1950 р. та практики ЄСПЛ прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана з правозастосуванням, а також із триманням людей в умовах позбавлення свободи; інші заходи, які визначаються за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи державою-відповідачем відповідно до рішення ЄСПЛ із метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Європейської конвенції 1950 р. та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

На практиці іноді дуже складно визначити заходи загального характеру, а тим більше їх застосувати. У деяких випадках причина порушення є більш-менш очевидною та коріниться в певному законі; в інших випадках причиною порушення може бути відсутність відповідної законодавчої бази. Водночас у багатьох випадках причини порушення прав заявника не є однозначно очевидними, а пов'язані з проблемою відмінностей у тлумаченні чи застосуванні національними компетентними інстанціями внутрішнього права. Д.Супрун вважає, що опублікування й поширення серед національних судів рішень ЄСПЛ могло б бути достатнім превентивним заходом загального характеру, вжитим із метою уникнення можливих порушень Конвенції в подальшому. Саме цей ефект рішень юрисдикційного контрольного механізму Конвенції надає цьому механізму специфічного характеру, який відрізняє його від інших механізмів контролю та робить унікальним у системі сучасного міжнародного права.

Відповідно до рішення Великої палати ЄСПЛ у справі «Скоццарі і Дж'юнта проти Італії» (*Scozzari and Giunta v. Italy*) підсумовано зобов'язання держав стосовно здійснення необхідних заходів щодо виконання таких рішень: «...зі ст. 46 конвенції постає зобов'язання Високих Договірних Сторін виконувати остаточні рішення Суду в будь-якій справі, у якій вони є сторонами, тоді як

нагляд за їх виконанням здійснює Комітет міністрів. Із цього постає, крім іншого, що рішення, у якому Суд знайшов порушення, покладає на державу-відповідача правовий обов'язок не просто виплатити відповідним особам суми справедливої сатисфакції, а й затвердити під керівництвом Комітету міністрів у національній правовій системі загальні та/або (якщо це необхідно) індивідуальні заходи, спрямовані на усунення порушень, виявлених Судом, і їхніх наслідків.

Окрім того, країна-відповідач залишається вільною (зі здійсненням при цьому моніторингу з боку Кабінету міністрів) у виборі засобів, за допомоги яких вона виконуватиме своє зобов'язання згідно зі ст. 46 Конвенції, за умови їх відповідності тим, що їх викладено у висновках рішення Суду».

Незважаючи на наявність низки правових актів, які регулюють порядок виконання на території України рішень Європейського суду, в Україні склалася ситуація, коли рішення ЄСПЛ або не виконуються, або виконуються протягом досить тривалого часу.

Переважно мова йде про рішення, якими присуджуються зарплатні виплати, пенсії чи інші заборгованості держави перед громадянами. У зв'язку із цим 15 жовтня 2009 р. Європейський суд із прав людини виніс «пілотне» рішення в справі «Юрій Іванович Іванов проти України», яким визнав порушення Україною її зобов'язань за Європейською конвенцією 1950 р. та Протоколами до неї, зокрема порушення зобов'язань відповідно до п. 1 ст. 6 «Право на справедливий суд» Європейської конвенції та ст. 1 «Захист права власності» Першого протоколу до Конвенції. Також було вказано на порушення ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Європейської конвенції.

У своєму рішенні Європейський суд зобов'язав Україну невідкладно запровадити на національному рівні ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів, які б унеможливили подібні порушення.

Для забезпечення виконання рішень судів в Україні прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 5 червня 2012 р. Цим законом передбачається, що виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими

є державний орган, здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів із рахунків такого державного органу, а в разі відсутності в зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Якщо рішення суду про стягнення коштів із державного підприємства або юридичної особи не виконане протягом шести місяців із дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження, його виконання здійснюється за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Якщо протягом 3 місяців не перераховано кошти, стягувачу виплачується компенсація в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

Висновки. Отже, рішення ЄСПЛ забезпечують захист прав і свобод людини, а їх виконання є актуальним питанням сьогодення. В Україні проблема захисту прав людини є однією з найбільш гострих. Від стану виконання рішень ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції залежить імідж країни. Оскільки Україна прагне інтегруватися до Європейського Союзу, то для уникнення труднощів під час виконання таких рішень необхідні реформи законодавчої, виконавчої й судової гілок влади³².

Попри наявність низки правових актів, що регулюють порядок виконання на території України рішень ЄСПЛ, у нашій державі виникла ситуація, коли рішення Суду або взагалі не виконують, або виконують протягом досить тривалого часу. Переважно йдеться про рішення, згідно з якими присуджують зарплатні виплати, пенсії чи інші заборгованості держави перед громадянами. У зв'язку із цим 15 жовтня 2009 року ЄСПЛ виніс пілотне рішення у справі «Юрій Іванович Іванов проти України», яким визнав порушення

---

³² Шелевер Н.В. Проблемні питання виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України. 2015. Вип. 7. С. 107-114.

Україною її зобов'язань, передбачених Конвенцією та протоколами до неї, зокрема п. 1 ст. 6 «Право на справедливий суд», ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції та ст. 1 «Захист права власності» Першого протоколу до неї.

У своєму рішенні Суд зобов'язав Україну невідкладно запровадити на національному рівні ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів, які унеможлиблювали б подібні порушення. Забезпечувати виконання рішень судів має на меті Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» 2012 року. Він передбачає, що рішення про стягнення коштів, де боржником є державний орган, має виконувати центральний Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ орган виконавчої влади, що провадить державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у межах бюджетних призначень шляхом списання коштів із рахунків цього державного органу, а за відсутності в зазначеного державного органу призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

Якщо рішення суду про стягнення коштів із державного підприємства або юридичної особи не виконано протягом шести місяців із дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження, його виконання здійснюють за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

Якщо протягом трьох місяців кошти не перераховано, стягувач отримує компенсацію в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

9.3. Завдання українського правосуддя в світлі рішень Європейського Суду з прав людини

Щодо завдань національного правосуддя, згідно до ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», крім основного завдання - виконання рішення -

- виплата Стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових

заходів індивідуального характеру;

- вжиття заходів загального характеру;

національні суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права³³.

Тобто, Україна гарантує виконання рішень, де боржниками є державні органи, підприємства, юридична особа, примусову реалізацію майна якої заборонено, навіть у разі їх неплатоспроможності. У цьому разі держава виконує рішення суду за рахунок коштів Державного бюджету України. На нашу думку, прогресивним є визнання й виконання рішень ЄСПЛ, які можуть бути використані для прийняття рішень іншими судами. Хоча цей Суд є гарантом дотримання Конвенції, проте проблемним залишається виконання рішень на території України та використання їх як джерела права у вітчизняній правозастосовній практиці. Від стану виконання рішень ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції залежить чимало факторів. Оскільки Україна прагне повноцінно інтегруватися до європейської спільноти, то для уникнення труднощів нагальною є потреба реформування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Важливим є систематичне підвищення кваліфікації посадових осіб, відповідальних за належне виконання рішень Суду, встановлення покарання за їх бездіяльність і безвідповідальність.

Водночас привертає увагу рівень правової та політичної культури кожної людини й громадянина, що доводить необхідність активнішого провадження правопросвітницької та роз'яснювальної роботи серед населення, вивчення позитивного досвіду інших держав у цій сфері.

Конвенція слугує підґрунтям для подальшої нормотворчої діяльності, адже її норми мають пріоритетне значення у вітчизняній правовій системі. Ратифікація її Верховною Радою України 1997 року знаменувала для нашої держави початок якісно нового етапу правового розвитку й реформування, зміст якого полягає в наближенні національної правової системи до міжнародних

---

³³ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення 29.04.2019).

стандартів шляхом запозичення європейських правових цінностей. Отже, рішення ЄСПЛ мають слугувати для всіх органів публічної влади та їхніх посадових осіб орієнтирами у сфері гарантування прав і свобод людини, що є запорукою дотримання європейських демократичних стандартів та цивілізаційного розвитку нашої держави³⁴.

---

³⁴ Камінська Н.В., Косяк Н. В. Проблеми виконання в Україні рішень європейського суду з прав людини. 2017. URL:<http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2689/1/Проблеми%20виконання%20в%20Україні%20рішень%20Європейського%20су.pdf> (дата звернення 18.09.2018 р.).

Лекція 10. Правове регулювання громадянства України в контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

- 10.1. Громадянство України та його специфіка
- 10.2. Набуття і втрата громадянства
- 10.3. Подвійне громадянство
- 10.4 Багатогромадянство і безгромадянство

10.1. Громадянство України та його специфіка

Громадянство для людини має принципове значення, оскільки визначає її політичний і соціальний статуси, матеріальне й духовне благополуччя. Завдяки громадянству для людини розширюється суверенітет держави і особливо її можливість користуватися державними гарантіями своїх прав і законних інтересів як всередині країни, так і поза її межами. Ми звикли до того визначення, що громадянство – це стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, в результаті якого між ними виникають взаємні права та обов'язки. І тоді суть політико-юридичного статусу особи як громадянина конкретної держави полягає в участі індивіда в справах по управлінню суспільством і державою, активному користуванні своїми правами і сумлінному

До нормативно-правових актів з питань громадянства України відносяться:

- Указ Президента України від 27 березня 2001 року № 215 «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»;

- Указ Президента України від 06.04.2011 № 405 «Питання Державної міграційної служби України»;

- Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1111 «Про затвердження Правил оформлення і видачі тимчасового посвідчення громадянина України»;

- стратегія України в галузі прав людини 2014 р. та інших правових актах, прийнятих з урахуванням вимог міжнародного законодавства. До останніх належать:

- Гаазька конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з

- колізією законів про громадянство від 12 квітня 1930 року;
- Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року;
  - Конвенція Ради Європи про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 6 травня 1963 року;
  - Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року;
  - Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року;
  - Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року;
  - Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року та інші;
  - Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року;
  - Європейська Конвенція про громадянство 1997 року;

Сучасна наука виходить з того, що стан громадянства складає основу правового статусу індивіда, його правосуб'єктності взагалі. Тому стаття 15 Загальної декларації прав людини та пункт 3 статті 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права розглядають громадянство як суб'єктивне основоположне право особи, і в цьому сенсі слід говорити про право індивіда на набуття, перебування у стані громадянства та виходу з нього. Ніхто не може бути позбавлений свого громадянства і нікому не може бути відмовлено в праві змінити громадянство. Держави повинні встановлювати гарантії для запобігання випадків безгромадянства, надаючи громадянство особам, які в іншому випадку можуть залишитися без громадянства та або народилися на території відповідної держави, або один з батьків – громадянин цієї держави. Держави повинні також запобігати безгромадянству через втрату або позбавлення громадянства.

Тому на сьогоднішній день право на громадянство не тільки проголошується, а й досить строго регламентовано різними резолюціями і конвенціями. А дотримання цього права з боку держав контролюється Радою з прав людини та Управлінням Верховного Комісара ООН з прав людини. Ці відомства проводять

величезну роботу по впровадженню норм міжнародного права у внутрішньодержавне право і контролюють держави за взятими на себе зобов'язаннями в області прав людини. А на європейському континенті таку роль виконує Рада Європи, яка взяла на себе тягар впровадження міжнародних стандартів і врегулювання колізій національного права в галузі громадянства.

На національному законодавчому рівні актами, які регулюють питання громадянства є, насамперед, Конституція України, яка проголошує, що в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство, не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. Також наша Конституція зазначає, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Також, не менш важливе значення має і Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року, який визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках та зазначає що, законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- єдиного громадянства - громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

- запобігання виникненню випадків безгромадянства;

- неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;

- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

10.2. Набуття і втрата громадянства

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;
- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;
- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;

Громадянство України припиняється:

- внаслідок виходу з громадянства України (громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням);
- внаслідок втрати громадянства України (підставами для

втрати громадянства України є: добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття; набуття особою громадянства України на підставі цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою;

- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

10.3. Подвійне громадянство

Щодо питання подвійного громадянства, тобто статусу людини, яка одночасно має громадянство двох або більше держав, то законодавство України про громадянство виходить з невизнання одночасної належності громадянина України до громадянства іншої держави. Закон зазначає, що умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;

- подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців). В свою чергу, іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) кількох держав, подають зобов'язання припинити громадянство (підданство) цих держав. Принцип єдиного громадянства затверджується в Конституції та в 2 і 19 статтях закону про громадянство. Згідно з ними, в Україні діє єдине громадянство, а за умови, що українець отримав ще одне - українське громадянство втрачається. При цьому, законів, будь-яким чином карають за подвійне громадянство, не існує - Україна просто не визнає факт другого підданства. Особа, що має подвійне громадянство, перебуваючи на території однієї з держав, у громадянстві якої вона перебуває, як правило, не може посилатися на свої зобов'язання стосовно іншої держави. Кожна держава, у громадянстві якої перебуває біпатрид, має право вважати його своїм громадянином і вимагати від нього виконання відповідних

обов'язків. Разом з тим добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, згідно з ч. 1 ст. 19 цього Закону, є підставою для припинення громадянства України: «1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто». Проте, навіть дану обставину можна не розцінювати як заборону подвійного громадянства, оскільки втрата громадянства України відбувається не автоматично з набуттям громадянства іншої держави, а виключно з дня видачі Указу Президента України про припинення громадянства щодо певної особи.

При цьому, законом не встановлено, як саме громадяни України мають декларувати друге громадянство. Адже в Україні немає форм фіксації подвійного громадянства. Довести факт наявності подвійного громадянства практично неможливо, а багато країн, такі як Ізраїль, Румунія, Угорщина не видають довідок про подвійне громадянство, що робить неможливою дію ухваленого закону. На сьогодні у світі державами, які допускають можливість подвійного громадянства є: Австралія, Бангладеш, Бельгія, Бразилія, В'єтнам, Канада, Колумбія, Кіпр, Домініканська Республіка, Сальвадор, Фінляндія, Греція, Гренада, Угорщина, Ісландія, Іран, Ірак, Ірландія, Ізраїль, Італія, Йорданія, Латвія, Ліван, Литва, Македонія, Мальта, Мексика, Чорногорія, Нова Зеландія, Сербія, Швеція, Сирія, Велика Британія, Сполучені Штати Америки.

Що стосується країн Європейського Союзу, то в них немає чіткого підходу до питання про подвійне громадянство. Одні європейські країни відкидають його, натомість, інші дозволяють. Ірландія визнає подвійне громадянство, а Австрія відкидає. У Німеччині необхідно виконати особливі умови. У Голландії та Італії органи влади на подвійне громадянство заплющують очі – закон не дозволяє, але й не забороняє. А от у Туреччині та Греції

подвійне громадянство законом дозволено, тоді як у Норвегії та Швеції – ні. В Іспанії дозволено мати «додаткове» громадянство лише деяких країн.

10.4 Багатогромадянство і безгромадянство

Безгромадянство (апатризм) – це таке становище особи, коли вона не перебуває в громадянстві будь-якої держави.

У Конвенції про статус апатридів від 28 вересня 1954 року апатридом іменується особа, яка не розглядається громадянином якоїсь держави в силу її закону.

Основними міжнародно-правовими актами, що регулюють правове становище осіб без громадянства, є:

- Конвенція про статус апатридів 1954 року;
- Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961 року.

Зазвичай вважають, що статус апатридів наблизений або відповідає статусу іноземців у даній державі. Конвенція 1954 року в ряді випадків навіть закликає держави надавати апатридам такий же статус, як і громадянам. Це стосується, зокрема, стану в галузі свободи релігії і свободи релігійного виховання своїх дітей (ст. 4), права на судовий захист (п. 2 ст. 16), права роботи за наймом (п. 2 ст. 17) та інше. Слід мати на увазі, що особи без громадянства (апатриди) цілком підпорядковуються законодавству тієї держави, на території якої вони проживають. За законодавством більшості країн світу особами без громадянства (апатридами) визнаються як особи, що не перебувають у громадянстві жодної держави, так і особи, що не мають достатніх доказів перебування у будь-якому громадянстві. Найпоширенішими причинами утворення безгромадянства як правового становища особи можуть бути:

- народження дитини від батьків-апатридів, якщо законодавство держави, на території якої народилася така дитина, не наділяє її своїм громадянством;

- втрата особою громадянства однієї держави і ненабуття нею будь-якого іншого громадянства; вступ у шлюб з іноземцем, якщо внаслідок такого шлюбу перше громадянство автоматично

втрачається, а нове не набувається автоматично.

Особи без громадянства повністю підпорядковуються юрисдикції тієї держави, на території якої вони проживають. Правове становище апатридів близьке до становища іноземних громадян, з тією відмінністю, що вони не користуються захистом іноземної держави. Таке положення закріплено і в українському законодавстві, зокрема в Законі України від 04.02.1994 № 3929-ХІІ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Зокрема, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, що й громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Також іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Стан безгромадянства може виникнути з різних причин, наприклад при:

- втраті громадянства, якщо дана особа вийшла добровільно або втратила громадянство своєї держави і не набула громадянства в іншій державі;

- виході з громадянства з метою отримання громадянства іншої держави, що дається через п'ять-десять років;

- одруженні жінки з іноземцем, держава якого не надає жінці автоматично громадянства чоловіка (США, Франція), а сама жінка має громадянство країни, законодавство якої керується принципом «дружина слідує громадянству чоловіка» (Іспанія);

- у результаті народження від батьків, які втратили громадянство;

- позбавленні громадянства тощо.

Так, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка являє собою міжнародну угоду, завдяки якій держави-члени Ради Європи намагаються забезпечити кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, окремі права людини та основні свободи, забороняє вислання громадян (стаття 3

Протоколу №4 до Конвенції). Ця заборона передбачає, що нікого не може бути вислано з території держави, громадянином якої він є. Також нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є та колективне вислання іноземців (стаття 4 Протоколу №4). Що ж до індивідуального вислання іноземця, який законно проживає на території держави, то це може бути зроблено лише на виконання рішення, ухваленого згідно з законом. Але й у такому випадку іноземець повинен мати можливість наведення доводів проти свого вислання, перегляду його справи, представлення з цією метою перед компетентним органом або перед особою, призначеною таким органом. Іноземець може бути висланий ще до того, як він реалізував ці права, коли таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або ґрунтується на міркуваннях національної безпеки (стаття 1 Протоколу №7 до Конвенції).

Виходячи з норм Європейської конвенції про громадянство 1997 року, яку Україна ратифікувала в 2006 році, правом на придбання громадянства *ex lege* володіють перш за все діти:

- діти, один із батьків яких на час народження цих дітей має громадянство держави-учасниці, за винятком будь-яких випадків, що можуть бути передбачені у її внутрішньодержавному праві для дітей, які народилися за межами держави. Стосовно дітей, батьківство яких встановлюється шляхом визнання, у судовому порядку або шляхом подібних процедур, кожна держава-учасниця може передбачити, що дитина набуває її громадянства за процедурою, яка визначається її внутрішньодержавним правом;

- знайдені на її території немовлята, які інакше стали б особами без громадянства;

- народжені на її території діти, які при народженні не набувають іншого громадянства. Таке громадянство надається *ex lege* при народженні або в подальшому дітям, які є особами без громадянства, на заяву, що подається до відповідного органу безпосередньо дитиною чи від її імені у спосіб, встановлений внутрішньодержавним правом держави-учасниці. Така заява може бути подана за умови законного та постійного проживання заявника на її території упродовж періоду, який не перевищує п'яти

років і безпосередньо передує поданню заяви.

Правом на набуття громадянства володіють особи, які законно та постійно проживають на території держави-учасниці. Європейська Конвенція, встановлюючи умови натуралізації, зобов'язує держави передбачати ценз осілості, який не перевищує десять років до подання заяви. Кожна держава-учасниця у своєму внутрішньодержавному праві спрощує процедуру набуття її громадянства для таких осіб:

- другий з подружжя, що перебуває у шлюбі з її громадянином;

- діти одного з її громадян, стосовно яких передбачені винятки, зазначені у підпункті «а» пункту 1 статті 6;

- діти, один із батьків яких набуває чи вже набув її громадянства;

- діти, усиновлені одним із її громадян;

- особи, що народилися на її території та законно і постійно на ній проживають;

- особи, що законно і постійно проживають на її території упродовж певного періоду, який розпочався до досягнення ними 18 років, причому тривалість цього періоду визначається внутрішньодержавним правом відповідної держави-учасниці;

- особи без громадянства та особи, визнані як біженці, що законно та постійно проживають на її території.

Право на громадянство передбачає і право на відмову від громадянства. Найчастіше воно розуміється як втрата громадянства за ініціативою особи. Але Конвенція містить і обмеження цього права. Стаття 8 передбачає:

- кожна держава-учасниця дозволяє відмовлятися від її громадянства, якщо відповідні особи не стануть внаслідок цього особами без громадянства.

- держава-учасниця може, однак, передбачити у своєму внутрішньодержавному праві, що відмовлятися від її громадянства можуть тільки ті громадяни, які постійно проживають за кордоном.

Також стаття 7 Конвенції передбачає ряд умов, при яких можливе позбавлення громадянства, а саме за таких випадків:

- добровільне набуття іншого громадянства;

- набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що має відношення до заявника;

- добровільна служба в іноземному військовому формуванні;

- поведінка, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці;

- відсутність справжнього зв'язку між державою-учасницею та її громадянином, який постійно проживає за кордоном;

- якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набутти *ex lege* громадянства держави-учасниці, більше не виконуються;

- усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів.

Держава-учасниця не може передбачати у своєму внутрішньодержавному праві втрату її громадянства, якщо відповідна особа стане внаслідок цього особою без громадянства.

Таким чином, громадянство - це правовий зв'язок фізичної особи та держави, що виражається в сукупності їх взаємних прав, обов'язків і відповідальності. В свою чергу, змістом права людини на громадянство є право на придбання громадянства, збереження громадянства або на відмову від нього, а також право на полегшений варіант відновлення громадянства. Можна сказати, що в Європі склалися певні стандарти, закріплені Європейською конвенцією 1997 року про громадянство, яка може являти собою вододіл між минулими концепціями і майбутніми, формуючи основу для створення більш широкого захисту права на громадянство.

Лекція 11. Поняття та генеза захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часів Київської Русі до 1917 року

11.1. Теоретико-правові засади захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часів Київської Русі до 1917 року

11.2. Історико-правові засади реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття

11.3. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття

11.1. Теоретико-правові засади захисту прав і основоположних свобод людини українських землях з часу Київської Русі до 1917 року

11.1.1. Історичні етапи розвитку національного законодавства захисту прав людини крізь призму трансформації суспільних відносин. Невідкладним завданням вітчизняної юридичної думки, в умовах формування громадського суспільства, правової, демократичної соціальної держави, є визначення ідеї захисту прав людини крізь призму трансформації суспільних відносин, які відповідали б правовим традиціям, правосвідомості нашого народу.

Закономірним є той факт, що ідеї прав людини українського народу, їх реалізація та захист розвивалися і збагачувалися як на ґрунті власних правових традицій, так і запозичення правових ідей інших народів за часів перебування українських земель в складі Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії, Російської імперії. Тому, на українських землях простежується поліваріативність теоретичних підходів до досягнення прав людини та їх захисту на всіх етапах розвитку української юридичної думки. А отже, історичні етапи генезису захисту прав людини мають хронологічний і географічний (регіональний) вимір.

Зазначимо, що ідея захисту прав людини бере свій початок з найдавніших часів людської історії і з розвитком у світі конституціоналізму й парламентаризму все більше втілювалася у

нормотворчу практику держав. Нормативний розвиток ідеї захисту прав людини пройшов свій шлях від міфологічних уявлень через ідеї філософів і юристів до свого нормативного закріплення у правових джерелах. Ідеї визнання захисту прав людини, безперечно, були притаманні й українській філософії та знайшли своє продовження в історії українського конституціоналізму.

Гене́за захисту прав людини має свою періодизацію, але в юридичній літературі у поглядах вчених немає єдності щодо визначення періодів. Так, наприклад, В.Бесчастний виокремлює три етапи розвитку, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини. Перший – з кінця XVIII ст. до першої світової війни – епоха зародження цього правового явища (поява та становлення особистих та політичних прав людини); другий – протягом XX століття від закінчення першої світової війни (становлення соціально-економічних та соціокультурних прав людини); третій – у період переходу до постіндустріального суспільства (початок процесу становлення такого правового явища, як поява прав і свобод, що забезпечують якість життя)³⁵.

В.О. Тімашов з такою періодизацією цілком не погоджується, адже деякі аспекти життя українського суспільства у XVII–XVIII ст., що стосуються прав людини, з'явилися на кілька десятиліть, а то і століть раніше, ніж у наведеній періодизації. Саме період від середини XVII ст. до кінця XVIII ст. української історії отримав в науковій літературі назву «Козацько-гетьманська держава». Його можна умовно розділити на три самостійні складові, що виникли з невеликим для історії часовим проміжком та існували паралельно одна одній, а саме: Гетьманська держава, Військо Запорозьке низове та Слобідська Україна. Саме в цих регіонах з'явилися перші паростки прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України³⁶.

---

³⁵ Конституційне (державне право) зарубіжних країн: навч. посіб./ В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков; за ред. В.М. Бесчастного. Київ: Знання, 2007. 467 с.

³⁶ Тімашов В. О Розвиток інституту прав і свобод людини на території України у XVII – на початку XX століття. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. №1 (72), 2014. С. 250-255.

Інші українські вчені, зокрема А.М.Колодій та А.Ю.Олійник, виділяють п'ять історичних етапів розуміння, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини: а) міфологічні уявлення про людину та її права; б) античний період розвитку суспільства; в) часи середньовіччя; г) Новий час; д) ХХ ст.³⁷.

Російська дослідниця Л.І. Глухарева пропонує свій підхід до визначення етапів у розвитку, закріплення та спроб забезпечення прав людини: 1) зародження ідеї (з другої половини V ст. до н.е.) і формування вчення про права людини (з Нового часу); 2) позитивне закріплення прав людини як системного утворення (з другої половини XVIII ст.); 3) соціалізація прав людини (з початку ХХ ст.); 4) інтернаціоналізація права (з середини ХХ ст.); 5) глобалізація прав людини (на межі ХХ – ХХІ ст.)³⁸.

Отже, дослідження генезису конституційних прав людини в Україні дозволили виокремити вісім основних періодів розвитку інституту захисту прав людини. Хоча сьогодення вимагає переосмислення попередніх досліджень і дозволяє виокремити дев'ятий – новітній період генезису утвердження та захисту конституційних прав і свобод людини в Україні.

Перший, доконституційний період (від часів Київської Русі – до прийняття Конституції Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року). У цей час первинні права людини в цілому забезпечувались згідно з нормами звичаєвого права, а також закріплювалися в перших кодифікованих актах того часу (Окремі уявлення про права людини зазначаються в таких джерелах, як «Руська правда», «Слово про закон і благодать», «Повчання Володимира Мономаха», пізніше у Литовському статуті закріплюються ідеї рівності всіх перед законом, особистої відповідальності, захисту прав людини з боку держави «козацькі конституції»)³⁹. Відзначимо, що період

---

³⁷ Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

³⁸ Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). Монография. Москва: Юристъ, 2003. 303 с.

³⁹ Karpunov, V.M. (2004). Teoriia derzhavy ta prava [Theory of State and Law]. Luhansk: RVV LAVS [in Ukrainian].

Київської Русі (IX-XII ст.), яка внаслідок збігу низки історичних обставин не знала рабовласницького ладу, на українських землях не спостерігалось нелюдського ставлення до особи, хоча окремі утиски щодо холопів і челяді, звісно, мали місце. Перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, утворення Київської Русі, а, згодом, на її місці Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського та інших самостійних князівств не призвело до тієї сваволі правителів, пограння людських прав і правового нігілізму, який був притаманний багатьом європейським феодальним державам. Наприклад, в Київській Русі хоча й існувала різниця в суспільному становищі між людьми вільними, напіввільними і невільниками, держава ніколи не здійснювала юридичного оформлення станових груп населення. Будь-яка верства населення не була замкненою, тобто перехід з однієї до іншої групи був можливий. До боярства мали доступ так звані «люди» - представники нижчих верств населення, в дружинники могла потрапити будь-яка вільна людина (навіть звільнений раб), а серед ізгоїв іноді опинялися навіть князі. Військовополонених, які, по суті, набували рабського статусу, часто «саджали» на землю й перетворювали на залежних селян. Раб міг викупитися, створити сім'ю. Якщо один із членів подружжя був вільний, то й після шлюбу його становище не змінювалось. Народжені в такій сім'ї діти також були вільними людьми⁴⁰. Що ж стосується прав дитини, то у зазначений період іще не мали самостійного, відокремленого від дорослих чоловіків правового статусу. Міра їх можливої поведінки у сім'ї та соціумі визначалася переважно звичаями і традиціями, батьками і керівниками общини.

Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036-1037 рр.) - перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов'язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від подібних європейських «варварських прав».

---

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. Київ, 1991. Т. 1. До початку XI віка. Т. 2. XI-XIII вік. 648 с.

Кодексом урегулювався широкий спектр суспільних відносин - у ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав, свобод та їх захист. Зокрема, широко врегулювалися захист цивільних прав, наприклад відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала захист особистих прав особи, це відображається у відсутності смертної кари, мученицьких покарань або катувань під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Також, слід відокремити становище жінки за давньоруським правом, що було набагато вищим, ніж за давньо-германським та римським правом, в яких жінка, донька, дружина, мати завжди потребували опікуна і були все життя не правочинними, тобто не мали права голосу. Навпаки, в Україні захист особистих прав жінки існував як за життя чоловіка, як і після його смерті: вона зберігала своє окреме майно, яке не входило до спільної спадщини, жінка ставала повноправною головою родини («Якщо жінка залишається після чоловіка вдовою, то дати їй частину з майна, а що дав їй чоловік при житті своєму, те залишається їй поверх того...»)⁴¹.

Норми і принципи «Руської правди» зберегли своє значення і в часи феодальної роздробленості, в тому числі на землях могутньої Галицько-Волинської держави (1199-1340 рр.). Пізніше внаслідок ординської навали та експансії з боку сусідніх держав на українських землях настали важкі часи.

Другий період починається з XIV ст., коли більша частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій багатонаціональній державі українські князівства отримали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку. Річ у тім, що Литва перейняла українські культуру, традиції державного життя Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, що виявилось у поступовому так званому запозиченні, перенесенні «руських» правових норм на Литовсько-Руську державу. Власні акти

---

⁴¹ Правда Русская. II. Комментарий/ под ред. акад. Б.Д. Грекова. - Москва : Изд-во АН СССР, 1947. 640 с.

«великокнязівської влади теж спиралися на давні руські правові джерела і «Руську Правду». У цей період основна частина українського населення - селянство підпала під владу земельних власників, а у розширеному на окремі стани суспільстві на перший план вийшла боротьба за станові права, вільності та привілеї. Унаслідок цього Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) і особливо останній з них, який багатьма сучасниками вважався найдосконалішим в Європі збірником законів, закріпили низку принципово нових підходів до статусу особи⁴².

Офіційно проголошувалось, що законодавство - єдине для всіх підданих держави і вони рівні перед законом. Щоправда, наявність суттєвих станових привілеїв і обмежень робили ці положення багато в чому декларативними та фіктивними, але сам факт проголошення цього принципу мав прогресивне значення. Було проголошено недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на розгляд справи неупередженим судом, право на допомогу адвоката (у тому числі, і для осіб, неспроможних її оплатити). Заборонялося карати за чужу провину родичів або слуг правопорушника⁴³.

Декларувалася й свобода віросповідання, та мала вона обмежений характер, стосувалася лише християнських релігій і не поширювалося на «євреїв, татар і всяких бусурманів»⁴⁴.

Вільну людину за жодних обставин не можна було перетворити на невільника, вона мала право вільного виїзду до будь-якої країни, з якою не ведеться війна. Жінку заборонялося видавати заміж проти її волі.

Значно раніше, ніж в інших країнах, було закріплено

---

⁴² Статuti Великого князівства Литовського : У 3-х т. - Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року/ за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2002. 462 с.

⁴³ Статuti Великого князівства Литовського: У 3-х т. - Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 рок/ за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. - Одеса : Юрид. літ., 2003. 558 с.

⁴⁴ Статuti Великого князівства Литовського : У 3-х т. - Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року/ за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2004. 666 с

виборність суддів і відокремлення суду від адміністрації. Встановлювалося, що у виборах великого князя беруть участь всі піддані держави, хоча реально нижчі верстви населення були усунені від цього процесу.

Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, то останні розглядалися українським населенням не як прояви іноземної правової культури, а як власне «старе право». Цей акт, який став перехідним правовим документом від Середньовіччя до Нового часу, своєрідним маніфестом правової держави у феодальному розумінні, діяв в Україні аж до 1840-1842 рр.

Третій період слід вважати періодом, який характеризується, в першу чергу, утвердженням конституційних основ захисту прав людини (від прийняття Конституції Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року – до 1918 року). Цей період ознаменувався лихоліттями і закінченням I світової війни та актуалізацією на початку ХХ ст. у міжнародному та внутрішньодержавному праві проблем захисту прав людини.

Ідеали рівності, свободи та поваги до гідності людини панували і в Запорізькій Січі, звідки в роки національно-визвольної війни 1648-1694 років вони поширилися по всій Україні, стали потужним чинником народного руху. На звільненій козаками території було створено оригінальну систему суспільно-політичного управління, яка базувалась на засадах виборності органів публічної влади та їх фактичній підзвітності виборцям з помітною роллю колегіальних установ - рад різних рівнів. Це дає підстави стверджувати, що в українській державності була започаткована майбутня республіканська форма правління та кардинально змінений правовий статус основної маси населення. Було утворено умови для відновлення колишніх національних, релігійних і економічних прав. Більша частина феодально-залежних селян стає вільними людьми. Особисту волю одержали і більшість городян, оскільки міста вийшли з-під феодальної влади. Українська шляхта і козацька верхівка отримали багато пільг і привілеїв. Але згодом з'ясувалось, що задовольнити інтереси панівної верхівки неможливо без повернення до кріпацтва, і тому українські феодали користувалися будь-якою нагодою, щоб обмежити права і вільності

селян, унаслідок чого останні знову потрапили у кабалу⁴⁵. Отже, у черговий раз про права, свободи й гідність людини стало можливим говорити лише стосовно окремих верств населення України.

Насамперед, відзначимо, що перші спроби правової регламентації прав окремих соціальних груп в українських конституційних актах доцільно проілюстрували ст. 11 Конституції Пилипа Орлика 1710 року, в якій встановлювались і оголошувались права вдів козаків, їхніх дружин та дітей-сиріт⁴⁶.

Відзначимо, що норми Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року включають статті про захист недоторканності законів та вільностей; право власності не тільки Гетьмана, а й ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб; право обирати козацьких і простих урядників, а особливо полковників вільним волевиявленням і голосуванням; право вдів козаків, їхніх дружин і дітей-сиріт, жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, бути вільними від загальних повинностей та сплати податків. У Конституції декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав та вільностей», відновлення «всіх природних прав та рівності»⁴⁷.

Щодо захисту дітей, то норми Конституції визнавали їх особливим суб'єктом права, які мають право на освіту: у православних церквах мало здійснюватися навчання дітей «вільним мистецтвам». Також козацькі вдови, дружини і діти-сироти звільнялись від виконання будь-яких повинностей та сплати податків.

Четвертий період починається у другій пол. XVIII ст. Річ Посполита переживала період глибокої економічної і політичної кризи, викликаної анархією в державному управлінні, міжусобними війнами. Цим скористалися сусідні держави - Австрія, Росія і

---

⁴⁵ Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час). Київ: Атіка, 2006. 400 с.

⁴⁶ Keretsman, V.Yu., Semerak, O.S. (2002). *Pravoznavstvo* [Science Of Law]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

⁴⁷ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 2000. 262 с.

Пруссія, які розділили між собою землі Речі Посполитої, внаслідок чого польсько-литовська держава припинила своє існування. На долю українських земель три розділи Речі Посполитої позначилися таким чином:

- по першому розділу в 1772 році до Австрії відійшла Галичина;

- по другому розділу в 1793 році до Росії відійшло Правобережжя (Київщина, Поділля);

- по третьому розділу в 1795 році до Росії відійшла Волинь.

До Австрійської імперії була приєднана в 1775 році Буковина, яка перебувала до цього часу в складі Османської імперії. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебувало і Угорське королівство разом з українським Закарпаттям. З 1867 року Австрійська імперія отримала назву Австро-Угорщини.

Таким чином, на кінець XVIII ст. українські землі опинилися в складі двох великих імперій - Російської та Австрійської. В історії України почався новий період. Становище народу було дуже важким. Царизм здійснював політику гноблення неросійських народів. Як і раніше, заборонялась українська мова, обмежувалась національна культура. Селяни мали мало землі. Робітники були незадоволені умовами праці і побуту. Буржуазія прагнула до влади. Почали створюватися перші політичні партії.

Цей період відокремлюється підписанням Переяславської угоди (8 січня 1654 р.) та Березневими статтями (27 березня 1654 р.), відповідно до яких українські землі переходили під протекторат московського царя, але Гетьманщина (так називали політичну організацію, що склалася на території звільненої України) залишалася окремим державним організмом з власним політичним і правовим устроєм, адміністрацією, судами, військом, фінансами. Проте Росія, починаючи вже з 1654 р., намагається обмежити права і вільності України, а згодом бере курс на зведення її статусу до рівня звичайної провінції імперії. Ось чому в цей час провідною ідеєю, яку відстоювали українські гетьмани, стає збереження «давніх прав, даних від великих князів литовських і королів польських». В українсько-московських договорах, в яких визначався правовий статус України та її відносини з Росією

(Березневих статтях 1654 р., Переяславських статтях 1659 р., Батуринських статтях 1663 р., Московських статтях 1665 р., Глухівських статтях 1669 р., Конотопських статтях 1674 р., Коломацьких статтях 1687 р., Решетилівських статтях 1709 р., «Рішительних пунктах» 1728 р.) підкреслювалося, що за українськими козаками і шляхтою зберігаються їх права, вільності і привілеї, гарантуються станові права духовенству і міщанам⁴⁸.

Відзначимо, що захист прав людини на українських землях у складі Російської імперії відбувався, коли у 1782 році були створені станові суди: для дворян діяли верхні земські суди; справи міських жителів розглядав городовий і губернський магістрат, селян - Нижня і Верхня розправи; кріпаків судили самі поміщики. У кожній губернії були створені ще так звані совісні суди, які розглядали деякі цивільні і кримінальні справи про злочини, вчинені неповнолітніми і божевільними. Апеляційними і ревізійними інстанціями для всіх судів були губернські палати цивільного та кримінального суду, вироки яких стверджував губернатор, а в більш важливих справах - Сенат.

На Правобережжі до 1830-х рр. діяв польський суд. В результаті судової реформи 1864 було введено новий судоустрій, побудоване ближче до західних зразків. У новій системі були виділені з загальних судів волосні суди, тобто нижчі суди для селянства для розгляду цивільних і кримінальних справ, і світові суди для розгляду незначних цивільних і кримінальних справ з метою спрощення судочинства. Мирових суддів обирали повітові з'їзди або міські думи. Ці суди діяли в першій інстанції в складі одного судді, а в другій, як повітові з'їзди мирових суддів, колегіально у складі трьох світових суддів. Окружні суди охоплювали кілька повітів і були компетентні в великих кримінальних і цивільних справах; вони діяли в складі трьох присяжних суддів. Судові палати діяли в судових округах (вони охоплювали кілька губерній) в складі трьох суддів як апеляційна інстанція (їх вироки розглядалися в касаційному порядку Сенатом),

---

⁴⁸ Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. Львів: Світ, 2000. 120 с.

а також як суд першої інстанції у справах особливої важливості, зокрема про так званих державних злочинах (тоді вони діяли в складі трьох постійних суддів і трьох станових представників). Окружних суддів і членів судових палат призначав цар за пропозицією міністра юстиції. Вищою судовою установою в Російській Імперії був Урядовий сенат, касаційні департаменти якого діяли головним чином як вищий касаційний суд для вироків окружних судів присяжних і вироків судових палат. Пізніші реформи обмежили дії суду присяжних, а в 1889 р були скасовані світові суди з заміною їх міськими судами, а в селах - земськими начальниками.

Що ж стосується українських земель, які знаходились під Австро-Угорщиною, то тут теж можна відзначити судову форму захисту прав людини. Так, на українських землях під Австрією діяли спочатку суди польської системи, але реформами 1784-1887 рр. було введено два шляхетських суду (у Львові та Станіславові) і ряд міжстанових кримінальних судів з апеляційним судом у Львові і найвищим у Відні. Поступові реформи почалися після революції 1848 р .; в 1867 р була введена незмінюваність суддів і судів присяжних з найважливіших кримінальних, політичних і гучним в пресі справах. У судочинстві тоді дозволено вживання української мови (поряд з польським і німецьким). Судовою реформою 1895-1896 рр. утворені повітові суди (діючі одноосібно) для дрібних цивільних і кримінальних справ, окружні - для більш важливих справ і апеляцій від повітових судів, і апеляційний суд у Львові для апеляції від окружних судів. Вищої ревізійної інстанцією був Вищий Суд у Відні. Суддів призначав імператор за пропозицією міністра юстиції довічно, гарантуючи їх незалежність. При окружних і апеляційних судах діяли прокуратори для висунення звинувачень у кримінальних справах; в повітових судах ці функції виконував представник адміністративної влади.

Отже, якщо порівняти становище українського народу в складі цих імперій, то можна зробити висновок, що в соціально-економічній сфері в Російській імперії українцям жилося відносно легше, оскільки тут, особливо в Донбасі і Подніпров'ї, після реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. відбувалося бурхливий промисловий

розвиток, були в наявності великі простори земель (південь України) і т.і. В Австро-Угорській імперії економічний розвиток західноукраїнських земель був значно сповільнений (ці проблеми розглянемо в наступному питанні). Що стосується духовно-культурного і національного розвитку, то - навпаки, в Російській імперії більшість проявів національного життя всіляко придушувалися, досить згадати сумнозвісні Валувський 1863 року і Емський 1876 року укази (заборона української мови). В Австро-Угорській імперії українці мали певні (хоча, звичайно, і обмежені) права, зокрема: навчання в початкових школах велося рідною мовою, видавалися українські газети і журнали.

Важливий внесок у розвиток конституційних прав і свобод людини і їх захист в Україні мали і конституційні акти доби національно-визвольних змагань 1917-1922 років. Відзначимо, що, на відміну від Універсалів і Конституції УНР, права людини виокремлювалися в самостійних положеннях конституційних актів ЗУНР і Директорії. Отже, п'ятий період характеризується першою систематизованістю в історії України прав людини, які були відображені в III Універсалі Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р., який проголосив «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і житла, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами, встановив восьмигодинний робочий день, приписав вжити «всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування», наголосив на необхідності існування справедливого суду та скасував смертну кару⁴⁹. Усі ці права були підтверджені IV Універсалом, в якому проголошувалось, що «в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку визнано за ними законом 22 січня. Йдеться про закон Української Центральної Ради «Про національно-персональну автономію», який надавав кожній з націй, що населяли Україну, «право в межах Української Народної Республіки на національноперсональну

---

⁴⁹ Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів. Київ, 2000. 352 с.

автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу...». Деякою мірою стихійна нормотворча діяльність Української Центральної Ради щодо правового закріплення прав людини завершилась спробою концентрованого їх юридичного закріплення в акті вищої юридичної сили – «Статуті про державний устрій, права і вольності УНР» – першій у новітній історії України Конституції, підготовленій на зразок прогресивних положень конституцій Європи. Конституція мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», складалася з восьми розділів і 85 статей. У розділі «Загальні постанови» підкреслювалося, що Українська Народна Республіка – держава суверенна, самостійна і ні від кого не залежна, а носієм державного суверенітету є увесь народ 112 України, всі громадяни України, які проживають на її території. Пріоритетність прав та свобод людини в УНР підкреслювалася тим, що розділ «Права громадян України» розміщувався відразу після загальних положень Конституції. За громадянами визнавалася рівність усіх прав та свобод, незалежно від статі, віросповідання, національності, освіти, майнового і податкового становища: свобода слова, друку, совісті, право на об'єднання в організації, на страйки, на зміну місця проживання і пересування (не лише для своїх громадян, але й для іноземців), оберігалася недоторканність особи, її житла, таємниця листування.

Закріплювався широкий спектр гарантій та захисту прав та свобод особистості. Жодна людина не могла бути затримана на території України без рішення суду. Смертна кара, катування і всі інші дії, що принижують людську гідність, скасовувалися. Було встановлено заборону на обшуки житлових приміщень, застосування конфіскації як покарання. Припинення громадянських свобод допускалось тільки в умовах війни чи державного перевороту, строком не більше як на три місяці, про що мав бути виданий спеціальний закон ⁵⁰.

---

⁵⁰ Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) від 29.04.1918. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.

Шостий період, це короткий період незалежності України 1917-1920 рр. результатами якого стало прийняття 29 квітня 1918 року Конституції Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вольності УНР»).

Одне з центральних місць в Основному законі посідають права людини, який гарантував усім громадянам УНР рівні громадянські й політичні права (ст. 12): соціальне походження, віросповідання, національність, освітній рівень чи майнове становище не давали ніяких привілеїв для них. Заборонялось у офіційних актах і діловодстві вживати будь-які титули. Проголошувалася також рівність прав та обов'язків для чоловіків і жінок (ст. 11). Конституція окреслювала широкий спектр гарантій прав особистості. Гарантувалася недоторканість особи, її житла і листування. Жодна людина не могла бути затримана на території республіки, за винятком випадків затримання на місці злочину, та й тоді громадянин мав бути звільнений через 24 години, якщо суд не знайде підстав для подальшого утримання (ст. 13). Смертна кара, катування та інші дії, що принижують людську гідність, скасовувались (ст. 14). Заборонялося влаштовувати обшуки у житлових приміщеннях або розпечатувати листи без судового наказу (ст. 16). У деяких випадках, передбачених законом, це дозволялось, але рішення суду на такі дії мало бути доведене до громадянина протягом 48 годин (ст. 15). Проголошувалися (із застереженням (ст. 17) «оскільки при цьому не переступаються норми карного права») свобода слова, друку, сумління, права на об'єднання в організації, страйки, зміну місця перебування (ст. 18), участь у державному і місцевому управлінні через активне і пасивне виборче право починаючи з 20 років, за винятком божевільних. Усі інші випадки позбавлення виборчого права повинні були вирішуватись Всенародними Зборами (ст. 21)

В цей період нажаль не дозволив ввести нову судову систему для захисту прав людини; в цілому з деякими змінами діяв Суд Російської Імперії і Австро-Угорської монархії. Третій універсал Центральної Ради 1917 р підтвердив, що «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу». У зв'язку з цим Центральна Рада законом від 17 грудня 1917 встановила

Генеральний Суд, як найвищу судову установу країни. На західних українських землях Українську Національну Раду законом від 21 листопада 1918 г. «Про тимчасову організацію суддівства і вимірювання справедливості» постановила, що суди повинні бути незалежні, і встановила Високий Суд у Львові.

Отже, відзначимо, що у Конституції Української Народної Республіки були гарантовані основні права і свободи громадян, що свідчить про прагнення лідерів УНР створити дійсно демократичну, правову державу. Однак Конституція УНР мала суттєві прогалини, зокрема національної судової системи, що вплинуло всебічність та справедливість у захисті прав українського народу.

Сьомий період 1920-1939 роки ознаменувався створенням в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік і прийняттям в 1924 р. Конституції СРСР, що зумовило необхідність внести до Конституції УСРР 1919 р. відповідні зміни, пов'язані головним чином з розподілом компетенції між союзною і республіканською владою⁵¹.

Основний Закон УРСР 1929 р. у першому розділі «Засади» передбачав всі права, що були проголошені Конституцією 1919 р., із незначними змінами, наприклад, посилювались економічні гарантії права на інформацію: передавалась до рук робітничого класу і селян преса та всі технічні і матеріальні засоби для видання часописів, книжок тощо; забезпечувалось їх вільне поширення по всій країні. Гарантувалась воля зібрань, мітингів, походів, свобода спілок. На державу покладался обов'язок надати громадянам повну, всебічну та безкоштовну освіту. Право на доступ до культурної інформації забезпечувалось подальшим розвитком української національної культури, культури національних меншин.

На цьому етапі в конституціях Радянської України 1919 р. і 1929 р. було закріплено право на освіту молодих працівників республіки. Однак, права і свободи людини розглядалися радянською державно-правовою доктриною як позитивні, такі, що надаються державою. Остання ж, у свою чергу, могла позбавляти

---

⁵¹ Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: [навч. посіб.] / А.М. Колодій, Ю. А. Олійник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

цих прав, чи обмежувати їх щодо окремих осіб у інтересах соціалістичної революції (ст. 33 Конституції УСРР 1919 р.)⁵².

У Конституції УРСР 1937 р., що віддзеркалювала основні положення Конституції СРСР 1937 р., також було закріплено широкий перелік прав і свобод громадян, у тому числі й право на державний захист, зокрема через державні гарантії права на звернення до суду.

Утім, II світова війна зупинила і навіть повернула на зворот генезис утвердження та захисту прав свобод людини на національному та міжнародному рівнях. 13 млн. українців, що загинули у II світовій війні брутально були позбавлені найважливішого права - права на життя.

Восьмий період ознаменував собою, у першу чергу, розвиток міжнародних механізмів захисту прав людини і їх інсталяція у вітчизняне конституційне законодавство (після II світової війни 1945 р. – до ратифікації Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у 1997 році). У цей період українське законодавство перебувало під суттєвим впливом міжнародних правових актів у сфері реалізації та захисту конституційних прав людини, прийнятих ООН після II світової війни.

Дев'ятий період став періодом утвердження конституційних основ захисту прав людини в незалежній Україні (з прийняттям Конституції України 1996 р.), що охарактеризувався установленням міжнародних стандартів захисту прав людини – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та їх активною імплементацією у конституційне законодавство України.

Слід погодились з думкою А.М. Колодія, який визначав права людини як історичне явище, тому що їх розвиток завжди передбачав спадкоємність уявлень про право з погляду людини як учасника соціального життя. Загалом, ступінь і характер розвиненості прав людини визначається рівнем розвитку держави, права в певному суспільстві. Держава і право, з одного боку, та

---

⁵² Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15.05.1929 [Електронний ресурс]. Вісті ВУЦВК. 1929. № 143. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>

права людини і громадянина, з іншого, – це не різні за своєю сутністю, функціями та призначенням поняття, що функціонують незалежно одне від одного. Вони є принципово однопорядковими, взаємопов'язаними суспільними явищами⁵³. Тому, відзначимо, що і захист прав людини відрізнявся за своєю формою та змістом відповідальності до кожною окремої людини зважаючи на її соціальний (класовий) стан у суспільстві.

Основні етапи виділені з урахуванням основних тенденцій розвитку українського суспільства, яке для покращення свого суспільного життя боролося за гуманізацію діючої правової системи, законодавства тощо. Відзначимо, що захист прав людини нерозривно пов'язано зі становленням та розвитком самого інституту прав людини, що в свою чергу має тривалу історію і супроводжується боротьбою доктрин і традицій, що характерні нашої країни. Саме завдяки інституту прав людини і стало можливим закріплення фундаментальних прав у нормативних актах на кожному з історичних етапів становлення української держави, оскільки основні права людини – це конституційні права, які мають захищатися як суспільством, так і державою (відповідними органами). Зазначене дає можливість визначити «захист права людини» як комплекс можливостей, що має закріплення у правових документах, які в свою чергу становлять нормативну основу суб'єктивних прав.

11.1.2. Захист прав людини на етапі становлення та розвитку українського суспільства: теоретико-правовий аналіз. Здатність сучасної європейської держави забезпечити права людини є центральною ідеєю, що формує нові демократичні стандарти в суспільстві. «Захист прав людини» історично є мінливою категорією, яка в свою чергу еволюціонує разом із суспільством і державою. А отже наголосимо, що права і свободи людини - це її природне, невід'ємне надбання, яке в свою чергу потребує своєчасного та якісного забезпечення як державою так і суспільством в цілому.

---

⁵³ Акопян А. Р. Особенности конституционных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РФ: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02/ Волгоград, 2004. 211 с.

Форми захисту прав людини, їх генеза становлять одну з одвічних проблем існування та соціально-культурного розвитку людства. Слід відзначити, що розвиток форм захисту прав людини безпосередньо пов'язаний зі генезою прав людини, їх змістом, класифікацією та притаманним їй характеристикам.

У цьому контексті С.В.Бобровник слушно зазначає, що процес суспільної діяльності людини значною мірою залежить від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Тому проблема прав людини завжди була предметом політичної боротьби за володіння цими правами, розширення їх сфери та визначення становища людини в суспільстві. Права та свободи людини – це складне, багатоаспектне явище, пов'язане з генезою юридичних норм, які регламентують ці права та свободи. Становлення та розвиток прав і свобод людини має тривалу історію та супроводжується боротьбою доктрин і традицій, характерних для тієї чи іншої країни⁵⁴.

У багатьох наведених у наукових джерелах дефініціях прав і свобод людини фігурує поняття розвитку, що акумулює питання динаміки та прогнозування подальшого вдосконалення. Розвиток безпосередньо пов'язаний зі змінами в якісній характеристиці чогось. На думку О.М.Гончаренко, коли йдеться про генезис прав людини, доречно говорити про зміну кількісних характеристик, тобто зміну обсягу прав. Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються насамперед змістом прав людини. Зміст прав людини можна визначити як умови та засоби, які є можливостями, необхідними для задоволення потреб її існування та розвитку. Кількісні показники прав людини можуть відобразитися поняттям обсягу права людини. Обсяг прав людини, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру (наприклад, кількість деяких можливих варіантів поведінки, кількість часу, кількість і розмір благ). Характер таких одиниць виміру зумовлюється змістом можливостей, відображених

---

⁵⁴ Колодій А. М. Принципи права України/ Кв]д: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав і специфікою об'єктів цих прав (тобто тих чи інших благ). Унаслідок обмеження змісту прав людини неодмінно звужується їхній обсяг, але зміни в обсязі прав людини не завжди (не обов'язково) обумовлюють зміни в їх змісті⁵⁵.

Спробуємо надати класифікацію прав людини та їх генезу, що прослідковується з періоду Київської Русі до сьогодні у нормативних актах про соціальні, економічні і культурні права, а також про права громадянські та політичні з огляду на досягнення суспільної науки і правореалізаційну та правозахисну практику. Зокрема, не можна не зазначити, що всі права людини у різні історичні періоди є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за змістом, так і за засобами їх здійснення. Протягом багатьох століть змінювалося розуміння владних відносин і засад, що їх закладали в основу прав та обов'язків і держави, і підвладних їй людей. Фактично права належали привілейованим верствам населення, тоді як переважна більшість підвладних була позбавлена відповідних можливостей для самореалізації й утвердження власної честі та гідності.

Можна побачити, що на кожному етапі прослідковується багатоманітність сфер та аспектів прояву прав свобод людини, що зумовлює їх різний характер та можливість класифікації за певними критеріями. Відповідно до еволюції розвитку права людини розподіляють на:

1) особисті (громадянські) права і свободи, цивільні та політичні, які почали теоретично оформлятися в XVII і XVIII століттях двома центральними ідеями - ідея особистої свободи і ідея захисту особистості від державного свавілля.

Цивільні права забезпечують мінімальні гарантії фізичної і духовної недоторканності і визнають за особистістю моральну свободу: наприклад, право на рівність і свободу, свободу віросповідання та вираження поглядів, права не піддаватися тортурам і не бути вбитим.

---

⁵⁵ Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. Посібник. Київ: Знання, 2008. 207 с.

До цивільних прав також відносять юридичні норми, що захищають від свавілля влади. Вони забезпечують людям процесуальну захист при їх спілкуванні з правовими і політичними інститутами: наприклад, свободу від довільного арешту і затримання, презумпцію невинності, поки провина не доведена судом, і право на оскарження.

Політичні права необхідні для участі в житті колективу і суспільства: наприклад, свобода голосувати, вступати в політичні партії, збиратися і відвідувати збори, висловлювати свою думку і мати доступ до інформації.

2) економічні, соціальні та культурні - ці права отримували все більше міжнародне визнання під впливом наслідків початкового періоду індустріалізації і підйому робітничого класу.

Соціальні права - це ті права, які необхідні для повноцінної участі в житті суспільства. Вони включають, принаймні, право на освіту та право на створення сім'ї, а також багато з прав, часто розглядаються як «цивільні»: наприклад, право на відпочинок, на охорону здоров'я, на недоторканність приватного життя і свободу від дискримінації.

Економічні права включають, як прийнято вважати, право на працю, на рівень життя, необхідний для підтримки здоров'я і добробуту, на житло і право на пенсію, якщо людина стара або непрацездатна. Економічні права відображають той факт, що для людської гідності необхідний певний мінімальний рівень матеріального забезпечення, а також те, що відсутність, наприклад, значимої роботи або житла психологічно може бути принизливим.

Культурні права відносять до культурного «способу життя» суспільства, і часто їм приділяють менше уваги, ніж багатьом іншим видам прав. Вони включають право вільно брати участь у культурному житті суспільства і, можливо, також право на освіту. Однак, багато інших прав, офіційно не віднесені до «культурних», життєво необхідні для того, щоб громади різних меншин мали змогу зберегти в навколишньому їхньому товаристві свою особливу культуру: наприклад, право на відсутність дискримінації і рівний захист перед законом.

Така класифікація основних прав людини набуває

практичного значення, зокрема, під час розробки, творення конституції та інших законів будь-якої держави (в тому числі України), оскільки сприяє забезпеченню повноти й обґрунтованості, послідовності викладу таких прав у законодавстві, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту.

Таким чином, можна стверджувати, що утвердження, забезпечення й захист прав і свобод людини є головним обов'язком держави⁵⁶. Аналіз юридичної літератури показує існування таких близьких за звучанням понять як «захист» і «захищеність», що в свою чергу спричиняє деякі нерозуміння у дослідників і нерідко замість поняття «захищеність» вживають поняття «захист»⁵⁷. Крім того, правознавці оперують переважно поняттями «охорона прав» і «захист прав», які нерідко вживаються ними без необхідного аналізу, розкриття їхнього змісту, що унеможлиблює відображення суті правозахисних відносин⁵⁸.

Щоб дати змістовне визначення поняттю «захист прав людини», необхідно насамперед встановити лексичний зміст термінів «захист» і «захищеність».

Щоб уточнити зміст поняття «захист», звернемося до слова «захищати». Згідно з С.Ожеговим, «захищати» означає «охороняючи, захистити від замахів, від ворожих дій, від небезпеки». Із цього пояснення постає, що «захист» та «охорона» – тотожні поняття⁵⁹.

Виходячи з вищенаведеного, в понятті «захист прав людини»

---

⁵⁶ Конституція України : зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2952-VI від 01.02.2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 10. Ст. 141.

⁵⁷ Азаров А. Права человека, международный и российский механизм защиты/ А. Азаров, В. Ройтер, К. Хюфнер Москва: Московская школа прав человека, 2003. 557 с.

⁵⁸ Дзюба Г.Л. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні/ Г.Л. Дзюба, О.Л. Солук// Праці Львівської лабораторії прав людини; Академія правових наук України. Київ : Ін Юре, 1998. 109 с.

Бостан С.К. Державне право зарубіжних країн : [навч. посібник]/ С.К.Бостан, С.М. Тимченко. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 504 с.

⁵⁹ Ожегов С.И. Словарь русского языка/ С.И. Ожегов; под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведова. Москва: Рус. язык, 1984. 196 с.

його складова – термін «захист» – мала б означати діяльність суб'єктів права з використанням спеціальних юридичних засобів із метою захистити людину від замахів на її права та обов'язки. Проте таке пояснення терміну «захист» не зовсім відповідало б його сьогоdnішньому змісту, який несе в собі не лише пасивне (попереджувальне) навантаження, а й активне (відновлювальне).

Аналіз норм давньоруського права із захисту прав людини дає підставу зробити висновок, що терміни «захист» та «охорона» в нормативному матеріалі вживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття щодо мети, завдань, методів та суб'єктів забезпечення прав і свобод, можуть використовуватись на практиці як ідентичні поняття.

Так, М.І.Колос визначає, що у Руській Правді правовій охороні піддавались найбільш важливі соціальні цінності - життя, здоров'я, свобода, честь, гідність людини, її власність як основа забезпечення життєдіяльності членів руського суспільства та іноземців, з якими вони мали відповідні економічні, політичні та соціальні зв'язки. По-друге, структура правових положень Руської Правди у своїй основі має базові об'єктивні та суб'єктивні елементи, та їх інтегральну частину - санкцію. По-третє, правовий зміст названих положень свідчить про наявність у їх основі глибоких гуманістичних ідей, що проявлялися в унормуванні підстав часткового звільнення винних осіб від відповідальності, визнання необхідної оборони та рівності суб'єктів правових відносин перед законом тощо⁶⁰.

К.Толмачова, А.Хабібулін та інші автори послідовно проводять думку про обов'язкове включення визначення «захист» до загального визначення «права і свободи людини» та про необхідність їх захисту⁶¹.

Аналогічної думки дотримуються А.Азаров, В.Ройтер,

---

⁶⁰ Колос М. І. Русько-візантійські договори 911, 944 років і генезис українського кримінального права. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Львів: ЛДУВС, 2011. Вип. 4. С. 251-261.

⁶¹ Российская академия юридических наук. Научные труды 11: [журнал]. 2011. Т. 2. 211 с.

К.Хюфнер, які пишуть: «Для того щоб створити систему захисту прав та свобод людини, необхідна послідовна система дій, а саме: а) основні програми; б) визначення прав та свобод людини; в) створення обов'язкових норм; г) формування політичної та юридичної системи реалізації прав людини»⁶².

Відзначимо, що захист складається із законодавчої системи, яка розрахована на регламентацію та захист прав людини, та системи права, інституційної системи – системи інститутів, які уповноважені здійснювати правозахисну діяльність, включаючи регіональну й місцеву наглядову та контрольну інфраструктуру.

Також потрібно враховувати, що визначення «захист прав людини» не має «національної приналежності», та й сам захист не може бути обмежений сферою захисту національної правової системи. З наукової та теоретичної точки зору цінність такого підходу в розумінні захисту прав людини полягає в тому, що вона орієнтується на пошук більш дієвих заходів і механізмів охорони та втілення їх у життя. А що ж стосується історико-правової точки зору, то тут слід відзначити знаходження українських земель під владою інших держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорщини), що наклало відбиток на розвиток інституту прав людини та на внесення коректив у реалізацію та захист прав людини.

Сучасний період розвитку української незалежної держави визначається тим, що захист конституційних прав і свобод громадянина України базується на загальних правах людини на правовий захист своїх прав та свобод. І це право, на думку вчених, не має ніякої іншої мети, крім як долати перешкоди на шляху реалізації прав і свобод людини, відновлювати й захищати вже порушені права⁶³. Права людини – це чітко окреслені державою

---

⁶² Азаров А. Права человека, международный и российский механизм защиты/ А. Азаров, В. Ройтер, К. Хюфнер Москва: Московская школа прав человека, 2003. 557 с.

⁶³ Колос М. І. Русько-візантійські договори 911, 944 років і генезис українського кримінального права. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Львів: ЛДУВС, 2011. Вип. 4. С. 251-261.

вільної поведінки в тих межах, які закріплені правовими актами. Цінність такого розуміння прав та свобод людини з наукової та теоретичної точки зору полягає в тому, що вона орієнтується на пошук більш дієвих заходів і механізмів захисту та втілення їх у життя.

Тут не можна не погодитися з тезою про те, що кожне право людини повинне охоплюватися єдиною системою правового регулювання їх захисту.

Починаючи дослідження виникнення історичних «форм захисту прав людини», слід зауважити, що поряд із відсутністю в законодавстві визначення «захист права», неоднозначністю доктринальних підходів, національне законодавство не містить і поняття «форма захисту», навіть не оперує таким терміном, підмінюючи його або використовуючи терміни «порядок захисту», «способи захисту». Однак «засоби», «способи» та «форми» захисту не є тотожними поняттями, всі вони входять до системи захисту прав, є його ключовими елементами але несуть різне смислове навантаження та мають різний зміст.

Перш ніж визначитися з правовою природою поняття «форма захисту», варто зазначити, що форма захисту та процесуальна форма – це нетотожні поняття та їх не можна змішувати. Про необхідність відмежувати категорію «форма захисту суб'єктивного права» від суміжних категорій – «процесуальна форма», «юридичний процес», «механізм захисту права», «спосіб захисту», «форма правового захисту», «форма вирішення спорів» – для того, щоб внести певну ясність і впорядкувати понятійний апарат теорії права у розглянутій сфері, зазначала ще у своїх дослідженнях В.В.Болгова⁶⁴.

Під формою захисту прав людини слід розуміти порядок їх захисту⁶⁵. А отже, форма правового захисту має охоронно-правову природу, залежить від матеріально-правової вимоги, є елементом

---

⁶⁴ Болгова В. В. Формы защиты субъективного права: теоретические проблемы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Уфа, 2000. 38 с.

⁶⁵ Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972. 210 с.

інституту захисту, що опосередковується певним процесуальним або процедурним порядком, визначеним нормами права, що спрямовані на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів.

Форми захисту є двох видів: судова та позасудова. Судова форма захисту – це розгляд спорів, справ про захист порушених (або які могли бути порушені) прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина. Позасудова форма захисту – це порядок розгляду скарг, заяв, звернень тощо адміністративними органами, органами прокуратури, адвокатури, нотаріальними формами, уповноваженим із прав людини. Сюди також слід віднести й самозахист⁶⁶.

Історично, перші спроби судового захисту на українських землях виникли ще за часів княжої доби суди та мали прилюдний характер. Існувало п'ять родів судів:

1) княжий суд, на якому князі, інколи ним уповноважені заступники (тивун, метельник тощо), чинили суд над населенням у столиці або поза нею під час роз'їздів; у провінції судили від імені князя його посадники;

2) вічевий суд вирішував спершу різні, потім найважливіші справи;

3) громадський або народний суд - найдавніша звичаєва форма (колись єдиний судовий орган, пізніше існував поряд з княжим судом); основою його був вервний суд, судові функції виконували «судні мужі»;

4) приватні (землевласницькі) суди давали право боярам судити справи своїх невільників, інколи і закупів;

5) церковні суди мали юрисдикцію над церковними людьми, а в церковних справах (злочини проти віри, подружжя тощо) - і над іншими.

У Гетьманщині діяли у 1648-1763р р. козацькі державні суди. Вони поділялися на провінціальні суди (сільські, сотенні, полкові), при чому кожний вищий суд був апеляційною інстанцією для

---

⁶⁶ Правовий звичай як джерело українського права/ за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наук. думка, 2006. 279 с.

нижчого, та на центральні суди: Генеральний Військовий суд, Генеральна Військова Канцелярія і суд гетьмана. Генеральний Військовий суд, що існував при гетьманській резиденції, був спершу найвищим судом країни, але згодом допускалися апеляції від нього до Генеральної Військової Канцелярії, яка, на додаток до апеляційного суду, була судом першої інстанції для генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів і гетьманських «протекціоністів». Суд гетьмана виникає з його прерогатив як зверхнього судді держави з правом судити усі справи в першій або апеляційній інстанції. У системі судів того часу діяли також міські, сільські, домініальні і духовні суди.

Велика судова реформа гетьмана К. Розумовського 1760 - 1763р р., що спиралася на зразках судової системи Литовського Статуту, замінила козацькі державні суди на земські, городські (полкові) та підкоморські із реформованим Генеральним Військовим судом на чолі.

На Запорізькій Січі судами нижчого порядку були суди курінних отаманів і паланкових полковників, вищого - суди військового судді, кошового отамана і Січової Ради. Проти вироків військового судді можна було апелювати до кошового отамана або до Січової Ради. Кошовий суддя був зверхнім суддею і тільки в мирний час можна було апелювати проти його вироків до Січової Ради.

На українських землях під Росією після недовгого перехідного періоду уведено в 1782 р. станові суди: для дворян діяли верхні земські суди; справи міських мешканців розглядали городовий і губернський магістрати, селян - Нижня і Верхня розправи; кріпаків судили самі поміщики. У кожній губернії створено ще так звані совісні суди, які розглядали деякі цивільні та карні справи про злочини, вчинені неповнолітніми та божевільними. Апеляційними і ревізійними інстанціями для всіх судів були губернські палати цивільного та карного суду, вироків яких затверджував губернатор, а у важливіших справах - Сенат. На Правобережжі до 1830-их рр. діяв польський суд. У результаті судової реформи 1864 р. уведено новий судоустрій, побудований більше за західними зразками. У новій системі виділено з загальних судів волосні суди, тобто нижчі

суди для селянства для розгляду цивільних і карних справ, та мирові суди для розгляду незначних цивільних і карних справ з метою спрощення судочинства. Мирових суддів обирали повітові з'їзди або міські думи. Ці суди діяли в першій інстанції в складі одного судді, а в другій, як повітові з'їзди мирових суддів, колегіально в складі трьох мирових суддів. Окружні суди охоплювали кілька повітів і були компетентні для більших карних і цивільних справ; вони діяли в складі трьох присяжних суддів. Судові палати діяли в судових округах (вони охоплювали кілька губерній) в складі трьох суддів як апеляційна інстанція (їхні вирокі розглядалися у касаційному порядку Сенатом), а також як суд першої інстанції в справах особливої ваги, зокрема про так звані державні злочини (тоді вони діяли у складі трьох постійних суддів і трьох станових представників). Окружних суддів і членів судових палат призначав цар на пропозицію міністра юстиції. Найвищою судовою установою в Російській Імперії був Правлячий Сенат, касаційні департаменти якого діяли головним чином як найвищий касаційний суд для вироків окружних судів присяжних та вироків судових палат. Пізніші реформи обмежили діяння суду присяжних, а в 1889 р. скасовано мирові суди з заміною їх міськими судами, а в селах - земськими начальниками.

На українських землях під Австрією діяли спершу суди польської системи, але реформами 1784-1787р р. уведено два шляхетські суди (у Львові й Станиславові) та ряд міжстанових карних судів з апеляційним судом у Львові і найвищим у Відні. Поступові реформи почалися після революції 1848 р.; у 1867 р. уведено неусуненність суддів і суду присяжних для найважливіших карних, політичних і пресових справ. У судочинстві тоді дозволено вживання української мови (поряд з польською і німецькою). За судовою реформою 1895 - 1896р р. утворено повітові суди (діючі одноособово) для дрібних цивільних і карних справ, окружні - для важливіших справ та апеляцій від повітових судів, і апеляційний суд у Львові для апеляції від окружних судів. Найвищою ревізійною інстанцією був Найвищий Суд у Відні. Суддів призначав цісар на пропозицію міністра юстиції довічно, гарантуючи їх незалежність. При окружних та апеляційних судах

урядували прокуратори для обвинувачення у карних справах; у повітових судах ці функції виконував представник адміністративної влади.

Таким чином, історичні передумови становлення та розвитку «форм правового захисту» є елементом інституту захисту, залежить від матеріально-правової вимоги та має охоронно-правову природу, що опосередковується певним процесуальним або процедурним порядком, що спрямовані на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів.

Історія людства свідчить, що рівень дотримання будь-яких принципів демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю у забезпеченні захисту прав людини. Отже, під захистом прав людини слід розуміти правозастосовну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів (суд), спрямовану або на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або на попередження чи припинення його порушення. Відповідно, право людини на державно-юридичний захист її прав і свобод - це право на здійснення в процесі національної правозастосовної юрисдикційної діяльності заходів щодо примусового виконання обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або щодо відновлення такого права, або щодо попередження чи припинення його порушення.

Отже, спробуємо дати визначення поняттю захисту прав людини. Це комплекс спеціальних правових засобів, які утворюють у своїй сукупності систему правового регулювання відносин, які виникають у процесі здійснення захисту прав людини, систему компетентних суб'єктів, наділених правом на використання спеціальних юридичних засобів, та їх діяльність, спрямовану як на забезпечення нормального, безперебійного здійснення захисту прав людини, так і зупинення порушення цих прав та їх відновлення. Саме в такому розумінні, вочевидь, слід використовувати термін «захист» як в єдиному цілісному інституті.

11.2. Історико-правові засади реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття

11.2.1. Захист прав людини за часів Київської Русі. Поява першого вітчизняного правового кодексу – Руської Правди була пов'язана з ім'ям великого київського князя Ярослава Мудрого. Після переможної битви над дружиною князя Святополка Окаянного і його союзниками печенігами наприкінці 1015 – на початку 1016 рр. військо Ярослава Володимировича вступило в Київ. Відпускаючи новгородську дружину додому, крім грошової винагороди, він «дав їм правду і устав списав». При цьому, вручаючи переможцям «Правду», великий князь сказав: «По сей грамоте ходите, яко же списах вам, тако же держите. А се есть Правда Рускаа» [33, с. 176-177]. Так почалася довга історія Руської Правди, яка збагачувалася і новелізувалася в наступні десятиліття – в Короткій редакції (КП) за Ярослава Мудрого, в Поширеній (ПП) – за Ярославичів, Володимира Мономаха як найважливіше джерело феодального права Київської Русі.

Отже, спробуємо визначити головні риси становлення та генези захисту прав людини того часу з урахуванням рівня розвитку права і правосвідомості, визначення місця прав кожної людини в житті суспільства, засвоєння правових цінностей того часу. У Київській Русі княжа влада була єдиним джерелом законодавства, існували чіткий поділ на вільних і невільних людей, диференціація їх прав і обов'язків залежно від їх соціального статусу, укорінені язичницькі звичаї та багато інших архаїзмів. Але залишились з минулих часів у порядку правонаступництва використання норм звичаєвого права, які закріплювались і новелізувались ще в Ярославовій Правді. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права⁶⁷.

«Правда Руська» (назва «руська» засвідчує те, що вона постала в Києві, у Полянській Русі, і обслуговувала в ній

---

⁶⁷ Правовий звичай як джерело українського права/ за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наук. думка, 2006. 279 с.

адміністративно-правові потреби, а потім була поширена на Новгородську землю й інші князівства) - пам'ятка юридичної думки України-Русі епохи Середньовіччя. Так, Ярослав Мудрий дав новгородцям «Правду Руську», виконавши свою обіцянку на новгородському вічі⁶⁸. «Правда Ярославичів» приймалася на з'їзді трьох синів Ярослава за участі київських бояр і намісників інших міст (ст. 18 КП). «Устав» Володимира Мономаха приймався теж на особливій нараді великого князя разом з боярами і посадниками в с. Берестовім під Києвом (ст. 53 ПП). Таким чином, великі київські князі у законотворенні зважали на демократичні традиції Русі, прагнули до соціального порозуміння.

Визначаючи форму правління у Київській Русі як ранньофеодальну монархію, історики держави і права часто не зважають на наявність в її політичній системі таких традиційних демократичних інститутів, як віче, органи міського самоврядування, боярська рада при великих київських князях⁶⁹, саме ці органи відігравали значну роль у судочинстві і тим самим встановлювали межі захисту прав людини.

Захист прав людини в Україні-Русі здійснювався на демократичних засадах рівності й загальності. У цьому питанні наші предки залишили далеко позаду такі держави, як Візантія, Польща, Німеччина та інші. Так, вищі класи в Київській Русі не добилися для себе ніяких правих гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим карам. У «Правді Руській» злочинець не індивідуалізується. Для середньовічного права байдуже, хто він: боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп, закуп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину.

Державне керівництво здійснювалось на принципах дуалізму: князь - віче. Верховенство і першість навіть Великого київського

---

⁶⁸ Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий – великий князь Русі: наук.-попул. Нарис. Харків: Право, 2013. 352 с.

⁶⁹ Єрмолаєв В. М. Становлення та розвиток вищих представницьких органів влади України. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1. Харків, 2008. С. 507-545.

князя були досить позірними, бо зумовлювалися лише непересічністю індивідуальності князя. Але тільки князь виявлявся «не на висоті» свого становища - народне віче кликало на княжий стіл саме того, хто не лише мав родове право зайняти княжий престол, а й здавався їм найідеальнішим володарем. Віче складало з претендентом на престол договір на керівництво князівством, а при порушенні такої домовленості-договору - усувало князя.

Князь відповідав перед судом князівського зібрання. У літописі є такий присуд: «Рішення наше таке: якщо князь вибачиться, то може йти у волость». Іноді князь ставав підсудним народного віча. На основі цього Ярослав Падох у названій праці робить таке узагальнення: «Цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов'язаний із світоглядом української людини, що він витримав у затяжній драматичній і дуже цікавій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропанізму, принесеною і поширюваною на Україні священиками і єпископами грецькими». Це, між іншим, і зумовлювало противізантійську діяльність Ярослава Мудрого і таких його однодумців-книжників, як Іларіон, ігумен Іван, літописець Нестор та інші. Звертає увагу та обставина, що жодна стаття «Правди руської» не фіксує наявності антидержавних злочинів, як зрада, зневага величі Русі та її князя. Так, не фіксує, бо політичні обставини в державі не потребували, очевидно, заходів для дотримання громадянином відповідного ставлення до держави. Патріотична свідомість і конкретна діяльність забезпечували поступальність національної ідеї, яка в умовах Високого Середньовіччя спрацьовувала вельми потужно, бо влада і сила духу працювали на неї. Тут, очевидно, належить розрізнити два моменти: з одного боку, не було прецедентів ворожого ставлення громадянина до держави і князя, а з другого боку, вічевий уклад дозволяв громадянам Русі вільне ставлення до князя, як виразника народної волі, і негативне ставлення до володаря, очевидно, не вважалося таким, що заслуговує на покарання.

«Правда Руська» цікава з різних точок зору:

По-перше, це своєрідний літопис соціально-побутового життя

України-Русі XI - XII ст. Кожна стаття «Правди Руської», як Короткої, так і Широкої редакції, - це судові рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість і світогляд цілого народу. У статтях документа зафіксовано тільки те, що траплялося в житті і з чим князівська влада і ціле суспільство боролися. Скажімо, в карному кодексі обійдені правовою увагою інтелектуали-книжники, творці духовності. Можемо тільки говорити, що першою ознакою феодалізму є брак законотворчого інтересу до духовності, що не може не викликати певних асоціацій та історичних паралелей. За кожною статтею Статуту Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха стоїть живе поняття, конкретна історія. Історія «Правди Руської» - це наповнена живою конкретикою історія Ярослава Мудрого, його синів та онуків. Один приклад того, як карний кодекс доповнює «Літопис Руський». Ми знаємо, що в 1113 році після смерті Великого київського князя Святополка Ізяславича в Києві вибухнуло повстання проти тисяцького Путяти, дім якого був розграбований, і проти лихварів, які здирали зі своїх боржників високі відсотки (різи). Запрошений удруге на Київський престол Володимир Мономах не відразу в'їхав у Київ, а зупинився у замиській резиденції великих князів на Берестовому і з вірними йому мужами прийняв низку правових актів, зокрема про різи, щоб відразу заспокоїти розбурхану громадську думку, фактично обмеживши сваволю лихварів.

За розширенням карного кодексу ми можемо документально говорити про стан суспільно-політичної думки і становище самої держави та її володарів.

По-друге, головний об'єкт «Руської Правди» - людина. До людини, її вільних чи невольних переступів спрямовано і карний кодекс «Правди Руської». Як і література, карне право пройняте панівною ідеологією суспільства, тотожністю в поглядах на людину, на власну державу та інші народи. «Правда Руська» - це невичерпне джерело для української історичної романістики, повістєвої літератури.

По-третє, всі статті «Правди Руської» перейняті ідеями

гуманізму, що характеризує рівень судочинства та акцентує увагу на людині, її правах та житті. «Не дозволяй, щоби сильний нищив слабого», - повчав князь Володимир Мономах. І він же: «Не вбивайте і не наказуйте вбивати нікого, хоч буде повинен смерті».

Дослідники історії права у стародавній Україні-Русі поспіль відзначають ідеї гуманізму та демократизму, а також закладені основи інституту захисту прав людини в «Правді Руській». Предметом правового захисту в ній є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, а захист феодалного землеволодіння тоді не набув належного оформлення.

Отже, можна говорити, що «Руська правда» складається з норм різних галузей права, насамперед цивільного, кримінального та процесуального. При цьому кримінальне й цивільне правопорушення принципово не вирізнялося: і одне, й друге розглядалося як кривда, шкода. Покарання передбачало грошові виплати: «віру» - на користь князя, і «головщину» - на користь потерпілого або його родичів. Тілесних покарань «Руська правда» не передбачала, за винятком кари для «холопів за побиття вільної людини»⁷⁰.

Правда Ярослава розпочинається статтею про навмисне вбивство і обмежує застосування кровної помсти як пережитку родового ладу: колом осіб, наділених таким правом, та передбаченою альтернативою – головництвом і вірою (ст. 1 КП; ст. 1 ПП). Норми статті не допускають застосування самосуду чи особистої помсти, передбачають можливість матеріального відшкодування для потерпілої сторони і князя. За змістом статті визначена санкція за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині належить до юрисдикції княжого суду. Отже, як можна побачити, ще з давніх часів склалася найстаріша епоха карного права - епоха кровної помсти. Помста - це жадоба відплатити за понесену чи завдану кривду, і ще з язичницьких часів була засобом правового порядку між представниками родів і племені. Ще князь Володимир Великий за намовою ієрархів увів смертну кару, але

---

⁷⁰ Черепнин Л. В. Древнерусское государство и ее международное значение. Москва, 1965. 328 с.

швидко скасував її. Ярослав Мудрий надав кровній помсті характеру державної інституції, апробованої і контрольованої державою. Себто значно обмежив кровну помсту, а його сини скасували її назавжди, бо акт помсти, за «Правдою Руською», зводився вже до виконання судового вироку. Для виконання «помсти» вже стали потрібними докази злочину через видоків і послухів та очну ставку їх зі злочинцем, щоб запобігти наклепу, який карався особливо суворо. Було введено приватноправове відшкодування матеріальних та моральних збитків (головщина, урок) та публічно-правову кару (віра, продаж, поток).

Отже, Україна-Русь відмовилася від кровної помсти і смертної кари, запровадивши державне судівництво і публічну кару ще з середини XI ст.

У «Повісті врем'яних літ» під 912 роком у тексті договору Олега з греками читаємо: «А коли хто уб'є, - християнина русин чи християнин русина, - хай помре на місці вбивства». Цим стверджували наявність кровної помсти і в християнській Візантії, і в язичницькій Русі.

У Київській Русі кровна помста також була інститутом судочинства і морально-етичною нормою впродовж: Раннього Середньовіччя, і на самому початку епохи Високого Середньовіччя була скасована. Європейські ж народи ще кілька віків дотримувалися кровної помсти. Встановлена Ярославом Мудрим норма обмежувала коло тих, хто мав помщатися, вона не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. Крім того, помста дозволялася лише при повному доведенні злочину.

Соціальна стратифікація давньоруського суспільства була набагато складнішою, а охорона життя державних службовців набагато гострішою, ніж сучасна. Тому законодавець Правди, враховуючи ці обставини, передбачив юридичну відповідальність за вбивство огнищанина – княжого дворецького, тіуна – судового чиновника, старшого конюшого, вбивство яких каралося подвійною «вірою» (ст.ст. 19–23 КП) або 40-гривневою «вірою» за вбивство тіуна або мечника чи глідіна за ст.ст. 1, 3, 12 ПП. Поширена Правда визначала розмір штрафу за вбивство в залежності від соціального

статусу вбитого.

Посягання на життя «княжих мужів» у Правді йшло після статті про вбивство будь-якої вільної людини - русина, глідина, купчини, ябетника чи навіть виключеного з общини ізгоя. Такі пріоритети роблять честь законодавцю Руської Правди.

Ярослав Мудрий у своїй Правді закріпив обмеження застосування кровної помсти як законної санкції за вбивство людини, звужив коло можливих месників найближчими родичами, визначив альтернативу для них у вигляді грошового відшкодування – «головництва».

Згодом, після смерті великого князя Ярослава його сини разом із своїми «мужами» «отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша» (ст. 2 ПП). Отже, нова редакція Руської Правди даною статтею відмінила право кровної помсти, замінивши її грошовим штрафом. Вищою мірою покарання був так званий «потік і розграбування», який призначався за вбивство у розбої (ст. 7 ПП), конокрадство (ст. 35 ПП), підпал будинку або гумна (с. 83 ПП). За цими статтями у злочинця конфісковувалося все майно («пограбування»), він виганявся разом з родиною з общини («потік»), що прирікало вигнаних на жебракування чи холопство. Таким чином, Ярославичі продовжили гуманну лінію розвитку кримінального права, започатковану їх батьком. Адже Правда Ярослава не лише обмежила застосування кровної помсти, а й виключила смертну кару з переліку покарань княжим судом⁷¹.

Переважним видом покарання згідно з Руською правдою виступало грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь князя, а друга - як компенсація за заподіяний злочин збиток, надходила потерпілій стороні. Тяжким покаранням у вигляді грошового стягнення служила віра - грошовий штраф у розмірі 40 гривень, який стягувався на користь князя за вбивство вільної людини. Це була величезна сума, непосильна для простої людини (достатньо

---

⁷¹ Історія держави і права України: хрестоматія [для студентів юрид. вузів та факультетів]/ за ред. О. О. Шевченка. Київ: Вентурі, 1996. 224с

сказати, що князівський кінь оцінювався в 3 гривні). Подвійна віра в розмірі 80 гривень накладалася за вбивство огнищанина, далі - князівських мужів (ст. 19, 22 К П.; ст. 3 П. П.). Подвійна віра у 80 гривень - наочна ілюстрація існування привілеїв, посиленого захисту життя представників класу феодалів.

Отже відзначимо, що нормативних актах того часу вирішуються два основні завдання, хоча й не задекларовані законодавцями Правди, – захист (охорона) суспільних відносин від злочинних посягань, запобігання злочинам, попередження про правові наслідки їх вчинення. В обох нормативно-правових актах (у Правді – за смыслом ст.ст. 19, 20 КП) вбивство кваліфікується як протиправне позбавлення життя, із суб'єктивної сторони – умисним чи необережним. Законодавець Правди визначив й обтяжуючі обставини злочину, наслідком якого стала смерть «княжого мужа»: коли його вбито «несправедливо», або «в розбої», здійсненого, очевидно, з корисливих мотивів, чи вбивцею-крадієм (ст.ст. 19-21 КП, 3, 6 ПП). Отже, законодавцями ще того часу було передбачено у випадках умисного вбивства обтяжуючі і пом'якшуючі обставини, адже обидва слідували принципу співмірності покарання злочину.

Відзначимо, що цей давньоруський кодекс також передбачав відповідальність за заподіяння людині каліцтва, ран та побоїв. Йдеться як про умисні тяжкі тілесні ушкодження (ст.ст. 5-7 КП; 27, 28 ПП), середньої тяжкості (ст.ст. 2, 8, 9 КП; 23, 24 ПП), легкі тілесні ушкодження (3, 10 КП; 25, 27-31, 67, 68 ПП). Залежно від тяжкості тілесних ушкоджень законодавець встановив диференційований штраф – 40, 12 і 3 гривні (мінімальний штраф дорівнював вартості бойового коня). Статті про умисні тілесні ушкодження, побої і мордування різняться між собою й залежно від предмета, засобу, за допомогою яких було здійснено злочинне діяння. Його кваліфікація враховує не лише ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, а й ступінь «образи» потерпілого. Так, заподіяння ударів палкою, жердиною, плоскою частиною меча або його піхвами вважалося в давній Русі особливо образливим для потерпілого і законодавець їх деталізує.

За змістом статей об'єктивна сторона тілесного ушкодження

чи побоїв Правда лаконічно визначає лише причинний зв'язок між злочинним діянням та його наслідками. З огляду на класифікацію ж тілесних ушкоджень, покарання штрафом за умисні легкі тілесні ушкодження та побої, законодавці Руської Правди, очевидно, вважали важливою належну кримінально-правову і цивільну охорону здоров'я людини. Цікаво, що Ярослав Мудрий у ст. 2 Правди передбачив не лише грошове відшкодування кривдником людині з слідами побоїв (синцями чи кров'ю), а ще й плати лікарю. «Суд Ярослава Володимировича» у ст. 26 так формулює гіпотезу і санкцію: якщо ж (ображений), не стерпівши, (у відповідь) ударить того (тобто кривдника) мечем, то цього йому в провину не ставити. Такі були уявлення у Ярослава Мудрого і Ярославичів про захист честі й гідності вільної людини.

Отже, як бачимо, суттєву роль у захисті прав людини у «Руській правді» відводилась нормам кримінального процесу та права, однак Статути князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого внесли важливі нововведення у захисті прав людини.

Захист цивільних прав людини також знайшов своє відображення в Руській Правді, про що свідчать уже русько-візантійські договори. Договір купівлі-продажу регламентувався в Руській правді. Тут передусім визначено порядок купівлі-продажу челядина (ст. 16 К. П., ст. 38 П. П.), а також порядок установлення добросовісного придбання речі (ст. 37, 39 П. П.). Якщо продавець збував річ, яка йому не належала, угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Особливе значення мала угода щодо продажу себе в рабство — при цьому договір обов'язково укладався перед послухами (ст. 101 П. П.)» [38].

Договір позики охоплював кредитні операції з грошми, продуктами і речами. Він укладався публічно, в присутності послухів. Винятки допускалися лише для позик на суму не більше трьох гривень. У таких випадках для стягнення боргу (за відмови боржника) кредитор достатньо було скласти присягу (ст. 52 П. П.). Боржник був зобов'язаний сплачувати відсотки, які називалися «резами» (для грошей), «наставом» (при позиці меду), «присопом» (у випадку позики жита). Відсотки були дуже високими, з

короткострокової позики розмір їх не обмежувався, і вони стягувалися щомісячно. Проте коли сплата боргу тривала понад рік, замість щомісячних відсотків бралися річні, розмір яких становив 50% суми боргу (ст. 51 П. П.)⁷².

Руська Правда передбачала захист особистих прав людини – бояр, вільних общинників, навіть залежних людей (закупів, холопів) і рабів. Так, ст.ст. 56-62 ПП беруть під захист закупа (наймита), якого скривдить господар, відбере його власне майно, поб'є безглуздо, перебуваючи п'яним, або продасть в холопи. За вчинення подібних дій господар повинен не лише відшкодувати матеріальні збитки потерпілого, надати йому свободу від зобов'язань, а й сплатити за кривду штраф, сума якого залежить від вчиненої кривди, порушення особистих і майнових прав. Додержуючись принципу законності, законодавець Правди передбачає захист закупа від образ і кривди господаря, можливість звернення потерпілого до суду, який повинен «дати йому правду». Отже, незважаючи на соціальну і майнову диференціацію населення Русі, законодавець прагнув утвердити начала рівноправності в державі, як вона розумілась у ті часи. Промовисто, що за часів Ярослава Мудрого, Ярославичів і Володимира Мономаха Русь не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних переконань. Тож Руська Правда не знала і прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань, статі, майнового стану чи місця проживання⁷³.

Що ж до зрозумілості судового процесу для населення, то він на Русі не був формалізований і регламентований, тому Руська Правда майже не містить судових процесуальних норм, лише обмежується визначенням переліку допустимих свідків і ситуацій, коли немає потреби у свідках, а також визначає умови застосування ордалій. Процесу присвячено ряд розділів Мірила праведного,

---

⁷² Черепнин Л. В. Древнерусское государство и ее международное значение. Москва, 1965. 328 с.

⁷³ Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Теорія й історія держави і права. 2015. С. 3-10.

однак вони мають здебільшого дорадчий характер. За цими винятками, порядок розгляду справи визначався місцевими звичаями й особистими уявленнями судді. Незначна регламентованість судового процесу була, серед іншого, спричинена і самим сприйняттям суду як милості князя, а не суворого слідування букві закону чи звичаю⁷⁴.

Так, у судовій практиці Київської Русі панував змагальний процес за активної участі сторін, які називалися позивачами. Суд виконував функцію посередника, хоча іноді застосовувалися форми розшукового процесу. Головну роль при цьому відігравав позивач, з ініціативи якого розпочиналося судочинство. Формально саме він був обвинувачем. Доказове значення мали зовнішні ознаки злочину, речові докази, власне зізнання, показання «видоків» та «послухів». Рішення суду оголошувалося усно, а вирок виконувався негайно.

Слід зазначити, що, незважаючи на формалізм, інколи лише зовнішню об'єктивність давньоруського судочинства, воно, зрештою, послідовно захищало інтереси панівного класу. Феодал міг привести до суду більшу кількість послухів, успішніше організувати «звід» та «гоніння сліду»⁷⁵. Маючи кращу зброю і кращого бойового коня, він міг розраховувати на перемогу в судовому поєдинку. І звичайно, на його боці завжди були судді - представники того самого панівного класу.

Рішення суду постановлялося усно. Можна передбачити, що невдоволена сторона зверталася зі скаргою до князя, який переглядав справу заново. Проте це могло стосуватися переважно феодалів. Виконання рішення в судовій справі здійснювалося негайно. Стороні, яка перемогла, допомагали судові агенти князя, котрі одержували за таку допомогу особливе мито.

---

⁷⁴ Усенко І.Б. (ред.) Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Монографія. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.

⁷⁵ Право Київської Русі [Електронний ресурс]. URL: vuzlib.org/beta3/html/1/7637/7647; books.br.com.ua/5828; studentam.net.ua/content/view/944/93/; histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukrainizaruba; www.kievdiplom.com/51-vidi-dzherel-prava-kiyivskoyirusi.

Від першої половини XII ст. на тлі соціальних перетворень починається процес одержавлення судової влади, головними елементами якого стали виникнення ієрархічної структури судових органів та пов'язане із цим «обезкняження» суду. З невід'ємної функції князя судочинство перетворюється на елемент державного управління. Одержавлення суду стало частиною загального процесу формування первісного управлінського апарату Давньоруської держави, відомого під назвою двірцево-вотчинної системи управління. «Обезкняження» відбулося внаслідок майже повного передання князем розгляду судових справ до своїх службовців. Посилилося фіскальне значення суду. Суд став важливим джерелом прибутків державної скарбниці та одним із головних джерел утримання княжих службовців. Водночас княжий суд утратив значну частину своєї сакральності.

У цей же період виникають і розвиваються інститут судових привілеїв, домініальні суди тощо. Князі надавали судові привілеї релігійним особам і організаціям, а згодом і світським особам, переважно аристократії. Вони існували у двох формах: виключення, частково чи повністю, певної особи з-під загальної світської юрисдикції та наділення певних осіб частиною судової влади (домініальний суд).

Хоча судова влада була зосереджена в руках князя, роль громади в припиненні конфліктів була вельми значною. По-перше, сама громада брала активну участь у веденні суду, як через інститут послухів, так і забезпечуючи захист своїх членів. По-друге, саме з особливим статусом громади як свого роду гаранта державного правопорядку слід пов'язувати інститут примирення. Договірний порядок припинення конфліктів набув поширення ще у додержавний час і залишався одним із найважливіших засобів підтримки ладу в давньоруському суспільстві впродовж усієї княжої доби.

«Руська Правда» репрезентує систему суспільних і правових уявлень українського народу у найдавніші часи, і в цьому її неабияке значення. З наведеного вбачається, що життя, здоров'я, свобода людини і її майно як матеріальна основа існування суспільства вже на початку XI ст. вважалися найбільш важливими

цінностями і підлягали кримінально-правовій охороні. Сформовані в Давній Русі принципи захисту прав людини й інститути судової влади, зокрема система судових органів, стали у подальшому міцною основою для розвитку судової влади в Литовсько-Руській державі.

11.2.2. Генеза захисту прав людини на українських землях під час їх перебування у складі Польщі, Литви і Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII століття). В останні десятиліття активізувалися історико-правові дослідження Великого князівства Литовського - держави, що грала важливу роль в житті середньовічної Європи і яка справила значний вплив на історію України. Однак багато питань до сьогодні залишаються нез'ясованими. Так, не до кінця вивчені правові засоби охорони та захисту прав людини, що знаходилися під владою Великого князівства Литовського, які отримали оригінальне закріплення в кодифікованому законодавчому акті - Литовському статуті.

Відзначимо, що території західних князівств українських земель, включно з Києвом, належали Великому князівству Литовському, що являло собою велику феодальну державу з високим економічним, культурним і військовим потенціалом. З 1385 р. Литва встановила особисту унію з Польщею. У 1501 р. політична унія Литви і Польщі була підтверджена, після чого їхні стосунки ще більше зміцніли.

Отже, своєрідний політичний розвиток українських земель, що опинилися в складі кількох сусідніх держав, призвело до утворення в Україні досить строкатої системи правових джерел. Її початковою базою стало право Київської Русі. Особливу роль серед джерел права в Україні зіграла Руська Правда, що мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, в складі яких перебувало більшість українських земель.

Необхідно зазначити, що на українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого права звичаїв і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. При цьому роль права звичаїв в

регулюванні суспільних відносин була досить значною. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права⁷⁶. Особливо помітно це було в Польському королівстві, де звичайне право широко застосовувалося навіть в умовах шляхетської Речі Посполитої.

Найбільш значущим джерелом польського права звичаїв була відома ще з середини XIII ст. «Книга польського права звичаїв».

Поряд з функціонуванням польського права звичаїв формувалося і писане право. Початковими його формами були королівські статuti і привілеї. Пізніше воно наділялося в форму королівських статутів, привілеїв і декретів, сеймових конституцій. Джерелами писаного права були і правові акти, які видаються місцевою владою, і правові акти церкви⁷⁷.

Власну правову систему було створено у Великому князівстві Литовському. Союз з Польщею сприяв поступовому зближенню литовського права з польським, особливо в тому, що стосується положення шляхти. Однак своєрідність литовського права зберігалася. Тому після Люблінської унії 1569 р. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля та Київщина), «був введений державний порядок, але не судове право коронних земель»⁷⁸.

Основу правової системи Великого князівства Литовського початку XVI ст. становили Судебник 1468 г. (Судебник Казимира) [46, с. 336-340] і Статут Великого князівства Литовського 1529 р. (Перший Литовський статут). При цьому Статuti різко відрізнялися від сучасних правових актів XI - XV ст. як колом врегульованих суспільних відносин, так і якістю юридичної техніки. Наявність в державі таких великих систематизованих актів

---

⁷⁶ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст./ ред. І. Б. Усенко. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.

⁷⁷ Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): моногр. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.

⁷⁸ Бардах Ю. История государства и права Польши [Текст]/ Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак; [пер. с пол. И. Б. Грекова, А.Ф. Курилко, К.Я. Старосельской; ред. и авт. предисл. З.М. Черниловский]. Москва: Юридическая литература, 1980. 558с.

свідчить про високий розвиток правової думки, культури, освіти.

Судебник 1468 р. (Статут Казимира) став першим кодексом кримінального та кримінально-процесуального права Великого князівства Литовського. В його основу були покладені місцеві звичаї і судово-адміністративна практика. Він містив змішані старі українські та нові польсько-литовські правові поняття. Багато було взято з Руської Правди⁷⁹.

У I Литовському статуті (пізніше він отримав назву «Старого»), виключно світському кодексі, прийнятому на вальний сейм 29 вересня 1529 р були юридично закріплені основи суспільного і державного ладу, склалися на той час в Литві і на українських землях, що входили до складу князівства. Статут визнавав інститут захисту прав людини, не зважаючи на його соціальний та майновий стан: «що всі наші піддані, як бідні, так і багаті, якого б роду або стану вони не були, однаково повинні бути суджені цим писаним правом », тобто на підставі норм, викладених в Статуті⁸⁰.

11 березня 1566 р великим князем був затверджений новий Статут (Другий Литовський статут). Він був створений після того, як «князі, пани, шляхта, бояри і всі лицарство обивателі» заявили королю Польщі, який в силу унії був одночасно великим князем Литовським, про необхідність нового статуту. Оновлення Статуту стало важливим елементом економічних, соціальних і військових реформ, що проводилися в Литві в 50-60-х рр. XVI ст.

Норми Другого Литовського Статуту свідчать про перелам у світогляді феодального суспільства в XVI ст. і зміні його правосвідомості. Так законодавці прагнути створити більш сприятливі, впорядковані нормами права умови існування людини в суспільстві в умовах централізації держави, закріплює такі прогресивні в сучасному розумінні принципи як виборність, колегіальність, законність, відповідальність, відділення суду від

---

⁷⁹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т.2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид.: [б.в.]. 1995. 606 с.

⁸⁰ Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року/ За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с..

адміністрації, участь в суді присяжних та ін., що в результаті дозволяло мінімізувати соціальні конфлікти, в першу чергу в рядах шляхти.

Ряд положень II Статуту випередив, прогресивні положення, а саме: рівність всіх перед законом («иж все подданные наши, так убогие, яко и богатые, ровно а адностайным тым писаным правом мають сужаны быти» - (Статут 1529 г. Р. 1, арт. 9); відповідальність тільки за законом (Статут 1529 р. Р. 5, арт. 1); відповідальність винної особи (Статут 1529 р. Р. 1, арт. 7); відповідність покарання тяжкості вчиненого правопорушення (Статут 1529 р. Р. 1, арт. 1) та ін. Так, класифікація злочинів і детальне опрацювання складу злочину (вчинення злочину одноосібно або групою осіб; облік провини, мотивів, цілей; виділення діяння, наслідків, причинного зв'язку між ними і т.і.) свідчить про юридично сформульовані і порівняно гуманної для свого часу каральної системі⁸¹.

Отже, у II Статуті можна знайти досить багато статей, які свідчать, що законодавець прагнув дотримуватися принципів законності, справедливості і захищати не тільки права шляхти, а й особисті права і інтереси кожної людини. Не випадково в ньому часто міститься звернення до всіх людей – «как к богатым, так и к бедным», говориться, що всі люди «почоншы от вышшого стану аж до нижшого», «так вбогие, какое и богатые» повинні судитися «равно а адностайным писаным правом» (ст. 1 разд. I и др.)

У ряді випадків II Статут долає соціальну (кланову) нерівність суспільства, захищаючи особисті (Р. 8, арт. 15 образа селянина тягне штраф, штраф за поранення селянина; побиття селянина тягне відповідальність незалежно від соціального стану винного; подвоєння відповідальності за побиття жінки) та економічні (Р. 2, арт. 14 забороняє військовослужбовцям розбирати будинки, палити паркани, труїти урожай, міщанам забороняється грабувати за борги селян на ринку) інтереси вразливих верств.

Отже, як бачимо, значну увагу II Статут приділяв в першу чергу захисту прав людини не зважаючи на його стан у суспільстві.

---

⁸¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн.: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1989. 571с.

Робота над III Статутом зробила можливим подальший розвиток правової системи Великого князівства Литовського. Ряд статей III Статуту спрямований на обмеження судових привілеїв монарха, про що свідчать норми, які регламентують діяльність сеймового суду, а також ряду місцевих судів (Перш за все земського і підкоморського). У 1581 році відбулося значне обмеження судової влади великого князя. Був виданий закон про освіту Головного суду (Трибуналу), який складався із суддів-депутатів, які щорічно обиралися на повітових сеймиках (по дві особи від кожного повіту). Статут 1588 року уточнював і розвивав положення, що стосуються діяльності цього суду, на який покладалося завдання апеляційного розгляду справ. Рішення Трибуналу були остаточними і оскарженню не підлягали. Крім того, він розглядав деякі судові справи і по першій інстанції. Про значення цього суду свідчить і те, що в його компетенцію входила і особлива категорія справ - скарги на незаконні дії і зловживання місцевих посадових осіб і суддів місцевих судів.

Відзначимо, що захист прав людини неможливо здійснити без відповідної судової системи, тому Значну увагу III Статут приділяв судовим органам. Треба відзначити, що фактично прийняттям III Статуту завершилася судова реформа, проведена в державі протягом XVI в. Найбільший по обсягом (105 статей) розділ IV Статуту був безпосередньо присвячений судоустрою і судочинству, хоча подібні статті були і в інших розділах. У III Статуті говорилося не тільки про структуру і компетенцію нових виборних судів, але і про заборону суміщення судових посад з адміністративними і духовними посадами (ст. 2 розд. IV), про процесуальні гарантії захисту прав особи в суді, в тому числі про право на адвоката (ст. 57-59 розд. IV) і багато іншого. Закон уточнював діяльність нових, відокремлених від виконавчої влади місцевих судів, а також Головного суду (Трибуналу).

Закон досить докладно регламентував статус суддів, до яких висувався ряд вимог (знання закону, добропорядність, майновий ценз і ін.). При вступі в посаду судді були зобов'язані на першому судовому засіданні принести присягу про дотримання закону, чесному і справедливому виконанні своїх обов'язків. Текст присяги

також регламентувався законом. В судочинство вводився ряд прогресивних принципів, в тому числі презумпція невинності, гласність і змагальність процесу. Значного розвитку в Статуті отримав інститут адвокатури, в тому числі встановлювалися права та обов'язки адвокатів («прокураторов»), говорилося, що вдовам, сиротам і бідним людям необхідно адвокатів «дармо придавати» (ст. 57 розд. IV).

Створення виборних судів відкривало нову сторінку в розвитку правової культури суспільства, що свідчило про прагнення до поступового встановлення елементів правової держави. Одночасно слід зазначити, що найбільш слабким місцем у феодалному судочинстві було виконання судових рішень, яке, як правило, покладалося на сторону, яка виграла процес. Хоча закон наказував органам місцевої влади допомагати у виконанні судових рішень, на ділі виявлялося, що позивач, вичерпавши всі можливості, часто змушений був йти на компроміс з більш багатим відповідачем.

Багато положень III Статуту свідчать про його гуманістичну спрямованість: забороняється віддавати в неволю вільних людей, назва «челядь невольная» замінюється на «челядь дворова», дозволяється наділяти невільників майном, хоча попередньо потрібно оформити «вольну».

Це проявляється і в статтях, спрямованих на охорону прав жінок. Так, закон декларує право жінок по своїй волі виходити заміж, володіти майном, забороняє засуджувати до смертної кари вагітну жінку, захищає її життя і здоров'я подвійним кримінальним штрафом і навіть втручається в привілей церкви на розлучення (розд. V). Хоча в цілому взаємини подружжя в сім'ї будувалися в залежності від їх походження та майнового стану, в сімейних правовідносинах намітилися прогресивні тенденції.

Визнання в законі майнових прав жінок, а також рівні права подружжя щодо дітей забезпечували жінці певну свободу в здійсненні обов'язків як господині в будинку, а не як рабині або служниці чоловіка. Правомочності чоловіка найбільше проявлялися в тих випадках, коли він зобов'язаний був виконувати різну державну і суспільну службу. Вважалося, що чоловік є законним

представником усіх членів сім'ї в державних і судових установах. Однак на практиці зустрічалися випадки, коли жінки самотійно виступали в судах і укладали різні угоди⁸².

Значного розвитку в III Статуті отримали норми кримінального права, в яких також знайшли відображення ідеї гуманізму. Значну увагу польсько-литовське законодавство, норми якого діяли на українських землях, приділяло визначенню складів злочинів і видів покарань. Кримінально-правові норми мали відкрито класовий характер. Життя, майно, честь і особисту гідність представників панівних станів, перш за все шляхти, захищалися посиленними санкціями. За деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей. Іноді шляхтичі взагалі звільнялися від покарання.

Так, відповідно до I розділу Литовського статуту покаранням за образу шляхтича була в'язниця, за образу не шляхтича - штраф. За вбивство, вчинене кількома шляхтичами, покаранню підлягав лише один з них, решта ж платили «головщину». Згодом поняття злочину змінювалося. Спочатку злочин розуміли як фізичну, матеріальну, моральну «несправедливість», заподіяну окремій особі або громаді. Пізніше його розглядали як «шкода», «злодійство». Потім стали називати «виступом», тобто порушенням правових норм, встановлених державою. суб'єктами злочину вважалися як вільні, так і феодално-залежні особи, які досягли по II Литовському статуту 14 років і по III Литовському статуту 1588 г. - 16 років.

Законодавство передбачало досить широкий перелік злочинів, які поділялися залежно від об'єкта злочину на кілька видів. Найтяжчим злочином вважалися образа або злочинне зазіхання на життя і здоров'я глави держави – Великого князя або короля. Особливу групу становили злочини державного характеру: втеча у ворожу землю, розголошення державної таємниці, здача замку, заколот («рокош»). Злочинами проти релігії і церкви вважалися богохульство, чаклунство, віровідступництво і ін.

---

⁸² Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. Минск: Изд-во БГУ, 1978. 143с

До злочинів проти особистості ставилися вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образа. Найтяжчими серед них вважалося вбивство, яке поділялося на категорії в залежності від об'єкта злочину та способу його скоєння: вбивство пана, батьків, чоловіка, дітовбивство, вбивство під час нападу на садибу, вбивство під час бійки. Злочинами проти власності вважалися крадіжки, підпали, пошкодження або знищення чужого майна і т.і. Особливу групу серед них становили грабіж - відкритий напад з метою заволодіння майном, розбій - умисний напад на чужий будинок, двір, маєток. Якщо хто-небудь був убитий під час такого нападу, всі учасники, незалежно від їх ролі, каралися стратою. До злочинів проти сім'ї та моральності відносилися примус до одруження, двоєженство, шлюб з близькими родичами, звідництво, згвалтування та ін.

В статутах Великого князівства Литовського для позначення покарання використовувалося кілька термінів: «покарання», «кара» і т.і. Мета покарання була різною: ізоляція злочинця, відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця, заподіяння злочинцеві шкоди. Однак головною метою при цьому було залякування, про що свідчать дедалі зростаючі жорстокість і муки покарання (особливо смертної кари), а також публічність його виконання. Як сказано в грамоті Великого князя Литовського 1522 р залякування в писаному праві необхідно для попередження злочинів, утримання свавільних людей від злочинної поведінки і збереження в хорошому стані всієї держави.

Найтяжчим покаранням була смертна кара, яка передбачалася за державні злочини, вбивство, розбій, наїзд і ін.

Законодавство розрізняло просту смертну кару (відсікання голови, повішення) і кваліфіковану, тобто особливо болісну (спалювання, четвертування, садження на палю, закопування живцем в землю і т.і.). тілесні покарання були болісними (биття батоном, киями, різками) і скалічення (відсікання руки, відрізання вуха, носа). Застосовувалися вони переважно до непривілейованих станів. Як покарання практикувалися також позбавлення волі (ув'язнення у вежі), виставляння біля ганебного стовпа.

Особливим видом покарання, яке застосовувалося тільки до представників шляхти, було «выволание» (вигукування), оскільки

воно пов'язувалося з публічним оголошенням вироку. «Выволание» призводило до громадянської смерті засудженого. Така людина переставав існувати для закону як особистість: він втрачав шляхетство, права на майно, змушений був переховуватися за кордоном, так як в разі арешту його належало вбити⁸³. Від таких наслідків «выволання» міг звільнити тільки великокнязівський охоронний лист, так званий Глейт⁸⁴. З XVI ст. выволание замінюється менш суворим покаранням - опалою. Опальний шляхтич також повинен був залишити територію держави. Однак це була втрата громадянських прав, але не честі.

За III Статутом психічно хворі особи не підлягали кримінальному покаранню, хоча і мали перебувати під сімейним наглядом. Цікаво, що в деяких випадках звільнялися від відповідальності особи, які вчинили злочини «по глупости». Так, могли бути звільнені від покарання особи, звинувачені в розповсюдженні наклепів, помилкових відомостей щодо великого князя в разі «если бы хто з глупства або шаленства в том выступил» (ст. 4 розд. I). Звільнялися від кримінальної відповідальності особи, які не досягли 16 років (ст. 11 розд. XIV).

У III Статуті 1588 р проводиться розмежування між виною навмисної і необережною. Якщо ж у діях особи не було умислу або мала місце необережність, то не застосовувалося і кримінальне покарання (ст. 15 розд. XI). Закон значно розвинув положення про принцип презумпції невинності (які з'явилася в Статуті 1566 р.), поширивши його на простих людей (ст. 3 розд. XIV). Необхідна оборона і крайня необхідність за Статутом виступали обставинами, звільняють від кримінальної відповідальності або пом'якшуючими її (ст. 22, 24 розд. II). Слід особливо відзначити, що закон встановив смертну кару шляхтича за вбивство простої людини (ст. 1 розд. XII). Ці положення, особливо останнє, виводили III Статут на

---

⁸³ Кульчицький В. С., Настюк М., Тищик Б. И. Історія держави і права України: Львів: Світ, 1996. 289 с.

⁸⁴ Енциклопедія українознавства: Словникова частина/ Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Т.1: Перевидання в Україні. Львів, 1993. 400 с.

рівень найпрогресивніших законів свого часу.

Отже, у підсумку, зауважимо, що включаючи найпрогресивніші для свого часу положення і принципи, Статут був законом феодальної держави, тому перш за все дбав і захищав привілейовані кола суспільства. В цьому і полягала певна непослідовність і суперечливість цього закону. За змістом, Статут 1588 року багато в чому був програмним законом, орієнтованим на майбутнє. Укладачі його вирішили ряд правових проблем в дусі прогресивних правових тенденцій. Саме в зв'язку з цим норми III Статуту значно вплинули на подальший законодавство, знайшли відображення в Конституції Речі Посполитої 1791 року, сприяли тому, що і через 200 років після видання він вважався одним з найбільш досконалих законів сучасної Європи.

11.3. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI - початку XVII століття

11.3.1. Захист прав людини за часів існування козаччини і Гетьманської держави на території сучасної України. За рамками польсько-литовського законодавства опинилася система злочинів і покарань запорізького козацтва, яка склалася згідно зі старовинними звичаями, «словесному праву і здоровому глузду».

Важливе значення в українських землях мало звичайне козацьке право - сукупність правових звичаїв, які встановлювалися в сфері козацтва. Ця база звичаєвого права закладалася якраз в XV - середині XVII ст. Спочатку особливу популярність звичайне козацьке право отримало в середовищі українських селян, які тікали від своїх господарів і влади в райони середнього і нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склалися на Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила військових дій, роботу судових органів, порядок землекористування і укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Незважаючи на суворість, а іноді жорсткість норм звичайного козацького права, в ньому була «чесність велика». Козацтво всіляко відстоювало звичайне козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вольності.

Норми звичаєвого права, які склалися в Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, роботу судових органів, порядок землекористування, порядок складання окремих договорів, види злочинів і покарань. Можна стверджувати, що козацьке звичаєве право являло собою народну конституцію.

Запорізька Січ як державне утворення і як соціальна організація мала яскраво виражений демократичний характер. Це пояснюється тим, що:

- по-перше, Запорізьку Січ створив сам народ, втіливши в ній свій волелюбний характер і ідеали суспільного життя;

- по-друге, щоб вижити в умовах постійної зовнішньої загрози (з боку Криму, Туреччини, Речі Посполитої), козацтву потрібно було внутрішнє злагодження і стабільність, які забезпечувалися демократичними порядками.

Так, демократичність мала свій прояв через політичні права та свободи серед козацького стану, особливо на Запорозькій Січі. Так, виборча правосуб'єктність громадянина у вигляді активного і пасивного виборчого права реалізовувалася у можливості практично кожного члена козацького суспільства брати участь у виборах гетьманів, кошових отаманів і козацької старшини, а також надавала юридичну можливість кожному козаку бути обраним на ці посади. Як зазначає Ю. Мицик, «у той час, коли майже в усіх країнах Європи панували монархи, у запорожців існувала республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала повнота влади»⁸⁵.

В.Смолій та В.Степанков зазначають, що «державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації козацького устрою, що відзначався демократичністю. Її основні принципи полягали у запереченні феодалної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; визнанні рівності у праві власності на землю і сільськогосподарські угіддя, можливості займатися промислами і торгівлею; вільного доступу до козацького

---

⁸⁵ Мицик Ю. А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. 2-ге вид. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 302 с.

стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної належності; права обирати органи самоуправління і бути обраними до них»⁸⁶.

Наведена цитата дозволяє вести мову про перші паростки зародження особистих, політичних та соціально-економічних прав людини в українських історичних регіонах другої половини XVII – XVIII ст., оскільки заперечення феодалної залежності, право власності на землю, можливість вільного вибору роду занять, право обирати органи самоврядування і бути обраними до них свідчить, що процес становлення прав людини на території України в той час вже розпочався і набув доволі стрімких темпів.

У козацькій спільноті мали місце й особисті права, зокрема, право на життя. Усвідомлення цього важливого права можна вбачати у тому, що найстрашнішим покаранням у запорозьких козаків вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша. Іншим особистим правом було право на свободу пересування, яке в повному обсязі реалізовувалося і захищалося козацькою спільнотою. Воно вважалося одним з головних привілеїв козацького стану, а також визначальною відмінністю від інших станів. Нагадаємо, що в той же час у сусідніх країнах (Польщі, Московії) панувало кріпацтво і більшість населення не мала права вільно пересуватися у межах своєї країни. Прикладом реалізації права на свободу пересування є масове переселення українців із Правобережної України на схід у Лівобережну Україну під час так званої «руїни», та заснування автономного утворення Слобідська Україна. Не залишилося поза правовим регулюванням українського козацтва соціально-економічні права, зокрема, найважливіше з них – право на володіння та розпорядження приватною власністю.

Охорона майнових прав знаходилася на доволі високому рівні, про що свідчить доволі жорстокі покарання за цивільно-майнові злочини, а також високий рівень поваги до приватної власності. Так, за свідченнями французького історика Ж. Б. Шерера, «козака,

---

⁸⁶ Смолій В.А. Становлення козацького політичного автономізму. Історія українського козацтва : нариси : у 2-х т./ [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ: ВД «КиєвоМогилянська академія», 2006. Т. 1. С. 228–238.

який щось украв у іншого козака на Січі або поза Січчю, прив'язували на великому ринковому майдані до стовпа ... і він лишився там, доки не віддасть украдене або не заплатить утричі більше за його вартість»⁸⁷.

Якщо йшлося про велику крадіжку або мав місце рецидив злочину застосовувалася смертна кара через повішання. Зазначене свідчить про початок зародження інституту прав та свобод людини і громадянина й появи механізмів їх захисту (хоча і доволі жорстоких, проте не слід забувати, що жорстокість у ті часи була звичайним явищем).

Наведені приклади свідчать про те, що на території сучасної України у XVI–XVIII ст. стартував процес зародження такого правового явища, як права людини та громадянина та механізми їх захисту, а також, що на українських землях вже в ті часи існувало розуміння важливості інститутів прав людини і громадянина.

Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком товариша, заподіяння побоїв, крадіжка, неповага до начальства, насильство в Запоріжжі або християнських поселеннях (відібрання у товариша коня, худоби, майна), дезертирство, гайдамацтво (крадіжка коней, худоби, іншого майна у мирних жителів), приведення в Січ жінок (крім матері, сестри, дочки), пияцтво під час військового походу.

Покарання у запорізьких козаків залежало від характеру і тяжкості вчиненого злочину. Як покарання практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на площі (за неповагу до начальства), биття канчуками під шибеницею, каліцтво, розграбування майна.

Найбільш суворим покаранням у козаків була смертна кара, що мала переважно кваліфікований характер: закопування живцем в землю, посаджені на палі, повішення на залізному гаку, забивання киями біля ганебного стовпа. Суворість покарань у запорізьких козаків, на думку Д.Яворницького, пояснювалася трьома причинами: по-перше, тим, що в Січ приходили люди високої

---

⁸⁷ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців/ Жан-Бенуа Шерер; [пер. з фр. В. В. Коптілова]. Київ: Укр. письменник, 1994. 311 с.

моралі; по-друге, військо жило без жінок і не знало їх пом'якшує впливу; по-третє, козаки майже постійно вели військові дії і тому підтримання порядку у війську вимагало особливо суворих заходів⁸⁸.

Процесуальне право не знало істотних відмінностей при розгляді цивільних і кримінальних справ. Причому в українських землях тривалий час зберігався обвинувальний-змагальний процес, основні риси якого закріплені в давньоруському праві. Його характерною особливістю була різноманітна яскрава обрядовість, «вельми багата в сфері процесуального права, яке вимагає найбільш активної дії, майже не існує процесуального акту або інституту, які б не мали свого обряду-символу».

За часів козацтва, загалом не було потреби в зовнішній легітимації свого права «судитися від своїх старших за своїми старими правами», це право природно випливало з факту «самоутворення» Запорізької Січі та її повної політичної, адміністративної та іншої автономії. Відповідно судочинство велося від імені «товариства Війська Запорізького», а кошовий і військовий суддя підписували вирок чи рішення не лише від свого імені, а від усього товариства. Носіями судової влади формально визнавалися всі січовики. Здійснювалася вона як безпосередньо на загальній військовій (за іншою термінологією - січовій або кошовій) раді та козацьких сходках, так і через виборних або призначених («наказних») посадових осіб - козацьку старшину.

Судова влада загалом не була відокремлена від військово-адміністративної. Існувала посада кошового судді, другої особи після кошового отамана за офіційною ієрархією, але це не може слугувати аргументом на користь визнання виокремлення судової влади. Так, як зауважували Д. І. Яворницький та інші дослідники, військовий суддя лише розглядав цивільні й кримінальні справи, давав поради сторонам, але не затверджував остаточно своїх ухвал,

---

⁸⁸Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1/ Передмова В. А. Смолія; Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови), В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.

що належало до виключних прерогатив кошового отамана. З іншого боку, у військового судді був ряд функцій, що не мали жодного відношення до відправлення правосуддя, зокрема він уважався начальником «при скарбі й арматі»⁸⁹.

Водночас для виконання рішень військової ради ніякого додаткового судового розгляду не вимагалось. М. Є. Слабченко наводить приклад, коли за рішенням козацької ради в 1764 р. винищувалися злодії, ватажки злодійських партій, передержувані й покупці краденого. Цим же рішенням за Кошем (тут - узагальнена назва військового товариства та його органів управління) визнавалося право звільняти «несправних» курінних отаманів і призначати інших, а також право помилування, яке до цього належало кошовому отаману. Тобто запорізьке товариство здійснювало народоправство в повному обсязі, включаючи обрання форм і шляхів здійснення судової влади⁹⁰.

Іншим доказом нерозмежованості військово-адміністративної й судової влади можуть слугувати численні архівні матеріали, в яких присуди в цивільних і кримінальних справах та адміністративні накази й розпорядження часто містилися в одному правовому акті.

Слід також відзначити, що за часів козацтва особливу увагу приділяли увагу розвитку загальних принципів здійснення судової влади в Запорізькій Січі. З деякою умовністю до їх числа можна віднести такі засади: виборність усіх суб'єктів, наділених судовими повноваженнями (окрім «стариків», які загалом теж колись обиралися на свої посади); гласність як публічний розгляд усіх кримінальних справ і цивільно-правових спорів; усність як надання учасниками судового розгляду пояснень, показань, заяв тощо лише в усній формі; змагальність як рівноправність і активність сторін судового розгляду у відстоюванні їхніх прав і законних інтересів;

---

⁸⁹ Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 588 с.

⁹⁰ Судівництво на Україні XVII-XVIIIст. Конспект лекцій, читаних на Одеських учительних курсах в серпні 1918р. Харків: Союз, 1919. 38 с.

безпосередність судового розгляду, обов'язок суддів першої інстанції особисто досліджувати докази в справі за обов'язковою участю обвинувачуваного чи відповідача в справі та в незмінному складі суддів; неперервність судового розгляду; визнання винним та притягнення до відповідальності лише за вироком або рішенням носія судової влади; ведення судочинства українською мовою; правоздатного козака звертатися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права або інтересу.

На окреме докладне висвітлення заслуговує принцип рівності в судочинстві, котрий виступав як судова гарантія народоправства і верховенства права, на яких ґрунтувалося правове життя січовиків. Цей принцип насамперед знаходив вираження в рівності всіх січовиків перед правом і судом. Тобто формально й реально в судочинстві реалізувалася правова рівність, яка полягала у відсутності привілеїв чи обмежень прав за ознаками етнічного та соціального походження, віросповідання, майнового стану, місця народження і проживання, особистих заслуг та авторитету, посадового становища тощо. Під рівністю козаків перед судом розумілось також, що всі вони мають рівні права як учасники судового процесу; несуть рівну відповідальність; при обранні виду й міри покарання правопорушникам не мають значення жодні переваги та привілеї. Водночас судді мали рівний правовий статус з іншими січовиками, звітували перед військовою радою про свою діяльність і несли однакову з іншими відповідальність за допущені правопорушення. Перед судом були однаково рівні як прості козаки, так і знатні товариші (козацька старшина та козаки шляхетного походження). Відомий французький письменник Проспер Меріме у своїх українознавчих студіях 1854 р. писав: «На Січі існувала повна рівноправність козаків, певні повноваження надавалися тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги»⁹¹.

Наведені принципи дають певне уявлення про те, як відбувався судовий розгляд у Запорізькій Січі. Проте, звісно,

---

⁹¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т./ Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 135-136.

січовики не мали процесуальних кодексів, а достовірних і докладних документальних свідчень очевидців про судову процедуру на Січі майже немає.

Отже, історичним прогресом у розвитку судової влади слід вважати не те, що вона розвинула започатковану в литовсько-польську добу тенденцію до відокремлення суду від адміністрації, а те, що змінилася сама якість влади загалом, принаймні відбулося формальне визнання належності її громаді, а не окремим привілейованим верствам суспільства. Втім козацька демократія все ж не охоплювала «посполитих» - селян-землеробів, які жили на землях Січі, але не належали до грона «військових товаришів».

Судочинство починалося за заявою зацікавленої сторони - потерпілого або його родичів. Весь процес носив позовний характер.

Позивач повинен був самостійно зібрати всі докази, представити їх суду і підтримувати обвинувачення. На будь-якій стадії процесу він мав право відмовитися від позову або звинувачення, укласти мирову угоду. Однак щодо найбільш тяжких злочинів (наприклад, державного характеру, проти церкви) слідство і суд були обов'язковими незалежно від заяви боку. Тут практикувалися доноси, застосовувалися тортури, дотримувалася таємниця судочинства, тобто виявлялися риси розшукового процесу.

В цілому обсяг процесуальних повноважень сторін був досить значним, але залежав від того, в якому суді розглядалася справа, класової і станової приналежності сторін. Представниками сторін на суді могли бути знаходилися при судах професійні адвокати. У деяких справах їх участь була обов'язковою. За послуги адвоката платили⁹². Без адвокатів не обходився майже жоден судовий процес, оскільки головну роль на ньому грала «розмова сторін», як тоді називалася процедура словесних змагань сторін. Присутність адвоката для людини, яка не розбирався в тонкощах права, була вкрай необхідною. Наприклад, тільки через Луцький суд в 30-40-

---

⁹² Яковенко Н. Бояри-шляхта із Заушшя. Старожитності. Київ, 1991. № 5. С. 5-12.

х рр. XVII ст. проходило щороку до сотні правознавців.

Надзвичайно велике значення мала система доказів, що використовувалась в судах. Відповідно до теорії формальних доказів вони розподілялися на вчинені і недосконалі («повні» і «неповні»). Кількість і якість доказів встановлювалися для кожної категорії справ. Литовські статuti містили перелік найважливіших доказів: показання свідків, речовий доказ («місці злочину»), присяга і т. п. Для отримання визнання підозрюваного в деяких випадках застосовувалися тортури.

У привілейованому становищі перебувала шляхта. Присяга шляхтича визнавалася «доводом», тобто незаперечним доказом. Якщо не було свідків злочину шляхтича або він не був затриманий на місці злочину, він міг очиститися присягою⁹³.

Найбільш поширеними доказами були показання свідків. Статuti визначали коло осіб, які могли бути свідками. Вищої мірою вірогідності були свідчення духовенства і посадових осіб. У майнових спорах пріоритетне значення мали письмові докази, оскільки закон вимагав укладати деякі договори тільки в письмовій формі. Присяга і клятва вважалися непрямими доказами.

Практикувалося і попереднє слідство, здійснюване службовими особами державного апарату - старостами, їх намісниками, замковими суддями. Вони виїжджали на місце злочину, допитували свідків і підозрюваних, записували їхні показання і передавали до суду. На попередньому слідстві були присутні поняті («два шляхтича віри годні»)⁹⁴.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася низкою змін для Української гетьманської держави. Відхід харизматичного лідера, період руїни, внутрішня боротьба між старшинсько-шляхетськими угрупованнями, експансіоністські плани сусідніх держав призвели до серйозного удару по національній державі. Цим безладдям активно скористалася Росія, яка наполегливо, часто завуальовано

---

⁹³ Чубатий М. Огляд історії українського права. Ноосфера: Укр. діловий журнал. Мюнхен–Київ, 1994. № 2–4 (4–6). 224 с.

⁹⁴ Статут Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага 1588 г.: да 430-годдзя выдання: зб. навук. арт. па матэрыялах канф./ Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БДУ, 2018. 255 с.

посилювала тиск на козацьку Україну, зводячи нанівець її суверенні права, прагнучі інкорпорувати її до свого складу як самоврядне автономне утворення⁹⁵.

Ліквідація Гетьманщини, Запорізької Січі, самобутнього полково-сотенного устрою, поширення кріпосного права були першочерговими кроками царської Росії. У другій половині XVIII ст. царизм узявся і за самобутнє національне право, яке протягом століть всотувало кращі європейські правові традиції⁹⁶.

У другій чверті XVIII ст. розпочалася кодифікація права України, для проведення якої існували вагомі причини. Різноманітність джерел українського права, розвиненість окремих його галузей та інститутів змушувало царське самодержавство до перегляду правових норм українського права через його систематизацією з тим, щоб поширити на українські землі імперське законодавство. Причини, що зумовлювали необхідність кодифікації, такі:

– надзвичайна розмаїтість і невпорядкованість чинних джерел права в Українській гетьманській державі;

– існування конгломерату правових норм, інкорпорованих із правових систем Литви, Польщі, Німеччини, Росії, що не сприяло однотипності їх застосування відповідними державними органами;

– потреба перекладу «правних книг» на українську мову;

– прагнення козацької старшини упорядкувати національне чинне право, яке забезпечувало б їм широкі права та привілеї;

– бажання російської влади провести «контрольовану» систематизацію українського права, яка відкрила б якнайширші можливості поширення на Україну російського законодавства.

З цією метою 1728 року з кращих українських правників було створено комісію, завданням якої було розробити новий кодекс, узявши за основу норми чинного права. Наслідком роботи комісії стало укладання 1743 році зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що являв собою:

---

⁹⁵ Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. Москва, 1964. 378 с.

⁹⁶ Бойко І.Й. Договірне право гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Право України. 1998. №5. С. 98–100.

– оригінальний і досить детально систематизований збірник чинних правових норм, складався з передмови і 30 розділів, 531 артикули, 1716 пунктів. Кодекс мав пояснення цитат, алфавітний покажчик, заголовки із зазначенням розділів із поданням короткого змісту артикулів;

– джерелами «Права...» були Литовські Статути, «Саксонське дзеркало», «Хелмінське право» та інші акти Магдебурзького права, звичаєве право, судова практика, російське законодавство;

– провідна ідея збірника – з одного боку, захист прав і привілеїв козацької старшини, з другого, розширення можливостей для подальшого закріпачення селян; «Права...» обґрунтовували право Лівобережної України на автономне самоврядування, що суперечило політиці царизму;

– збірник містив норми адміністративного, цивільного, торгівельного, кримінального і процесуального права. Значна увага приділялася регулюванню поземельних відносин; – важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер [66].

Види злочинів, які містив цей збірник законів: а) проти релігії (провідне місце); б) проти «честі і влади монаршої»; в) проти життя; г) тілесної недоторканності; д) майна; е) статевої моралі.

Водночас з'явилися і цілком нові поняття: замах на злочин; розрізнення головного злочинця і співучасників; рецидиву злочину; наявність обставин, що виключають або знижують покарання (неповноліття, сп'яніння і т. ін.).

Наголосимо, що зіставлення злочину та особи, яка його вчинила, з громадською думкою виділяє цей збірник з подібних нормативно-правових актів і кримінальних кодексів інших країн, свідчить про його високий теоретично-юридичний рівень і демократичність.

Також збірник розкривав судову систему, яка склалася в Гетьманщині, виділяючи такі суди, як Генеральний суд, полкові, сотенні, сільські суди. Для міст: а) привілейованих (магдебурзьке право) – магістратовий суд; б) непривілейованих – ратушний суд. За технікою систематизації, зовнішньою формою і внутрішнім змістом найповніше було врегульовано цивільні правовідносини: а)

комісія визначала дію зводу законів за територією та щодо кола осіб (природні малоросіяни і не малоросіяни); б) уточнила зміст суб'єкта і об'єкта правового регулювання; в) умови правоздатності (з утроби матері) та дієздатності (чоловіки – з 18 років, жінки – з 13-ти). Повною дієздатністю володіли особи шляхетського та козацького станів. Недієздатні – психічно хворі, глухі, сліпі, німі від народження; неповно дієздатні – заміжні, незаміжні, позашлюбні діти, іновірці та відступники від християнства. «Права...» також детально регламентували процесуальне право: а) старанно регулювалися всі стадії судового процесу; б) називалися судові докази: зізнання; письмові свідчення; присяга; зізнання під тортурами (звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, чоловіки дуже похилого віку, вагітні жінки); в) рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції; г) перелічує звід існуючі в Україні види покарань: проста і кваліфікована смертна кара; ув'язнення в монастир; калічницькі і болісні кари; догана; тюремне ув'язнення; позбавлення честі (шельмування); вигнання; відсторонення від посади; майнові покарання; церковні кари (так звані «куну» – залізний обруч на шию або праву руку з приковуванням до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці)⁹⁷.

Отже, не ставши чинним джерелом права, Кодекс є цінною пам'яткою систематизації правових норм, свідченням важливості інституту захисту прав людини, що в подальшому зіграло не мало важну роль у розвитку правових ідей захисту прав людини в незалежній Україні.

У 1750-1758 роках за дорученням гетьмана К. Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевич провів приватну кодифікацію і розробив унікальний у своєму роді збірник «Суд і розправа в правах малоросійських», який складався з таких розділів: 1) про укази; 2) про судову організацію; 3) про процес; 4) про апеляцію; 5) про виконання рішення суду; 6) про посаг, віно і привінок. Згодом Ф. Чуйкевич дописав інші розділи:

---

⁹⁷ Дмитришин Ю. Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. 2012. Вип. 56. С. 103–110.

Про апеляції зі Статуту (1754 р.); Про давність земську (1755 р.); Про суд польовий, підкоморський і комісарський (межовий) (1758 р.)⁹⁸. Мета праці Ф. Чуйкевича – створення системи статутових судів на зразок судової системи Литовського статуту. Гетьману пропонувалося заснувати в усіх 70-ти полках посади суддів земських і межових, щоб вони діяли окремо, на підставі чинних законів, складали присягу, вступаючи на посаду і не втручалися в справи один одного. Тобто Ф. Чуйкевич твердо стояв на позиції створення в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах.

Варто наголосити, що такі новації в Росії на той час не були відомі. Збірник також містив незначну кількість норм цивільного права, що регулювали відносини у сфері земельної власності. Автор розрізняв давність земську (підтверджену письмовими документами, 10 років) і глибоку давність (займанщину, у власність через 100 років), тобто Ф. Чуйкевич намагався підтвердити давністю право власності козацької еліти для того, щоб перешкодити царській владі розпоряджатися на свій розсуд українськими землями. Таким чином, не маючи офіційного характеру, збірник безпосередньо застосовувався у тогочасній судовій практиці. Його зміст та рекомендації до нього були враховані К. Розумовським при проведенні судової реформи 1760-1763 років.

Наступною спробою приватної кодифікації українського права другої половини XVIII ст. став збірник «Книга Статут і прочіі права малоросійські», упорядкований у 1764 р. юристом-практиком В.П. Кондратьєвим. Джерела цієї праці – III Литовський статут, магдебурзьке право («Порядок»), екстракт статуту, гетьманське, польське законодавство, звичаєве право. Статут складався з таких частин: про докази; про строки; про процес; про апеляцію; про виконання судових рішень; про посаг і віну; про давність земську; про апеляцію в Статут; про суд польовий, підкоморський та комісарський. Загалом Статут не набув офіційного значення, проте

---

⁹⁸ Бойко І. Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. Право України. 1999. № 3. С. 156-164.

був корисним для працівників відновлених станових судів, оскільки надавав можливість суддям вільніше орієнтуватись у правових нормах Литовського статуту і джерелах магдебурзького права.

У 1767 р. син генерального писаря Війська Запорозького О. Безбородька уклав для депутата кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії Д. Натальїна «Екстракт малоросійських прав», який включав: витяги з основних прав українського народу, що стосувалися суспільно-політичних відносин; вступ, 16 розділів і додатки - копії найважливіших юридичних актів (інструкцій про суди 1730 р., відомості про чини 1765 р.). Шість розділів визначали правове становище шляхти, козацької старшини, духовництва, селян, іновірців. Автор підтримував проведення в Гетьманщині судової реформи і відновлення станових судів. Збірник обстоював збереження автономії національного права, був важливим, хоча і не чинним джерелом права.

У 1786 році у зв'язку з ліквідацією автономії України та введенням губернського адміністративно-територіального поділу, чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник, за основу якого було взято «Екстракт...», «Учреждение об управлении губерниями» (1775) та інші акти, прийняті у 1767-1786 роках. Новий збірник називався «Екстракт із указів, інструкцій та установ» і містив норми як українського, так і російського законодавства. Замість вступу в «Екстракті...» 1786 року було вміщено «Коротке пояснення про Малу Росію», в якому царизм констатував, що з 1654 року на території України не було «порядочного правління»⁹⁹.

Таким чином, захист прав людини другої половини XVIII століття, що проводився на українських землях, мав за мету закріпити економічні і політичні права української шляхти. Водночас, розвиток інституту прав і свобод людини, а також захист цих прав наприкінці XVIII століття робився вже в нових умовах – потужного тиску на нього з боку російського законодавства.

Отже, розвиток інституту прав людини та механізму захисту в

---

⁹⁹ Іванов В.М.. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552с. <https://scicenter.online/derjavi-prava-istoriya-scicenter/pravo-ukrajinskih-zemlyah-skladi-rosiyskoji-144266.html>

період козацтва заклав фундамент сучасної системи розподілу влад і повноважень на території України. Саме у період козащини, як ніколи раніше в українській історії, яскраво виявилось розуміння механізму захисту прав людини крізь призму становлення судової влади як публічної влади, джерелом, головним носієм якої є всі повноправні громадяни (в умовах Січі - все військове товариство). Для порівняння, в литовсько-польську добу захист прав людини здебільшого здійснювався на користь шляхти, яка ототожнювала себе з народом, та лише боролася за контроль над здійсненням судової влади, то на Січі козацьке товариство реально здійснювало судову владу та захищало права усіх людей. В цьому й проявлявся демократизм як невід'ємна складова судової влади. Обрання суддів усім військовим товариством та підзвітність їх військовій раді (козацькому аналогу народних зборів) забезпечували народовладдя. Судова влада стала гарантією і необхідною умовою існування демократичного устрою Запорізької Січі, свободи й рівноправності січовиків. Судова влада не відділялася від військово-адміністративної і мала універсальний характер, тобто була здатна, здійснюючи правосуддя, вирішувати будь-які питання в політичній, військовій, релігійній, економічній та інших сферах життя Запорізької Січі. Це зумовило існування системи судових органів, які діяли поза рамками державного втручання Великого князівства Литовського, Московської (Російської) держави, Речі Посполитої, Туреччини й навіть Гетьманщини. Звісно, не слід й ідеалізувати судівництво Запорізької Січі. Відсутність формалізму й жорстких юридичних процедур, певного професіоналізму судової діяльності та реального поділу владних повноважень нерідко призводила до зловживання владою, обмеження прав учасників судового розгляду, завідомо популістських, але несправедливих рішень. Утім, усі ці недоліки, на нашу думку, перекриваються безперечними здобутками козацької судової демократії, формуванням судової влади, яка загалом користувалася високою довірою населення й утілювалася в рішеннях, здебільшого зрозумілих кожному козакові - лицарю і посполитому.

11.3.2. Проблеми забезпечення та захисту прав людини в Українських губерніях в складі Російської імперії (1807-1917 роки).

У другій половині ХІХ століття в епоху капіталізму українські землі у своїй більшій частині – Лівобережжя, Правобережжя та Південь – перебували у складі Російської імперії і поділялися на дев'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Харківську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Західноукраїнські території – Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – були колоніальними окраїнами Австро-Угорської монархії.

На більшості українських земель, що перебували у складі Росії, до 40-х років ХІХ століття продовжувало діяти місцеве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники магдебурзького права.

Спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління політика царизму передбачала поширення на українські території російської правової системи з використанням окремих місцевих особливостей. Для цього було використано кодифікацію права, здійснену в першій половині ХІХ під керівництвом відомого державного діяча, автора плану ліберального устрою Росії М. Сперанського. «Комісію для складання законів» очолив міністр народної освіти, т. в. о. міністра юстиції П. Завадовський (виходець із Стародубщини). Імператорським указом від 28 лютого 1804 року на неї покладалося завдання систематизувати всі нормативні акти, чинні в Російській імперії, в тому числі й на українських землях.

Кодифікація права в Україні мала свої особливості, які пояснювалися різною історичною долею окремих територій. Так, групою правознавців, очолюваною А. Повстанським, на основі дослідження права Правобережжя було упорядковано проект «Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі». Група під керівництвом Ф. Давидовича у «Зібранні малоросійських прав» (1807) упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської і Полтавської губерній. Ці кодифікації офіційного затвердження не дістали у зв'язку з припиненням діяльності комісії. Пізніше «Зібрання малоросійських прав» як вдалий збірник реально чинних норм цивільного права Лівобережжя було частково включено до Зводу законів Російської імперії (1833). Збірник

складався з трьох розділів: про особу, про зобов'язання, про майно (викладені у п'ятьох книгах), котрі поділялися на глави та параграфи. У процесі роботи із кодифікації українського права було перекладено і 1811 року надруковано російською мовою Третій Литовський статут. На цьому під тиском реакційних сил роботи з кодифікації права були фактично припинені.

Подальшим результатом стало видання 1832 року Зводу законів Російської імперії в 15 томах, об'єднаних у 8 книг. Основу його побудови становив характерний для передових західних концепцій, які ґрунтувалися на засадах римського права, поділ права на публічне й приватне.

У 1-3-му томах Зводу містяться основні державні закони, губернські установлення, статuti про службу цивільну; в 4-му - статuti про повинності. 5-8-й томи містять статuti про податки, мита тощо; у 9-му - закони про стани, про органи влади й управління, а також про повинності, податі, мита тощо. 10-й том Зводу був цілком присвячений викладенню законів цивільних та межових. В 11-12-му томах містилися статuti кредитний, торговельний, про промисловість тощо, у 13-14-му томах - статuti про громадське піклування, лікарський, про паспорти та біглих, про осіб, яких тримають під вартою тощо. Том 15-й містив кримінальні закони.

Звід сприяв галузевому формуванню права і в цьому сенсі був класичним зразком систематизації законодавства. 1835 року він набув чинності в Російській імперії, проте в Україні - лише в частині, яка регулювала державні й адміністративно-правові відносини. У 1840 році на Лівобережжя і 1842 році на Правобережжя поширюється чинність Зводу в частині цивільного й кримінального права, у зв'язку з чим втратили чинність норми Литовського статуту. 1842 року вийшло друге, а 1857 року - третє видання Зводу.

Протягом 1830-1833 років окрема група правознавців у складі другого відділення канцелярії, очолювана професором Харківського, Київського, а згодом Московського університету І. Даниловичем, працювала над «Зводом місцевих законів західних губерній Російської імперії» (Правобережжя України і Білорусії).

За змістом це був добре систематизований збірник матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, який містив норми не лише місцевого, а й російського права. У 1838 році Звід було затверджено Державною радою, але, оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

Серед джерел права цього часу також були Сільський судовий статут (виданий 1839 року), який містив норми феодального цивільного, кримінального й процесуального права, та Уложення про покарання кримінальні та виправні (набуло чинності 1846 року), норми якого розширювали сферу застосування кримінального права та відображали каральну політику царизму.

Пореформений період характеризується застосуванням в Україні нового імперського законодавства. Велике значення мало запровадження статутів від 20 листопада 1864 року: 1) Установлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут кримінального судочинства; 4) Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. У 1892 році усі ці статuti були офіційно приєднані до Зводу законів Російської імперії як 16 том. Наприкінці ХІХ століття значна частина норм Зводу були доповнені та замінені новими¹⁰⁰.

Отже, з вищенаведеного можна побачити, що в юридичній практиці того часу з'являються виокремлення таких галузей права як цивільне, кримінальне, судово-процесуальне, що в свою чергу спричиняє появу нових для того часу прав людини, які в свою чергу підлягають захисту з боку держави та суспільства.

Скасування кріпосного права потягло за собою розширення сфери застосування цивільного права, передусім у зв'язку з тим, що законодавство дозволяло селянам стати активними учасниками цивільних правовідносин, зробивши їх рівними у правах суб'єктами цих відносин. Вочевидь, що вперше в історії особисті права людини були покликані захищати свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну

---

¹⁰⁰ Історія держави і права України, том 1. за ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка URL <https://www.vuzlib.su/beta3/html/1/7637/>

захищеність від будь-якого незаконного зовнішнього втручання.

Правоздатність фізичної особи починалася з моменту її народження. Останнє як обставина, що впливає на правовідносини, вимагало офіційного посвідчення. Головним способом посвідчення факту і часу народження слугувало метричне свідоцтво. Правоздатність завершувалася насамперед у момент смерті. Чинне того часу цивільне законодавство знало і так звану цивільну (юридичну) смерть. До неї належали такі випадки: а) позбавлення судом усіх прав стану; б) постриг у ченці; в) безвісна відсутність особи у місці проживання впродовж 10 років. Законодавство відрізняло правоздатність від дієздатності як здатності особисто здійснювати своє право. При цьому правоздатність і дієздатність не в усіх фізичних осіб були однаковими і залежали від таких умов, як вік, стать, стан здоров'я, спорідненість, свояцтво, підданство, соціальний стан, релігія, громадська честь тощо. Наприклад, цивільне законодавство надавало фізичній особі повну майнову дієздатність з моменту досягнення нею 21 року. До досягнення цього віку особа вважалася неповнолітньою. Щодо стану здоров'я, який впливав на дієздатність особи, то законодавство визначало статус безумних (тобто позбавлених розуму з малолітства), божевільних і слабоумних. Ці особи були позбавлені дієздатності, не могли вступати до шлюбу, управляти своїм майном і були під опікою. Фізична неміч (хвороба, фізичні вади) дієздатність особи не змінювала. Вона могла заважати йому самому вчиняти ті або інші дії. Їх треба було вчиняти через відповідних представників. На обсяг дієздатності особи впливала і стать. Так, заміжні жінки без згоди чоловіків, а також не відокремлені від батьків повнолітні дочки без згоди батьків, не могли видавати векселі. Дружина без згоди чоловіка не могла укласти договору особистого найму¹⁰¹.

Отже відзначимо, що розвиток інституту захисту того часу торкнувся й цивільних прав людини, це прослідковується у сфері зобов'язальних відносин. Цивільне право другої половини XIX століття знало численні види договорів. Найважливішими з них

---

¹⁰¹ Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України URL https://pidruchniki.com/75232/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini

були: дарування, купівля-продаж, запродаж, міна, постачання, позика, наймання майна, особисте наймання, підряд, доручення, товариство, страхування тощо.

Що ж стосується захисту особистих прав, таких, як право на життя, здоров'я та гідність, то тут слід відзначити розвиток кримінального права, яке у царській Росії почало розвиватися з судової реформи 1864 року. Ця реформа стала ставила одним із завдань відокремлення судової влади від поліцейських установ, поєднувалося із введенням інституту мирових суддів. Це нововведення мало, безумовно, прогресивний характер, оскільки вилучало з відання поліції, з її адміністративним свавіллям велику кількість справ за незначні злочини і проступки і передавало їх на розгляд мирових суддів. Однак таке нововведення вимагало реформування кримінального законодавства, передусім Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 року (видання 1857 року)¹⁰².

Реформування кримінального законодавства царської Росії на даному етапі виявилось у розробленні і затвердженні 20 листопада 1864 року Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями. Система кримінального права пореформеного періоду будувалася на основі Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакції 1866 року. У цій редакції Уложення стало значно коротшим (1711 статей). Уложення враховувало низку гуманних ідей, раніше відбитих у законодавстві. Так, у 1863 році були скасовані тілесні покарання - накладання клейма (тавра) і штемпельних знаків. Ці новели увійшли і в нову редакцію Уложення, проте зберігалось застосування такого заходу, як биття батоном, хоча і порівняно рідко (переважно стосовно селян за вироками волосних судів).

Під злочином розуміли конкретний акт поведінки людини у формі дії або бездіяльності, а не її думки й умонастрій. Таке визначення злочину, однак, не виключало можливості застосування закону за аналогією, яка в той же час мала суттєві обмеження.

---

¹⁰² Історія держави і права України: лекція - Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016.15 с.

Злочини і проступки залежно від форми вини поділялися на умисні та неумисні. В умисних розрізняли два ступені: а) коли протизаконне діяння вчинене внаслідок раніш задуманого наміру і б) коли воно вчинене за раптовим імпульсом, без заздалегідь задуманого наміру. Цей поділ умисної вини враховувався під час визначення покарання.

Не підлягали кримінальній відповідальності діти віком до семи років, покаранню – підлітки до 17 років, наприклад, смертна кара замінювалася на тюрму від восьми до дванадцяти років тощо, частково пом'якшувалося покарання особам від 17 до 21 року (смертна кара замінювалася безстроковою каторгою - каторга до п'ятнадцяти років і т. д.). Система покарань була надзвичайно складною. Усі покарання поділялися на численні розряди, групи і види, вся їх складна шкала містила понад 100 видів. Розрізняли також покарання основні, додаткові і замінюючи. Основними покараннями були смертна кара, каторга, заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, ув'язнення у фортеці, ув'язнення в тюрмі, арешт, грошова пеня або штраф тощо. Смертна кара застосовувалася за злочини проти царя, членів сім'ї царського дому, а також за різні державні зради. Види смертної кари визначалися судом у вирокі, її застосовували найчастіше шляхом повішення. Каторжні роботи як вид покарання встановлювалися без строку або на строк від чотирьох до двадцяти років (у різних їх ступенях - від другого до сьомого). Режим на каторзі був різний залежно від її виду. Особливо широко покарання у вигляді каторжних робіт застосовувалися за політичні та інші злочини. Після відбування каторги засуджені поселялись у спеціальній місцевості (як правило в Сибіру). Заслання на поселення до Сибіру поділялося на два види: перший - заслання на поселення у найвіддаленіших місцях Сибіру і другий - заслання на поселення у місцях Сибіру не дуже віддалених¹⁰³.

Передбачалась і значна кількість додаткових покарань. До них належали позбавлення всіх або особливих прав, майна, звань,

---

¹⁰³ Шандра В.С. Судова реформа 1864. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sudova_reforma_1864 (останній перегляд: 03.07.2019)

титулів і нагород, прав сімейних, права участі у виборах і обіймати посади, займатися торгівлею, промислами та іншою діяльністю, поселення в робітний дім, заборона мешкати у певних місцевостях, віддання неповнолітніх у виховні будинки або під батьківську опіку тощо. Уложення встановлювало також спеціальні покарання за злочини і проступки по службі: 1) звільнення зі служби; 2) відмова від посади; 3) відрахування від строку служби; 4) усунення від посади; 5) переміщення з вищої посади на нижчу; 6) догана більш чи менш сувора із занесенням її до послужного списку; 7) відрахування з жалування; 8) догана більш або менш сувора без занесення її до послужного списку; 9) зауваження більш чи менш суворе. Передбачалися й інші види покарань: вислання, насильне випровадження з сільської общини, насильне примушення до праці, биття різками тощо, що встановлювалося особливими, спеціальними законами, статутами і навіть звичаєвим правом. Особливо суворим було покарання щодо учасників національного і революційно-визвольного руху.

Судовою реформою 1864 року у кримінальний процес були введені демократичні засади: презумпція невинуватості, попереднє розслідування у кримінальних справах, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії прав обвинуваченого на захист, участь у процесі адвоката, суд присяжних, всебічне, об'єктивне дослідження й оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів, апеляційний і касаційний порядок оскарження вироків.

Статут кримінального судочинства 1864 року передбачав розгляд кримінальних справ: 1) у мирових судових установах (мировими суддями і повітовими з'їздами мирових суддів); 2) у системі загальних судових місць. Мировий суддя розглядав менш важливі кримінальні справи. Здійснював він це одноособово, спираючись на такі засади, як гласність, усність, змагальність, право обвинуваченого на захист. Порядок розгляду справ мировим суддею був спрощений. Підставою для початку процесу було звернення до судді приватної особи, потерпілого від злочину, інколи поліції. Справа розглядалася у судовому засіданні, куди викликалися сторони, свідки. У разі необхідності проведення оглядів, інших дій їх здійснював сам мировий суддя або ж це

робила за його дорученням поліція. Здійснюючи правосуддя, суддя керувався Статутом про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 року. Він містив норми матеріального права і передбачав такі покарання: 1) догана, зауваження і застереження; 2) грошові стягнення у розмірі до 300 крб.; 3) арешт на строк не більше трьох місяців; 4) ув'язнення в тюрмі не більше одного року. Одним з основних завдань мирової юстиції було примирення сторін конфлікту. Апеляційною інстанцією для мирового судді був повітовий з'їзд мирових суддів. До його складу входили дільничні і почесні мирові судді повіту, а в засіданні з'їзду брав участь прокурор окружного суду, котрий «являв собою не обвинувача або взагалі сторону в процесі, а лише охоронця закону з усіх справ, незалежно від їх роду». Під час засідання з'їзду мирових суддів сторони мали право надавати докази, приводити в цю апеляційну інстанцію свідків¹⁰⁴.

По суті, з'їзд розглядав кримінальну справу вдруге. З'їзд мирових суддів: 1) або затверджував вирок мирового судді; 2) або, в межах відзиву, постановляв новий вирок. В останньому випадку покарання винного не могло посилюватися без вимоги прокурора, який був присутнім у процесі. Остаточні вирокі мирового судді, а також з'їзду мирових суддів могли бути оскаржені сторонами й опротестовані прокурором в касаційному порядку. Оскарження та опротестування допускалося у вищу касаційну інстанцію - кримінальний департамент Урядового Сенату. Більшість кримінальних справ, що виходили за межі компетенції мирової юстиції, були підсудними нижчій судовій інстанції у системі загальних судів - окружному суду. Останній розглядав справи про злочини, що тягли покарання, поєднане з позбавленням усіх прав стану (або усіх особливих прав) з участю присяжних засідателів, решту - без їхньої участі.

Провадження у кримінальних справах, підвідомчих окружному суду, розпадалося на чотири послідовні стадії: 1) дізнання; 2) попереднє слідство; 3) віддання до суду; 4) судовий

---

¹⁰⁴ Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: [навч. посібник]. Київ, 1996. 387 с.

розгляд. Отже, за прикладом держав, де вже відносно давно усталилися буржуазні засади судочинства (передусім Франція), у Російській імперії у 1864 році була введена змішана форма судочинства, за якою кримінальне провадження здійснювалося у двох формах.

Перша - негласна, письмова, що не знала рівності сторін попереднього розгляду; друга - судовий розгляд, що ґрунтувався на демократичних засадах (гласність, усність, змагальність під час оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів, які поділялися на коронних і присяжних засідателів). Дізнання провадилося поліцією з метою перевірки відомостей про злочин і злочинця. Робилося це шляхом розшуку, опитувань, негласного нагляду. Дізнання поліція провадила як з власної ініціативи, так і за дорученням слідчого, який був при окружному суді, або прокурора цього суду. Так, закон передбачав, що за відповідних обставин «поліція вживає заходів до припинення можливого ухилення підозрюваного від слідства у таких випадках: 1) коли підозрюваний затриманий під час вчинення злочинного діяння або відразу після його вчинення; 2) коли потерпілі або очевидці покажуть прямо на підозрювану особу; 3) коли на підозрюваному або у його помешканні будуть знайдені явні сліди злочину; 4) коли речі, що є доказом злочинного діяння, належать підозрюваному або були при ньому; 5) коли він учинив замах на втечу або був спійманий під час чи після втечі і 6) коли підозрюваний не має постійного проживання чи осілости.

В окружному суді судові засідання у справах про злочини і провини розглядалися публічно. Принцип гласності передбачав: присутність у залі суду представників громадськості; можливість повідомляти про перебіг судових засідань у пресі. Це стало формою контролю суспільства за правильністю судового розгляду справи, гарантією проти сваволі судової влади. Водночас Статут кримінального судочинства 1864 р. містив перелік злочинів, що підлягали слуханню за закритими дверима. Це були справи: «1) про богохульство, образу святині й огуду віри; 2) про злочини проти прав сімейних; 3) про злочини проти честі і цноти жінок; 4) про розбещену поведінку, протиприродні пороки і звідництво». Закон

передбачав два варіанти відкриття судового засідання: слухання справи без присяжних засідателів і за їх участю.

В Україні апеляції розглядали три судові палати - Харківська, Київська й Одеська. Вироки судової палати були остаточними і могли бути оскаржені у касаційному порядку. Вироки ж окружного суду, постановлені з участю присяжних засідателів, були остаточними і могли бути оскаржені або опротестовані прокурором у касаційному порядку в Сенат. Відзиви, скарги і протести подавалися у встановлений законом строк до того суду, на вирок якого вони були складені. Статут кримінального судочинства 1864 року містив розділ «Про судочинство у справах про державні злочини» і «Про судочинство у справах про посадові злочини», які передбачали особливий порядок розгляду справ названих категорій. Так, справи про державні злочини розглядалися судовою палатою за участю станових представників. Ними могли бути: губернський голова дворянства тієї губернії, де була заснована палата; один з повітових голів дворянства, який входив до складу місцевого окружного суду; один з міських голів того самого округу; один з волосних голів або зі старшин місцевого повіту (ст. 1051 СКС). Вилученням справ про державні злочини з підсудності окружного суду за участю присяжних засідателів і передачею їх у відання судових палат з участю станових представників (об'єднаних, до речі, під час розгляду справи в одну колегію з коронними суддями) законодавець виразив недовір'я демократичній формі участі громадськості у відправленні правосуддя. Свої особливості мало судочинство й у справах про посадові злочини. Вироки, що набули законної сили, виконувалися під прокурорським наглядом. Після прийняття судових статутів 1864 року до них з часом почали вносити різні за своїм значенням і наслідками зміни, зумовлені об'єктивними обставинами громадського і політичного життя. Ці зміни торкалися як судоустрою, так і судочинства, у тому числі й кримінального¹⁰⁵.

Так, законом від 30 жовтня 1878 року передбачалися невідомі

---

¹⁰⁵ Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: [навч. посібник]. Київ, 1996. 387 с.

до того часу гарантії прав особи під час провадження огляду і виїмки поштово-телеграфної кореспонденції, а саме: встановлювалася обов'язковість особливого судового дозволу на ці слідчі дії. Закон від 3 травня 1883 року «Про порядок припинення слідства у кримінальних справах» розширив права потерпілого наданням йому можливості подавати скаргу на закриття справи окружним судом. У наступні роки також були прийняті правові акти, спрямовані на удосконалення кримінального судочинства. Водночас у пореформений період залишалися у незмінному вигляді правила і положення судових статутів, що мали явно недемократичний характер. Так, залишався незмінним інквізиційний принцип попереднього слідства, який виявлявся у недостатніх гарантіях прав обвинуваченого на цій стадії процесу, що не знали ані захисту, ані гласності. Не був уведений змагальний принцип у таку стадію процесу, як віддання до суду.

Поряд з прийняттям законодавчих актів, що позитивно впливали на зміст кримінально-правових норм у пореформений період, запроваджувалися й акти, що значно погіршували судові статuti 1864 року, а то й ліквідовували демократичні засади, ними проголошені. Так, закон від 9 травня 1878 року «Про тимчасову зміну підсудності і порядку провадження справ про деякі злочини» суттєво змінював визначення підсудності окружних судів з участю присяжних засідателів. Згідно з цим законом ціла низка справ певних категорій вилучалася з компетенції суду присяжних засідателів (наприклад справи, що стосувалися опору представникам влади, образи влади, вбивства або замаху на вбивство посадових осіб тощо) і передавалася до відання судових палат з участю станових представників, яким у першій редакції Судових статутів 1864 року були підвідомчими тільки деякі державні злочини. З перебігом часу все чіткіше почала виявляти себе тенденція до обмеження найважливішого принципу судової реформи - гласності кримінального процесу. Вперше це було встановлено законом від 7 червня 1872 року, що допускав проведення судового засідання за закритими дверима «у справах про обвинувачення підсудних, котрі висловили зухвалі, образливі слова проти Государя Імператора, або Членів Імператорського

дому». Згідно зі ст. 17 «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою» від 14 серпня 1881 року генерал-губернатор або міністр внутрішніх справ наділялися правом вимагати розгляду за закритими дверима всіх тих судових справ, публічний розгляд яких може призвести «до збудження умів і порушення порядку»¹⁰⁶.

Закон від 12 лютого 1887 року про зміни і доповнення низки статей Статуту кримінального судочинства 1864 року взагалі змінив сам підхід до гласності кримінального процесу, помітно скоротивши можливість здійснення контролю громадськості за відправленням правосуддя. З одного боку, закон установив заборону для доступу до залу засідань цілої категорії осіб (малолітні, учні, неповнолітні, за певних умов - жінки), а з іншого боку, суд дістав право взагалі слухати справу за закритими дверима, якщо він визнавав, що публічне дослідження обставин «ображає релігійні почуття або порушує вимоги моральності, або ж не може бути допущено з погляду охорони достоїнства державної влади, захисту громадського порядку або забезпечення правильного ходу судових дій». Ці розпливчасті, широкі формулювання, що визначали допустимість слухання справи за закритими дверима, різко звужували дію принципу гласності.

Рішучого удару демократичним засадам кримінального судочинства завдали Положення про земських дільничних начальників від 12 липня 1889 року і Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам і міським суддям від 29 грудня 1889 року. Навіть в офіційному виданні, присвяченому 50-річчю судової реформи 1864 року, названі нормативні акти 1889 року «у суттєвих своїх рисах і принципових побудовах різко суперечили корінним засадам судової реформи 1864 року». І це справді було так, адже на більшій частині території Росії (за винятком Москви, Санкт-Петербурга та ще кількох міст) мирові судові установи скасовувалися, а для розгляду справ їхньої підсудності засновувалися посади земських дільничних

---

¹⁰⁶ Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: [навч. посібник]. Київ, 1996. 387 с.

начальників, міських суддів, повітових членів окружних судів. Земський і дільничний начальник став нижчою інстанцією у сільській місцевості. Якщо ця судово-адміністративна установа і зберігала якоюсь мірою такі притаманні мировій юстиції засади, як гласність, усність судочинства, то змагальність, право обвинуваченого на захист, апеляційний і касаційний порядок оскарження судових вироків уведенням інституту земських начальників ліквідовувалися¹⁰⁷.

Значним історичним кроком до становлення та розвитку саме інституту захисту прав людини можна визначити період ХІХ століття, що запам'ятовується реформами і виданням низки нормативних актів, що стосувалися не тільки прав і свобод людини, а визначення механізму захисту прав людини. Це, насамперед, селянська, земська, міська, судова, військова та інші реформи в Російській імперії в 60-70-років ХІХ століття, до складу якої входила Україна.

Комплекс реформ, що проводився того часу, принесли особисту свободу колишнім кріпакам, а також їхню правоздатність, через земства і міські думи заклали основу правам та свободам на місцевому рівні, започаткували низку демократичних змін у здійсненні правосуддя (незалежність, змагальність, гласність, право на захист тощо), піднесли роль особистості в багатьох галузях державного і громадського життя.

Певні прогресивні зміни щодо прав і свобод людини та механізму їх захисту були досягнуті в роки Першої російської революції 1905-1907 роки. Царським маніфестом від 17 жовтня 1905 року було проголошено «непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок».

11.3.3. Проблеми забезпечення та захисту прав людини в Українських губерніях в складі Австро-Угорської імперії (1867–1917 роки). В період з 1772 року по 1918 рік західноукраїнські землі Східної Галичини протягом багатьох століть перебували в

---

¹⁰⁷ Шандра В.С. Судова реформа 1864. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sudova_reforma_1864 (останній перегляд: 03.07.2019)

складі Австрійської (Австро-Угорської з 1867 року) імперії.

У 1867 р. Австрійська імперія трансформувалася в дуалістичну монархію - Австро-Угорщину. Австрія, разом з Галичиною, Буковиною й іншими «королівствами і землями, представленими в імперській раді», стала називатися Цислейтанією («земля до Лейти»), а Угорщина та інші «землі корони св. Стефана» - Транслейтанією («земля після Лейти»). Ці назви зумовлювалися поділом держави на дві частини по річці Лейта (слов'янська назва Літава, права притока Дунаю). На чолі двоєдиної Австро-Угорщини стояв імператор Австрії, який одночасно мав титул угорського короля. Спадковий монарх Австро-Угорщини зосереджував усю законодавчу, виконавчу та судову владу, а також вважався єдиним джерелом влади. Обидві частини Австро-Угорщини мали спільну армію та флот, об'єднані фінанси, єдину зовнішню й митну політику. Відповідно існували три спільні міністерства - військове, закордонних справ і фінансів. Для обговорення питань загальнодержавного значення були створені так звані делегації, до яких входило по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Кожна з двох частин Австро-Угорщини мала свій конституційний лад¹⁰⁸.

Австрійську владу (особу імператора) в Королівстві Галичини представляв губернатор. У Буковині до приєднання її до королівства діяла тимчасова військова адміністрація, яка безпосередньо підпорядковувалася Придворній військовій раді у Відні та Генеральному командуванню Галичини і Володимирії у Львові.

У 1849 році замість губернського управління в Галичині було створено намісництво на чолі з намісником, а в Буковині - крайове управління, яке очолював крайовий президент. Усі зазначені високопосадовці призначалися імператором і були підлеглими йому та його міністрам. Губернаторам і намісникам (крайовим президентам) підпорядковувалися крайові, окружні (повітові) органи управління, управи міст, поліція та інші урядові структури.

---

¹⁰⁸ Тищик Б.Й Історія розвитку суду і прокуратури у Галичині: Текст лекцій/ Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. Львів: Юрид. ф-т ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. С. 18-25.

Імперська влада скасувала попередні органи місцевого шляхетського самоуправління, хоча загалом до революційних перетворень 1848 року станова система зберігалася. У 1775-1848 роках в Королівстві Галичини і Володимирії існували Становий («постулатовий») сейм та Постійний становий комітет із семи членів, обраних на 6 років. Компетенція цих органів була доволі обмеженою. Зокрема, головним призначенням сейму було подання скарг (постулатів) монарху, і збирався він украй рідко. Згодом у процесі конституційних реформ коронним краям була надана певна автономія, уособленням якої стали в 1861-1914 році крайові сейми в Галичині та Буковині (як законодавчі органи) та крайові комітети (як виконавчі органи).

Закарпаття не становило в складі Угорського королівства окремої адміністративно-територіальної одиниці і підпорядковувалося владі пожонського намісника. В межах цього намісництва українці (русини) становили більшість населення Ужанської, Бережанської, Угочанської та Марамароської жуп (угорською - комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморш). Представниками влади в жупах були наджупани, які мали політичні та представницькі функції, і піджупани, які підпорядковувалися наджупанам і керували адміністративно-поліцейським апаратом.

У 1849 році після придушення угорського повстання делегація від Закарпаття звернулася до імператора з проханням, щоб в Угорщині були вирізнені дистрикти за національною ознакою. Вже наступного року було утворено відносно автономний Руський дистрикт із центром в Ужгороді. Водночас активно обстоювалася ідея об'єднання Закарпаття з Галичиною в одне «Руське воєводство», яку, однак, реалізувати не вдалося. З утворенням двоєдиної Австро-Угорської монархії Руський дистрикт було скасовано, і 1867 року Закарпаття знову опинилося під владою Угорщини.

Організація влади, зокрема й судової, на західноукраїнських землях тривалий час визначалася одноосібними актами імператора в дусі освіченого абсолютизму. Розвиток інституту прав людини та механізми їх захисту почався в період австрійського конституціоналізму, спонуканням до яких стало революційні події

1848 року. Після кількох анонсованих, але не реалізованих конституційних проектів 4 березня 1849 року було оприлюднено «октройовану конституцію» Франца-Йосипа I Габсбурга (так звану Ольмюцьку Конституцію), відповідно до якої влада знову зосереджувалася в руках цісаря. Усі нації урівнювалися в загальному підпорядкуванні центральній владі. Створювався двопалатний парламент, в якому нижня палата обиралася населенням, а верхня потрапляла під контроль великих землевласників. Передбачалася парламентська відповідальність міністрів. Проголошувалися скасування кріпацтва, свобода віросповідання та деякі інші громадянські й політичні права. Кожен із 14 коронних країв у складі Австрійської імперії отримував право на свою конституцію та представницькі установи.

12-й розділ цієї Конституції присвячувався судовій владі. Встановлювалося, що судову владу можуть здійснювати лише державні суди, а патримоніальні (феодальні) суди не повинні існувати. Закріплювалися принцип незмінюваності суддів, відкритість і усність судочинства, можливість оскарження вироків у кримінальних справах, застосування суду присяжних для розгляду найважливіших кримінальних справ, перелік яких мав бути встановлений окремим законом. У параграфі 106 Конституції передбачалося утворення найвищого державного суду, який мав бути третейським судом у спорах між державою та окремими коронними краями, а також виступати найвищою інстанцією у справах про порушення політичних прав і слідчою та найвищою судовою владою у разі звинувачення міністрів і їх заступників та у разі замаху на імператора, зради держави або краю¹⁰⁹.

Для Галичини крайову конституцію було надано цісарським патентом 29 вересня 1850 року, яка проголошувала, що поляки й руські (тобто українці), а також інші народності, які проживають у коронному краї, є рівними в управлінні і кожен народ має непорушне право на збереження й розвиток своєї народності та своєї мови.

---

¹⁰⁹ Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. 11 Часопис Київського університету права. 2011/4. С. 84-92.

Проте лише деякі положення імперської і крайових конституцій були впроваджені в життя. Військ. перемоги в Ломбардії в ході австро-італійської війни 1848–1849 років, придушення угорського повстання 1848–1849 років російськими військами сприяли посиленню центральної влади і призвели до реставрації старого абсолютистського порядку управління, скасування 31.12.1851 Конституції 1849 року «як такої, що не відповідає умовам австрійської імперії». Водночас були скасовані всі крайові конституції і представницькі установи. Хоча й було заявлено, що рівність громадян перед законом залишається в силі, але реальний обсяг демократичних прав і свобод було помітно звужено.

Найбільш важливим законодавчим актом, прийнятим в період існування Австро-Угорщини, була Конституція Австрії, яка була остаточно доповнена у 1867 році важливими конституційними законами: про імперське представництво; про загальні права громадян; про урядову і виконавчу владу; про судову владу; про імператорський сан. Натомість Угорщина жила за власною Конституцією 1848 року. Деякі положення нової конституції мали важливе значення для українського населення Австрії. Так, стаття 19 Конституційного закону про загальні права громадян королівств і областей, які представлені в рейхсраті, від 21 грудня 1867 року встановлювала, що: 1) усі народи держави, які належать до різних рас, рівні в правах; 2) кожна раса має невід'ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову; 3) держава визнає за всіма мовами, вживаними в областях монархії, рівне право на використання у школах і при здійсненні функцій та різноманітних актів державного життя; 4) в областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані таким чином, щоб кожна раса, не маючи потреби вивчати іншу мову, мала можливість отримувати власною мовою необхідні елементи своєї освіти. Стаття 2 цього акту проголошувала рівність усіх громадян перед законом, а ст. 3 – однакову доступність державних посад для всіх осіб, які мають права австрійських громадян. У такому вигляді Конституція проіснувала до розпаду Австро-Угорщини у 1918 році. А

Конституційний закон про загальні права громадян королівств і областей, що були представлені в рейхсраті, від 21 грудня 1867 року згодом став частиною конституційного законодавства сучасної Австрійської Республіки¹¹⁰.

Австрійська система управління була добре продумана, розрахована на підпорядкування австрійцям усіх інших націй. Стосовно останніх, національна ідея відстоювалась у них хіба що через аристократичні, промислово-фінансові та клерикальні верстви¹¹¹.

Конституція Австрії від 21 грудня 1867 року складалася з п'яти основних законів: 1) Закон про зміни закону від 26 лютого 1861 року про імперське представництво; 2) Основний державний закон про загальні права громадян для королівств і земель, представлених у рейхсраті; 3) Основний державний закон про створення імперського суду; 4) Основний державний закон про судову владу; 5) Основний закон про здійснення урядової і виконавчої влади¹¹².

Головним серед низки конституційних законів був Закон про загальні права громадян, ухвалений 21 грудня 1867 року. Проект цього закону готувався адвокатом з міста Берн – Едуардом Стурмом, одним з членів Конституційної комісії австрійського парламенту. Оскільки в результаті підготовки лише 5 з 25 статей проекту відрізнялися від змісту цісарського патенту від 4 березня 1849 року про «гарантовані конституційною формою урядування політичні права», таке використання октройованої (дарованої)

---

¹¹⁰ Усенко І.Б., Кірсенко М.В. Конституції австрійської імперії та Австро-Угорської монархії. Енциклопедія історії України/ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Т. 5: Кон – Кю. Київ: Вид-во «Наукова думка». 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstituts%D1%96i_Avstr%D1%96iskoy_imper%D1%96i.

¹¹¹ Тищик Б.Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.): [навч. посібник]. Львів, 2003. 80с.

¹¹² Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т.: [навч. посібник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / за ред. В.Д. Гончаренка. 2-ге вид. переробл. і доп. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст./ уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький.]: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000.728с.

монархом березневої конституції повинно було, на думку лібералів, зменшити опір Франца Йосипа I щодо затвердження законів, підготованих Конституційною комісією. У результаті конституційна комісія 21 вересня 1867 року провела дискусію щодо запропонованого переліку загальних (основних) прав, в якій взяли участь чимало австрійських парламентарів, зокрема І. Куранта (пізніше президент Єврейської ради у Відні) запропонував поправку до статті, що закріплювала рівний доступ громадян до управління державою. Таке зауваження мало стосуватись положень конституції, за яким ця гарантія повинна застосовуватися до людей, здатних здійснювати управління. Він стверджував, що такий зміст статті міг спричинити зловживання з метою обмеження публічних прав євреїв. Як наслідок, Конституційна комісія скасувала це положення проекту¹¹³.

Основний закон про загальні права громадян отримав погодження цісаря 21 грудня 1867 року. Основні права, передбачені у цій Конституції, були пізніше закріплені у ст. 149 республіканської Конституції Австрії від 1920 року, і досі є основою її конституційного ладу. До цих прав належать: рівність перед законом; рівний доступ до управління; свобода переселення особи та переміщення майна; свобода еміграції; право власності; особиста свобода; право на суд; право на недоторканність житла; таємниця кореспонденції; свобода слова і преси; свобода об'єднань та зборів; свобода віровизнання і совісті та релігійного культу; свобода науки і навчання; свобода вибору професії; забезпечення та гарантування національності та мови. Загальні права мали подвійне значення. Вони виступали як принципи і дороговкази, котрими мали керуватися органи держави під час виконання своїх адміністративних функцій. Громадянські права також становили категорію публічних основних прав, а їх реалізацію забезпечували не лише закони, але й спеціальний інститут судового контролю за їх виконанням – Державний Трибунал. Але, незважаючи на задекларовані права і свободи, відбувалося відверте їх порушення.

---

¹¹³ Грив Н. Правове регулювання основних прав громадян за австрійською Конституцією 1867 р. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». 2011. № 54. С. 53–54.

Нерідко органи державної влади, які повинні були здійснювати нагляд за дотриманням законів імперії, самі ж порушували ці закони¹¹⁴. Закріплюючи загальні права громадян на папері, вона не передбачала дієвих механізмів їхнього захисту.

Питаннями захисту прав громадян і вирішення спорів займались суди: апеляційні, крайові та міські. Також був Вищий і Касаційний суд у Відні як вищі інстанції у цивільних і кримінальних справах. На території Галичини в перші роки після окупації її Австрією зберігалася колишня польська система судочинства (шляхетські, духовні та міщанські суди), яка зазнала лише невеликих змін. Суд відділявся від адміністрації, кримінальне судочинство - від цивільного. Так, на підставі імператорського декрету від 1 січня 1784 року замість давніх судів земських і гродських був створений у Львові суд першої інстанції Земський суд (Landesgericht), за яким згодом закріпилася назва «шляхетський суд» (Forum Nobilium). Спочатку його компетенція поширювалася на всю Галичину та Буковину. Для розгляду справ Буковинського дворянства він був навіть посилений чиновниками, які знали румунську мову. Згодом, у 1787 році, такі суди були створені ще в Тарнові (його юрисдикція поширювалася на Західну Галичину) та Станіславові. Суд у Станіславові поширював свою компетенцію і на Буковину, поки у 1804 році в Чернівцях не був утворений свій шляхетський суд. Для земель Західної Галичини в 1796-1809 роках діяли також шляхетські суди в Кракові та Любліні.

З метою захисту особистих прав людини, наприклад захист права на життя, честь, гідність та інші 13 січня 1787 року цісар Австрії Йосип II затвердив кримінальний закон про злочини і покарання (Кримінальне уложення), яким було скасовано судово-слідчі тортури, гарантувалося надання деяких прав обвинуваченому на захист, заборонялося призначення невизначених у законі покарань, що свідчило про його прогресивність. Вперше в історії захист прав людини відповідно до Кримінального кодексу 1787

---

¹¹⁴ Шандала О.О. Правове регулювання громадянства та правовий статус громадян в австро-угорській імперії. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. Серія ПРАВО. Випуск 32. Том 1. С. 88-91.

року відмітився позитивним поштовхом у бік розподілу злочинних дій на кримінальні злочини, що розглядалися судами, і так звані політичні злочини, тобто менш серйозні правопорушення, що були розглянуті адміністративними органами¹¹⁵.

Кримінальний кодекс 1787 року містив положення, характерні для буржуазного кримінального права, хоча в цілому був феодальним кодексом. Із кримінального закону вилучено факт добровільних позашлюбних відносин дорослих людей. Водночас в кодексі було посилено кару щодо революціонерів, грабіжників, казнокрадів, розтратників державного майна, порушників громадського спокою. Покарання були дуже суворими, проте скасовувалася смертна кара. Її могли застосовувати лише в надзвичайних судах. Спеціально було зумовлено, що «смертна кара не може бути дозволена інакше, як у випадку, якщо винний вчинив замах, що підлягає військовому закону». Єдиним видом страти у випадку таких військових злочинів визначали повішення.

Іншими видами покарань встановлювали: виставлення біля ганебного стовпа, биття батогами або палицями, заковування у кайдани, просте тюремне ув'язнення, ув'язнення з каторгою. Найбільш деталізованим з покарань було тюремне ув'язнення. Тюремне ув'язнення було розподілено на три групи: тимчасове (від одного місяця до 8 років), постійне (від 8 до 15 років) і тривале (від 15 до 100 років)¹¹⁶.

Уперше було передбачено різні режими відбування покарання: від найбільш суворого до м'якого. Тюремне ув'язнення встановлювали в різних ступенях примусових робіт, заковуванні у важчі або легші кайдани, обмеженні харчування. Щодо тілесних покарань встановлювалися обмеження: не більше ста ударів за один раз. Одним з найважливіших нововведень австрійського Кримінального кодексу 1787 року було обмеження покарання

---

¹¹⁵ Шуп'яна М. Ю. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст. Часопис Київського ун-ту права. 2002. № 1. С. 95–100.

¹¹⁶ Шуп'яна М. Ю. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст. Часопис Київського ун-ту права. 2002. № 1. С. 95–100.

навіть за найтяжчі злочини тільки особистістю злочинця; родина звільнялася від співвідповідальності, позбавлення права дворянства стосувалося тільки самого злочинця. Однак, у випадку державної зради, було передбачено разом з тюремним ув'язненням і загальну конфіскацію майна, що об'єктивно не могло не стосуватися родини¹¹⁷.

Австрійський уряд у законотворчій сфері прагнув використати Галичину в своїх цілях. Це виявлялося, зокрема, у тому, що територія Галичини була законодавчим полігоном, місцем випробування багатьох нових нормативно-правових актів австрійського двору, і лише після такої їх апробації та за умови позитивних результатів дія цих нормативно-правових актів поширювалася й на інші території австрійської імперії. Австрійська держава основні зусилля в законодавчій сфері спрямувала на нормативно-правове забезпечення, насамперед, цивільно-правових відносин. Зумовлено це було тим, що господарська діяльність із видобутку корисних копалин, а також виробництва та вивезення з Галичини сировини та продовольства потребувала відповідного правового регулювання. Водночас австрійська влада, прагнучі послабити вплив польської шляхти на території Галичини, робила активні кроки з метою поширення правової системи Габсбурзької імперії в Галичині і Буковині.

Таким чином, захист цивільних прав відбувався за Австрійським цивільним кодексом 1811 року, який складався з трьох частин, які поділялися на 1502 статті. У вступі (ст. 1–14) викладено загальні міркування про цивільний закон, а саме: предмет цивільного права, провінційний статус, судові вироки, привілеї, тлумачення закону тощо. Перша частина (ст. 15– 284) присвячена особистим правам, регулюванню відносин між подружжям, батьками і дітьми, а також відносин опікунів та сиріт (тобто сімейному і опікунському праву). Друга (ст. 285–1341) – майновим (речовим) і особистомайновим правам: праву власності, праву застави, праву на відшкодування шкоди і праву на

---

¹¹⁷ Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування. Проблеми правознавства. 1971. Вип. 19. С. 46–47.

задоволення позову тощо. Третя частина (ст. 1342–1502) присвячена спільним постановам, що стосувалися особистих і майнових прав (про затвердження, зміну і скасування прав і обов'язків, а також про давність і прострочення). Така структура багато в чому відповідала класичній інституційній схемі побудови кодексів, що притаманна традиціям римського права. Щодо внутрішнього змісту Цивільний кодекс 1811 року був самостійним законом цивільного права.

Важливою рисою захисту цивільних прав за цивільним кодексом 1811 року було те, що як і інші кодекси кінця XVIII–початку XIX ст. в інших країнах, він був направлений здебільшого на захист прав феодальної знаті, незважаючи навіть на те, що в цей період характеризується розпадом феодального і формування буржуазного права. Не зважаючи на сучасні процеси, Цивільний кодекс 1811 року охороняв та захищав дворянські інтереси та їх власність. Цивільний кодекс 1811 року був вигідним також і для польських поміщиків, оскільки надавав їм значні повноваження для подальшого визискування та експлуатації українських селян та робітників. Крім того, поміщики залишалися власниками землі. Лише наприкінці XVIII століття землі почали обкладатися податками. Вони були значно нижчими, ніж податки з земель, що належали селянам. А це означало, що селяни та робітники платили більші податки, аніж поміщики. Більше того, наприкінці XVIII століття і до середини XIX століття відбувається парцеляція – подрібнення селянських земельних наділів, які передавалися у спадщину, на невеликі ділянки (парцели). Це явище розпочалося під час розпаду первісного ладу, формування моногамної сім'ї та зародження приватної власності на засоби виробництва. Для селянина того часу це означало, що за невелику земельну ділянку йому доводилось платити чималий податок¹¹⁸.

Отже, відзначимо, що розвиток захисту особистих прав людини в період знаходження українських земель під впливом Австрійської імперії визначався через інститут покарання у галузі

---

¹¹⁸ Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі австрії та австро-угорщини (1772–1918 рр.). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 57. С. 88–96.

кримінального права. Можна також відзначити, що генеза захисту прав людини в цей період відбувалась із урахуванням нових соціально-економічних і політичних відносин та була спрямована в бік міжнародних правових стандартів інституту прав та свобод людини (це пов'язано з відміною кріпосного права, яке утримувалося до XIX століття в Австро-Угорській імперії). У зв'язку з цим, в Австрійській імперії на конституційному рівні встановлювалося правове закріплення рівності громадян перед законом, але це право на практиці було формальним. У деяких нормах та інститутах захисту прав людини австрійське право досліджуваного періоду проголошувало принципи: законності, визнання особистих та політичних прав людини, проголошення свобод, недоторканності й непорушності приватної власності. У першій половині XIX століття в Австрії, як і в інших європейських державах, відбувається зосередження основних зусиль держави на функціях охорони приватної власності та боротьби зі злочинністю. В австрійському кримінальному законодавстві першої половини XIX століття було скасовано дворянські та інші станові привілеї, що стало значним досягненням у розвитку австрійського права.

Що ж стосується генези захисту прав людини того часу та його вплив на сучасну правову систему України, то можна відмітити зростаючу роль історико-правових досліджень окремих територіальних складових національної української держави. Мова йде про регіони, які протягом тривалого часу були включені до правової системи Австро-Угорщини (1867-1918 роки), проте населення цих територій зберегло свою українську національну ідентичність. Вважаємо, що саме цей період викликає не тільки з наукової точки зору, а й практичної, інтерес генези захисту прав людини, який пов'язаний з розвитком конституціоналізму в Центральній Європі і, зокрема конституційних прав, судової системи, інститути захисту прав людини як правову цінність держави, які вже в останній третині XIX століття впроваджувалися на окремих територіях сучасної України. Саме в той час Австро-Угорщина виступала одним із лідерів у закріпленні і розвитку конституційних цінностей (таких як права та свободи людини, механізми їх захисту), які пізніше стали загальноновизнаними. В цей

період особлива увага приділялася особисті правам та цивільним правам людини, особливий інтерес викликають проблеми поступового розширення захисту цих прав, збереження при цьому балансу стабільного правопорядку в умовах недостатньої правової культури.

Лекція 12. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодні

12.1. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах УНР 1917—1921 років.

12.2. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини в Україні як республіки у складі СРСР

12.3. Формування європейського підходу до захисту прав і основоположних свобод людини в Україні під час незалежності

12.1. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах УНР 1917—1921 років.

У становленні національно-правової системи фундаментальне значення мають норми конституційного права, які закріплюють основи побудови держави. Саме тому конституційне законодавство стало пріоритетним у законодавчій діяльності Української Центральної Ради. Перевага конституційних актів у законодавстві УЦР обумовлювалася також необхідністю надання державній політиці демократичної спрямованості.

Проведений О.Мироненком, Т.Подковенко, І.Терлюком та іншими науковцями аналіз конституційно-правових норм УНР¹¹⁹ показує, що майже усі вони спиралися на концепцію правової держави, на загальновизнані її засади, як: верховенство права, суверенітет народу і держави, розподіл повноважень між органами державної влади, забезпечення основних прав людини тощо.

Першими документами, які закладали підвалини для створення нової національної держави, стали універсали Центральної Ради. Зокрема, III та IV Універсали наочно показують прагнення лідерів Ради зробити реальні кроки у напрямі розбудови національної держави, що відповідало сподіванням українського народу. У березні 1918 року окремими конституційно-правовими актами Центральної Ради вирішувалося питання про державні символи та громадянства УНР.

---

¹¹⁹ Мироненко О., Подковенко Т., Терлюк І. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. Харків, 2016. - 182 с.

Закономірним результатом розвитку державно-політичного процесу стало прийняття 29 квітня 1918 року Конституції Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вольності УНР»). Структурно 83 статті документа об'єднувались у 8 розділів (загальні постанови; права громадян України; органи влади УНР; Всенародні Збори Української Народної Республіки; Про Раду Народних Міністрів УНР; Суд УНР; Національні союзи; Про тимчасове припинення громадянських свобод).

Конституція проголошувала Українську Народну Республіку самостійною, незалежною державою, де суверенне право належить народіві і здійснюється через Всенародні Збори.

Одне з центральних місць в Основному законі посідають права людини, який гарантував усім громадянам УНР рівні громадянські й політичні права (ст. 12): соціальне походження, віросповідання, національність, освітній рівень чи майнове становище не давали ніяких привілеїв для них. Заборонялось у офіційних актах і діловодстві вживати будь-які титули. Проголошувалася також рівність прав та обов'язків для чоловіків і жінок (ст. 11). Конституція окреслювала широкий спектр гарантій прав особистості. Гарантувалась недоторканість особи, її житла і листування. Жодна людина не могла бути затримана на території республіки, за винятком випадків затримання на місці злочину, та й тоді громадянин мав бути звільнений через 24 години, якщо суд не знайде підстав для подальшого утримання (ст. 13). Смертна кара, катування та інші дії, що принижують людську гідність, скасовувались (ст. 14). Заборонялося влаштовувати обшуки у житлових приміщеннях або розпечатувати листи без судового наказу (ст. 16). У деяких випадках, передбачених законом, це дозволялось, але рішення суду на такі дії мало бути доведене до громадянина протягом 48 годин (ст. 15). Проголошувалися Національні та міжнародні механізми захисту прав людини (із застереженням (ст. 17) «оскільки при цьому не переступаються норми карного права») свобода слова, друку, сумління, права на об'єднання в організації, страйки, зміну місця перебування (ст. 18), участь у державному і місцевому управлінні через активне і

пасивне виборче право починаючи з 20 років, за винятком божевільних. Усі інші випадки позбавлення виборчого права повинні були вирішуватись Всенародними Зборами (ст. 21).

Глава 8 Конституції передбачала, що громадянські свободи можуть бути частково обмежені, або припинені під час війни чи внутрішніх «заворушень», про що мав бути виданий спеціальний закон. У випадку, коли Всенародні Збори не в змозі були зібратись для введення такого «надзвичайного стану», питання про тимчасове припинення (але не більше трьох місяців) громадянських свобод вирішувалось Радою Народних Міністрів під власну відповідальність з обов'язковим винесенням цього рішення на найближчу сесію Всенародних Зборів.

Проте, Конституція УНР мала суттєві прогалини. Зокрема, у Основному законі нічого не говорилося про майнові права громадян. Приватна власність на засоби виробництва, землю в принципі не заперечувалася, але й не гарантувалася.

Як підсумок, можна зазначити, що у Конституції Української Народної Республіки були гарантовані основні права і свободи громадян, що свідчить про прагнення лідерів УНР створити дійсно демократичну, правову державу. Проводячи історичні паралелі можемо відзначити те, що сьогодні перед українською владою постали схожі проблеми щодо забезпечення прав і свобод людини. Саме тому історичний досвід Центральної Ради викликає інтерес і має бути врахований сучасними правознавцями, фахівцями конституційного права, сферу інтересів яких становлять захист прав і свобод громадян¹²⁰.

Встановлення власної державності народом України у 1917-1920 роках було переломним періодом у багатовіковій боротьбі за волю та незалежність. Центральна Рада - представницький орган України, створений у березні 1917 року в Києві, та інші органи започаткували процес створення Української державності і права. Серед інших важливих заходів почали творитися засади

---

¹²⁰ Логвиненко Є.С. Права людини і громадянина у констиційних актах української Центральної ради // Євгенія Сергіївна Логвиненко / Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. Харків, 2016.- С.181-183.

українського конституціоналізму¹²¹.

У даному контексті заслуговують нашої уваги окремі письмові пам'ятки Української Народної Республіки. Зокрема, III Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 року, який скасовує на теренах Української Народної Республіки смертну кару і зазначає, що «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу». Водночас наголошується, без встановлення спеціального кола осіб, що в Українській Народній Республіці має бути забезпечено «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами». При цьому автори III Універсалу вказують: «Український народ, що сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, ... признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя».

Проголошуючи самостійність Української Народної Республіки у IV Універсалі від 9 січня 1918 року, Українська Центральна Рада серед іншого підтверджує всі демократичні свободи, встановлені III Універсалом, і закріплює право націй на національно-персональну автономію.

Більш розширений перелік прав та свобод людини закріплено у «Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вільності УНР)» від 29 квітня 1918 року¹²². Даний конституційний акт був логічним результатом прагнення Українського народу до незалежності на початку ХХ століття та юридично закріплював відродження державності України. Конституцію Української Народної Республіки 1918 року

---

¹²¹ Тищик Б. До питання про маловідомий проект конституції Української Народної Республіки 1920 р. / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2013. - Вип. 57. - С. 134—145.

¹²² Конституційні акти України 1917-1920.: Невідомі конституції України / [відп. ред. Ю.Д. Прилюк]. - К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. - 272 с.

в науці визначають як перший основний закон серед європейських «конституцій другої хвилі» - конституцій періоду між Першою і Другою світовими війнами, які принесли в теорію і практику конституціоналізму більш змістовний виклад інституту прав та свобод людини і громадянина, у тому числі і нові його підрозділи — блоки соціально-економічних та культурних прав та свобод, що зафіксували більш демократичні виборчі системи та інші нові конституційні інститути¹²³.

«Конституція Української Народної Республіки» 1918 року складалася із восьми розділів: «Загальні постанови», «Права громадян України», «Органи власті Української Народної Республіки», «Всенародні Збори Української Народної Республіки», «Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Суд Української Народної Республіки», «Національні союзи», «Про часове припинення громадянських свобод», які разом налічували 83 параграфи. Зокрема, параграф 6 вказаного конституційного акту наголошував: «Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах». Тоді як права людини і громадянина були викладені у розділі II Конституції - «Права громадян України», де зазначалось: «Пр. 10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постанова Суду Республіки. Пр. 11. ...Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає. Пр. 12. Громадяни в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть. Пр. 13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання. Пр. 14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які

---

¹²³ Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : Посібник для студентів. - Львів : Астролябія, 2004. - 232 с.

понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі. Пр. 15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони порушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як протягом 48 годин по довершенню ревізії. Пр. 16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених. Пр. 17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права. Пр. 18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування. Пр. 19. Постанови параграфів 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окрегим законом...».

Водночас параграфи 79-81, 83 розділу VIII «Про тимчасове припинення громадянських свобод» Конституції УНР 1918 року передбачали: «Пр. 79. У випадку державної конечности (підчас війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені. Пр. 80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком. Пр. 81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, предвиджених в параграфі 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори... Пр. 83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори»¹²⁴.

Аналізуючи наведені положення, потрібно погодитись з думкою А. Яковлева, що Конституція УНР 1918 року була створена на основі кращих європейських та американського зразків. Також доцільно відзначити прогресивність наведених норм та їхню

---

¹²⁴ Конституційні акти України 1917-1920.: Невідомі конституції України / [відп. ред. Ю.Д. Прилюк]. - К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. - 272 с.

відповідність передовим європейським ідеям гарантування прав людини та основоположних свобод на рівні національних конституційних актів даного періоду. Закріплення вказаних положень уже у другому розділі Основного закону (перший розділ — «Загальні постанови»), який передував розділам про організацію органів державної влади УНР, ще раз підкреслює те велике значення, яке надавалось українським законодавцем інституту прав людини, і свідчить про його розуміння на початку ХХ століття важливості утвердження саме правової держави. І хоча де-юре розділ другий Конституції Української Народної Республіки 1918 року має назву «Права громадян України», проте де-факто у ньому також закріплено і права та свободи людини.

Досліджуючи норми «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» доходимо висновку, що у них закріплюються такі права та свободи людини: право на життя (пр. 14), заборона катування (пр. 14), право на свободу та особисту недоторканість (пр. 13), право на повагу до приватного та сімейного життя (пр. 15, пр. 16), свобода думки, совісті та релігії (пр. 12, пр. 17), свобода вираження поглядів (пр. 17), свобода зібрань та об'єднань (пр. 17), заборона дискримінації (параграфи 6, 11, 12) та інші, які згодом склали основу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹²⁵.

Також потрібно зазначити, що положення параграфу 19 та розділу VIII Конституції УНР щодо умов тимчасового обмеження або часткового припинення громадянських свобод демонструє високий ступінь відповідальності, з яким автори конституційного акту підходили до правової регламентації вказаного правового інституту. Розуміючи можливу необхідність у обмеженні громадянських свобод в особливі періоди життя держави, з метою збереження суспільної рівноваги та громадського порядку у державі, законодавець прямо та вичерпно встановлює підстави, граничний строк таких обмежень та суб'єкта їх запровадження. Зокрема, параграф 79 Конституції УНР 1918 р. встановлює

---

¹²⁵ Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 1950 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

можливість таких обмежень лише «у випадку державної konieczности», а саме «підчас війни або внутрішніх заворушень», параграфи 80 та 81 конституційного акта вказують, що обсяг обмеження громадянських свобод визначається виключно законами, ухваленими «Всенародними Зборами» (верховним законодавчим органом держави), тоді як параграф 83 визначає граничний тримісячний строк запровадження вказаних обмежень.

Крім цього, відзначимо, що Конституція Української Народної Республіки 1918 року не оминає регламентації політичних прав громадян, у тому числі, права вільних виборів, що відповідно до Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 року включене до прав, гарантованих даною Конвенцією¹²⁶. Так, параграфи 11, 20, 21 та 27 Конституції УНР 1918 року передбачають: «Пр. 11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ... . Пр. 20. Лише громадяни УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування. Пр. 21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ... . Пр. 27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений».

Аналізуючи правовий статус особи за нормами Конституції УНР 1918 року, В.Гончаренко відзначає високий ступінь демократичності вказаних норм¹²⁷. В.Речицький наголошує, що як

---

¹²⁶ Перший протокол Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 року // Офіційний вісник України. - 2006. - № 32. - Ст. 2372.

¹²⁷ Гончаренко В. Правовий статус населення України за Конституцією УСРР 1919 р. / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. - 2011. - № 4. - С. 58-69. - Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

історичний документ Конституція УНР 1918 року продемонструвала значні теоретичні можливості українського лібералізму початку ХХ століття. Її творцями були гуманні політичні діячі, які демократично мислили і прагнули створити правову модель справедливого суспільного устрою для всього населення України¹²⁸. П.Стецюк відносить Конституцію Української Народної Республіки 1918 року до взірцевих конституцій даного періоду¹²⁹, а Б.Тищик називає її повноцінною, новітньою, європейського зразка Конституцією¹³⁰.

Зважаючи на викладене, потрібно вказати, що Конституція Української Народної Республіки - Статут про державний устрій, права і вільності УНР від 29 квітня 1918 року - і сьогодні є не тільки джерелом історико-правових досліджень, а й предметом актуального аналізу, у тому числі, і щодо конституційного закріплення правового статусу особи. При цьому, її положення щодо регулювання прав та основоположних свобод людини були прогресивними для свого часу та повністю відповідали стандартам європейських «конституцій другої хвилі», які згодом знайшли своє закріплення на міжнародному рівні у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Водночас зауважимо, що аналіз письмових пам'яток української державності початку ХХ століття засвідчує, що конституційно-правові пошуки оптимальної редакції Основного закону УНР, а отже і форми та змісту закріплення у ньому основних прав та свобод людини, не обмежилися Конституцією Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року.

У даному контексті цікавими є положення «Основного Державного Закону Української Народної Республіки. Проекту

---

varnu_2011_4_8

¹²⁸ Речицкий В.В. Конституционализм. Украинский опыт / В.В. Речицкий // Харьковская правозащитная группа : худож.-оформитель Й. Гаврилюк. - Харків : Фолио, 1998. - 160 с.

¹²⁹ Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : Посібник для студентів. - Львів : Астролябія, 2004. - 232 с.

¹³⁰ Тищик Б. До питання про маловідомий проект конституції Української Народної Республіки 1920 р. / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2013. - Вип. 57. - С. 134-145.

Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави», розробленого до жовтня 1920 року (на основі проекту конституції Всеукраїнської Національної Ради, підготованого С.Бараном, та «Проекту Конституції - Основних Державних Законів Української Народної Республіки» професора Оттона Ейхельмана 1921 року¹³¹). Автори обох проектів пропонували запровадити більш широку конституційну регламентацію прав та свобод людини і громадянина у порівнянні з Конституцією УНР 1918 року.

Наприклад, даному питанню був присвячений розділ III «Проекту Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави», який мав назву «Права та обов'язки громадян». Вказаний розділ містив 41 артикул (з 13 о 53 включно), де, серед іншого, зазначалось: «Арт. 15. Всі громадяни Української Держави, як чоловіки, так і жінки, без різниці віри, народности та походження, рівні перед законом... Жінка в Українській Державі має всі права цивільні та політичні нарівні з чоловіком. Арт. 18. Особиста вільність громадян забезпечується. Не можна нікого арештувати, ані піддати особистому трусу без наказу суду, за винятком охоплення на гарячому вчинку й у випадках, що їх передбачає закон та в спосіб, що його закон встановлює. Протягом наступних 48 годин належить арештованого доставити до відповідної судової влади, яка негайно рішає про його даліше задержання в арешті з зазначенням причин або звільняє з-під арешту. Арт. 19. Карне переслідування і вимір кари переводиться тільки на підставі існуючого закону. Ганебна кара і видалення українського громадянина за кордони Української Держави не дозволяється. Позбавлення цивільних та політичних прав, як міра кари, може бути тільки часовим. Арешт за борги не дозволяється. Арт. 20. Нікого не можна позбавити належного суду. Виняткові суди допускаються тільки у випадках, зазначених у законі. Арт. 21. Подружжя, як підстава законного життя, існування і розвою роду, стоїть під охороною закону. Арт. 23. Мешкання громадянина є

---

¹³¹ Конституційні акти України 1917—1920.: Невідомі конституції України / [відп. ред. Ю.Д. Прилюк]. - К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. - 272 с.

недоторкане. Вхід до мешкання органів влади, домовий трус, одібрання листів, кореспонденції, документів, друків або інших рухомих речей відбувається тільки на підставі судового наказу на письмі та у випадках, що їх передбачає закон. Про вислід тусу належить видати заінтересованому копію протоколу. Арт. 24. Вільність сумління і віри забезпечується кожному... Арт. 27. Кожний громадянин має повну волю зміни місця побуту і перенесення своєї власності в межах держави. Арт. 29. Кожен громадянин має право вільного вибору професії та заробітку; обмеження в тім напрямі можна допустити тільки шляхом закону. Арт. 31. Забезпечується кожному вільність науки, навчання і наукових вислідів та дослідів. Арт. 33. Вільність думки в слові, письмі, друку та в образній формі належить кожному. Окремий закон забезпечить здійснення сих прав. Арт. 34. Забезпечується вільність преси... Арт. 35. Тайну листування і тайну кореспонденції забезпечується всім громадянам. Можна її порушити тільки на підставі судового наказу. Арт. 36. Людська праця, здоров'я та життя стоять під охороною закону... Арт. 41. На кожного громадянина покладається, не порушуючи його особистої вільности, моральний обов'язок використати свої духовні та фізичні сили в спосіб, як того вимагає добро загалу. Арт. 42. Вільність національного і культурного розвою для громадян національних меншостей забезпечується у всіх відношеннях, що не суперечить єдності держави. Окремий закон визначить їх права в школі та публічному життю. Арт. 43. Приватна власність стоїть під охороною закону. Власність зобов'язує. Користування власністю мусить служити для добра загалу. Вивласнення, або обмеження приватної власності, може відбутися з огляду на державну, публічну чи суспільну потребу, або з економічних причин, а також в інтересах соціальної справедливості. Спосіб вивласнення, або обмеження приватної власності, як і форму та розмір справедливої винагороди, визначається в окремому законі. Арт. 47. Всі громадяне мають право засновувати спілки та товариства, як і скликати збори, що не перечать карним законам і публічному безпеченству. Окремий закон визначить порядок користування з сих прав. Арт. 53. Чужинці, що перебувають на території

Української Держави, підлягають її законам на загальних для всіх підставах. Вони не користуються з політичних прав...»¹³².

Запропонована редакція проекту Конституції УНР, окрім відображення та певного розвитку положень Основного закону УНР 1918 року щодо правового статусу людини та громадянина, передбачала і окремі новели. Так, пропонувалось безпосередньо на конституційному рівні гарантувати охорону життя та здоров'я людини (Арт. 36), її особисту свободу та недоторканність (Арт. 18) (хоча і відсутня пряма заборона смертної кари, як у Конституції УНР 1918 року), заборону «видалення українського громадянина за кордони Української Держави» (Арт. 19), право на належний (справедливий) суд (Арт. 20), право на шлюб (Арт. 21) та інші, які згодом були гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколами до неї.

Також автори «Проекту Правительственной Комісії» у багатьох випадках, розуміючи недоцільність занадто детальної регламентації окремих прав та свобод людини і громадянина на конституційному рівні, прямо передбачають обов'язковість розвитку вказаних положень у так званих органічних законах, наприклад, артикули 18, 20, 23, 33, 43, 47 та інші. Це є позитивною ознакою і свідчить про особливу увагу авторів проекту до правової регламентації інституту прав людини та їх розуміння необхідності детального його закріплення для ефективного функціонування вказаного інституту в рамках правової держави та громадянського суспільства. «Проект Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави» 1920 року, як і Конституція Української Народної Республіки 1918 року, визначав умови та порядок можливого тимчасового припинення дії гарантованих ним прав та свобод особи. Поряд із цим, на відміну від Конституції УНР 1918 року, «Проект Правительственной Комісії» чітко визначав перелік прав та свобод людини, дія яких може тимчасово припинятись. Зокрема, його артикул 52 до таких відносив: «Громадянські права особистої вільности (Арт. 23), тайни

---

¹³² Конституційні акти України 1917—1920.: Невідомі конституції України / [відп. ред. Ю.Д. Прилюк]. - К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. - 272 с.

листування і кореспонденції (Арт. 35), вільності друку та преси (Арт. 33 і 34), вільності переселення і виселення (Арт. 27 і 28) і вільності зборів та товариств (Арт. 47).

Крім цього, «Правительственна» редакція Конституції УНР 1920 року розширює коло випадків, що визначаються як можливі підстави для тимчасового припинення зазначених прав та свобод. Окрім «війни або внутрішніх заворушень», відповідно до Конституції УНР 1918 року, до таких випадків віднесено ситуації: «коли загрожує вибух війни, або на випадок ... масових протидержавних змов, що загрожують цілості держави, Основному Державному Закону, або публічному безпеченству» (Арт. 52). Також під впливом ведення не зовсім успішної перманентної війни з зовнішніми завойовниками певним чином змінюється процедура введення обмежень прав та свобод людини, у порівнянні з Конституцією УНР 1918 р., та не вказується максимальний строк їхньої дії. Так, прийняття даного рішення повинно здійснюватись не «законами ухваленими Всенародними Зборами», а «за підписом Голови Держави і Ради Міністрів, ... Воно повинно бути подано першому засіданню Державного Сейму на його затвердження. Окремий закон про винятковий стан точно визначить переведення вище згаданих засад що до збільшення компетенції цивільної влади, або встановлення військової влади на місце цивільної»¹³³.

Чітке визначення переліку прав та свобод людини, що підлягали тимчасовому припиненню, а також детальна регламентація процедури та підстав такого тимчасового припинення потрібно кваліфікувати як ще один позитив «Проекту Правительственної Комісії по виробленню Конституції Української Держави» 1920 року, зважаючи на її розробку у постійному воєнному стані держави. Наведені положення надавали б можливість уникнення зловживання прерогативою введення вказаних обмежень та додатково гарантували б дотримання усіх інших прав та свобод, обмеження яких не передбачалось.

Розглядаючи «Проект Конституції - Основних Державних

---

¹³³ Медвідь А.Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах УНР 1917-1921 рр.// Економіка та право. 2016. - № 1 (43), С.100-107

Законів Української Народної Республіки»¹³⁴ 1921 року професора-правознавця Київського університету Оттона Ейхельмана, який входив до урядів Української Народної Республіки та був захисником прав компактно проживаючих в Україні національних меншин, треба відзначити таке. Перелік прав та свобод людини і громадянина містився у XV розділі вказаного проекту, що мав назву «Права і обов'язки громадян» і налічував 53 параграфи. Загалом обсяг та зміст правового статусу особи у даному проекті був цілком демократичним та подібним до положень «Проекту Правительственной Комісії». Специфічними ознаками проекту Конституції О.Ейхельмана є надання значної уваги питанню свободи віри та релігії, якому присвячується 11 параграфів (з 296 до 306 включно), де надзвичайно детально прописується право особи на вільний вибір та зміну віри та право функціонування різних релігій. Ще однією специфічною ознакою є встановлення у певних нормах проекту конституції, які гарантують ті чи інші права та свободи, правових санкції за їхнє порушення. Наприклад, параграф 293 проекту, що є першим у розділі XV та гарантує «особисту свободу, а рівно ж всі права громадянина УНР, що витікають з цього принципу...», містить частину 4, яка вказує: «Всяке незаконне обмеження свободи особи чи то судовою, чи то адміністративною владою наражає винного на кару, не меншу як ув'язнення на півроку»¹³⁵. Аналогічні санкції наявні у параграфах 299 (заборона релігійної пропаганди), 320 (незаконний вхід до помешкання), 331 (незаконне порушення таємниці листів, телеграм та розмов по телефону). Зауважимо, що у Проекті конституції УНР О.Ейхельмана вперше у вітчизняному конституціоналізмі передбачалось гарантування таємниці телефонних розмов.

Таким чином, конституційні акти Української Народної

---

¹³⁴ Конституційні акти України 1917—1920.: Невідомі конституції України / [відп. ред. Ю.Д. Прилюк]. - К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. - 272 с.

¹³⁵ Медвідь А.Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах УНР 1917-1921 рр.// Економіка та право. 2016. - № 1 (43), С.100-107.

Республіки, зокрема III Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 року, IV Універсал Української Центральної Ради від 9 січня 1918 року, «Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР)» від 29 квітня 1918 року, а також «Основний Державний Закон Української Народної Республіки. Проект Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави» 1920 року та «Проект Конституції - Основних Державних Законів Української Народної Республіки» професора О.Ейхельмана 1921 року з наукової точки зору становлять цінність як змістовні пам'ятки національної політико-правової думки загалом та вітчизняної доктрини конституційної регламентації правового статусу особи зокрема. Поряд із цим, їхні положення щодо регулювання прав та основоположних свобод людини були прогресивними на даному історичному етапі та повністю відповідали європейським стандартам, які згодом знайшли своє закріплення у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

12.2. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на Україні, як республіки у складі СРСР

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 років.). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Щодо прав людини їх концептуальною основою тривалий час залишалися положення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 році III Всеросійським з'їздом рад. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Всі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод. Це дає можливість простежити динаміку становлення і розвитку прав і свобод людини з точки зору правового статусу особи. Вже у Конституціях УРСР 1919 і 1929 років було закріплено дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік прав людини і громадянина. А

Конституція УРСР 1937 року закріпила широку гаму прав та свобод, провідне місце серед яких посідали:

- економічні права (право на особисту власність і право спадкування особистої власності, право на працю, право на відпочинок);

- соціальні права (право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності);

- культурні права (право на освіту);

- політичні права (свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації);

- особисті права (недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування);

- виборчі права (закріплювались окремим розділом).

В Україні відбувалися об'єктивні суспільно-політичні зміни у напрямі демократизації, що зумовлювалося прийняттям нею міжнародно-правових зобов'язань і членством у міжнародних організаціях. Під час Другої світової війни за свій вагомий внесок у розгром фашизму наша країна набула широкого визнання і авторитету на міжнародній арені, стала у 1945 році одним із фундаторів Організації Об'єднаних Націй, неодноразово обиралася членом головних органів ООН, її комітетів та комісій. З цього часу вона виступає як суб'єкт міжнародного права і міжнародних відносин.

Говорячи про міжнародну правосуб'єктність колишньої УРСР і її участь у міжнародних відносинах, йдеться передусім про її зусилля в напрямі забезпечення прав і свобод людини. Зокрема, на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україна разом із 17 країнами була обрана членом Економічної і соціальної ради ООН, у 1947 році стала членом Економічної комісії для Європи, у 1948–1949 роках і у 1984–1985 роках обиралася тимчасовим членом Ради Безпеки ООН. Чимало пропозицій УРСР на міжнародних форумах були схвально сприйняті і реалізовані. Саме з ініціативи української делегації в 1948 році на конференції в Сан-Франциско комітет, який очолював глава делегації України Д. Мануїльський, сформулював преамбулу, цілі і

принципи Статуту ООН. На його пропозицію до Статуту ООН було включено ряд важливих положень про загальну повагу прав і основних свобод людини.

Активну участь брала Україна у підготовці й прийнятті міжнародно-правових документів у галузі прав і свобод людини. Так, конкретні пропозиції української сторони були враховані і знайшли відображення у Загальній декларації прав людини, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього тощо. До того доклали багато зусиль всесвітньо відомі наші співвітчизники— юристи В.Корецький (академік АН УРСР, засновник та впродовж багатьох років директор Інституту держави і права АН УРСР, основоположник української школи міжнародного права, член Міжнародного суду ООН, представник СРСР у Комісії ООН з прав людини у 1947–1949 роках) і П.Недбайло (професор, завідувач кафедри теорії держави і права Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, який у 1958–1968 роках був постійним представником УРСР у Комісії ООН з прав людини і якому в 1968 році було присуджено премію ООН за видатний особистий внесок у справу захисту прав і свобод людини).

Таким чином, у міжнародно-правовій практиці було прийнято чимало прогресивних норм і започатковано міжнародно-правові ініціативи, які послуговували «позитивною» атестацією Україні після проголошення нею незалежності.

На тлі всіх попередніх радянських конституцій Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року вигідно вирізняється як структурою, так і обсягом закріплених прав та свобод. У ній статусу особи було присвячено дві глави, окремою главою регулювались основні принципи громадянства, визначався статус іноземців та осіб без громадянства на території України, встановлювалась рівність прав громадян перед законом, рівність прав чоловіків та жінок.

Основним правам, свободам і обов'язкам громадян також була присвячена ціла глава, в якій проголошувалась повнота прав

громадян у всіх основних сферах, зокрема, в ст.37 зазначалося, що громадяни УРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувалися Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і законами. Проголошувалась можливість розширення прав і свобод громадян у міру реалізації програми розвитку суспільства. В той же час не повністю було враховано стандарти прав людини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була УРСР.

У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам. Практично ця категорія прав найбільш реально втілювалася у життя. Це передусім права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на житло, право користуватися державною власністю, право особистої власності, яке мало дещо обмежений характер. Серед культурних прав проголошувалося право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою освітою, право на користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної і художньої творчості.

Політичним, громадянським та особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, відводилася другорядна роль. До цієї категорії прав та свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування тощо. Новелою серед особистих прав було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів. Скарги мали розглядатись у порядку і строки, встановлені законом. Дії посадових осіб, вчинені з порушенням закону, могли бути оскаржені до суду.

Конституція УРСР 1978 року поряд із закріпленням прав та свобод передбачала також закріплення широкого кола обов'язків, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості країн

світу.

Цілком зрозуміло, що проблема реальності, захищеності і забезпеченості прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю і активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Разом з тим, найсуттєвішою умовою існування будь-якої держави і будь-якого суспільства є незалежність і суверенність держави і готовність та життєва потреба суспільства їх боронити і відстоювати¹³⁶.

Правозахисний рух в УРСР в 1960–1980 роки – складова дисидентських рухів 1960–1980 років в Україні, сконцентрована передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.).

Становлення правозахисного руху в УРСР припало на період згорання процесу десталінізації в суспільно-політичного житті республіки та посилення в середині 1960х років політичних репресій проти інакодумців. Першою публічною акцією правозахисників можна вважати мітинг протесту проти переслідувань владою української інтелігенції, який відбувся 4 вересня 1965 року в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри художнього фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» за участі І.Дзюби, В.Стуса, В.Чорновола, Ю.Бадзьо, М.Коцюбинської та інших.

Значного резонансу набула демонстрація правозахисників під час судового процесу над інакодумцями: психологом М.Горинем, мистецтвознавцем Б.Горинем, філологом М.Зваричевською, викладачем М.Осадчим, що відбувся 13–18 квітня 1966 року в м. Львів. На підтримку підсудних виступили письменники: І.Драч, Л.Костенко, М.Холодний, І.Вільде, Р.Братунь, Р.Іваничук,

---

¹³⁶ Генезис прав людини. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/genesis/> (останній перегляд: 31.10.2019)

Р.Лубківський, І.Дзюба, журналіст В.Чорновіл та інші представники наукової і творчої інтелігенції.

Упродовж другої половини 1960-х років правозахисний рух розвивався у вигляді індивідуальних і колективних звернень громадян на захист свободи слова та переконань, проти політичних переслідувань, адресованих керівництву УРСР та СРСР. Розповсюдження за кордоном та в Україні набули публіцистичні праці журналіста В.Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти «злочинців»), надіслані Комітету державної безпеки, прокуратурі, Верховному Суду, депутатам ВР УРСР, в яких автор намагався розкрити протиправний механізм політичних репресій другої половини 1960-х років, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах.

Правозахисна діяльність знайшла своє вираження в широкій петиційній кампанії. Автори «Листа 78-ми» (кінорежисер С.Параджанов, авіаконструктор О.Антонов, композитори В.Кирейко, П.Майборода та інші; листопад 1965 року) вимагали від ЦК КПРС та ЦК КПУ забезпечити дотримання «ленінських принципів соціалістичної демократії» та відкритого публічного розгляду кримінальних справ, порушених проти інакомислячих¹³⁷.

У березні 1968 року «самвидав» розповсюдив «Лист 139», в якому творча й наукова інтелігенція висловлювала стурбованість придушенням з боку владних структур громадської активності та соціальної критики в українському соціумі. Основні форми діяльності (письмові протести, звернення на адресу вищого політичного керівництва, правоохоронних органів) поєднувалися зі спробами правозахисників (І.Світличний, В.Чорновіл та інші) створити фонд допомоги політв'язням та їхнім сім'ям (відомий під назвою «Громадська каса»).

Важливу роль у формуванні й поширенні правозахисних ідей відіграв позацензурний журнал «Український вісник», який виходив із 1970 року (редактор – В.Чорновіл).

---

¹³⁷ Бажан О. «Вільна профспілка» як одна з форм боротьби за соціально-економічні права в 70-х роках в Україні. В кн.: 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К., 1996

Наприкінці 1960-х – у 1970-ті роки значно розширилася тематика правозахисних виступів. Увагу українських правозахисників привернули проблеми, пов'язані зі свободою еміграції, становищем політв'язнів у СРСР, боротьбою «репресованих народів» за свої права, гонінням на віруючих, станом пенітенціарної системи в СРСР.

Безперспективність петиційних кампаній, репресивні дії владного режиму проти учасників руху породили нові форми правозахисної діяльності.

Наприкінці 1960-х років почали створюватися незалежні правозахисні асоціації. У травні 1969 року в Москві з ініціативи П.Якіра та В.Красіна виникла «Ініціативна група по захисту прав людини в СРСР», до якої увійшли правозахисники з України Г.Алтунян, Л.Плющ та активіст кримськотатарського національного Руху М.Джемілев.

У грудні 1971 року у Львові за участю В.Чорновола, І.Калинця, В.Стуса та інших було створено «Громадський комітет на захист Н.Строкатової», діяльність якого полягала в домаганні справедливого судового процесу над ув'язненим українським правозахисником С.Караванським, чоловіком Н.Строкатової.

У 1974 році в Москві була створена секція «Міжнародної амністії», до якої увійшов відомий українській письменник, киянин М.Руденко¹³⁸.

Захист соціально-економічних прав трудящих поставила за мету «Вільна профспілка», створена в лютому 1978 року гірничим техніком з м. Макіївка В.Клебановим.

Підписання СРСР Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінського акту 1975 року) послужило стимулом для розгортання гельсінського руху в СРСР, наріжним камінем якого стала боротьба за дотримання політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. У листопаді 1976 року зусиллями М.Руденка, О.Бердника, О.Мешко, Л.Лук'яненка, П.Григоренка та інших була створена Українська

---

¹³⁸ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. К., 1995

громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, яка з перших днів існування зазнавала тиску з боку радянських силових структур.

Заходи владних структур з обмеження впливу окремих релігійних конфесій і течій породжували утворення правозахисних організацій серед віруючих. Масові арешти членів опозиційної течії євангельських християн-баптистів на початку 1960-х років стали спонукальним чинником створення у 1964 році «Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів» (Л.Вінс, Г.Козорезова, У.Германюк, Г.Ритікова та інші), яка регулярно інформувала світ. громадськість про випадки порушень свободи віросповідання, надавала матеріальну підтримку сім'ям репресованих.

Постійні переслідування незареєстрованих громад п'ятидесятників на теренах України змусили віруючих восени 1981 року створити власну правозахисну організацію, яка б перебрала на себе захист прав п'ятидесятників, що бажали емігрувати з СРСР (Комітет «Право на еміграцію»). «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви» на чолі з Й.Терелею (1982) та «Комітет захисту УГКЦ» (1987; керівник - І.Гель) домагалися легалізації забороненої в СРСР Української греко-католицької церкви¹³⁹.

Важливе місце в арсеналі боротьби з опозиційним рухом авторитарний режим відводив судовій психіатрії. Чимало особистих зусиль для викриття злочинів каральної психіатрії доклали лікарі-правозахисники киянин С.Глузман (провів заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника П.Григоренка, направленою рішенням суду 1970 року на примусове лікування) та харків'янин А.Корягін – автор праці «Пацієнти мимоволі», в якій розкрив механізм використання психіатрії в боротьбі з інакодумством.

Із проголошенням «горбачовської перебудови», масовим звільненням у серед. 1980-х рр. політв'язнів із тюрем і таборів

---

¹³⁹ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К., 2000

правозахисний рух як складова дисидентського руху поступово вщух¹⁴⁰.

12.3. Формування європейського підходу до захисту прав і основоположних свобод людини на Україні під час незалежності.

Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року і зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 року наголошувалося на тому, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо дотримуватись загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини. Суспільно-політичні зрушення у 1985–1990 роках і особливо події серпня 1991 року глибоко сколихнули українську громадськість та створили сприятливі умови для демократичних перетворень.

Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали ніяких сумнівів щодо правового закріплення накреслених цілей. Достатньо звернутись до законів України «Про власність», «Про підприємництво», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про громадянство України», «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та інших, щоб переконатися в тому, що пріоритетним напрямом діяльності держави є захист і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дійового механізму їх реалізації.

Прийняття 9 листопада 1995 року України в члени Ради

---

¹⁴⁰ Бажан О.Г. Правозахисний рух в УРСР в 1960–1980-ті роки [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=pravozakhysnyjj_rukh_v_ursr_v (останній перегляд: 31.10.2019)

Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього, членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і прийняття Конституції–основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996 року є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, здійснивши фактично «гуманітарну революцію».

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст.3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виходячи з цієї концепції, в чинній Конституції України правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним з найважливіших в Конституції і містить близько третини її статей.

Чинна Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські і політичні права та міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства ХХ століття у гуманітарній сфері, справжнім «людським виміром», мірою людської гідності.

Чинна Конституція України вперше замість фрагментарного набору прав і свобод визначила систему прав і свобод у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Новий Основний Закон України значно розширив коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і

свобод та істотно збагатив їх за змістом. У ньому вперше передбачено такі істотні права і свободи, як право на життя (ст.27), на інформацію (ст.34), право приватної власності (ст.41), на підприємницьку діяльність (ст.42), на страйк (ст.44), на достатній життєвий рівень (ст.48), свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (ст.33) тощо.

Як показав час, що минув після прийняття Конституції України, передусім права і громадянські та політичні свободи набувають реального наповнення. Так, завдяки їх реалізації скасовано смертну кару, утворилось більш як 90 політичних партій, формується громадянське суспільство.

Конституція всебічно гарантує права і свободи, передбачає механізм їх забезпечення і охорони. Про це свідчить передусім система конституційних нормативно-правових гарантій прав і свобод, зокрема, юридичної відповідальності за порушення прав і свобод, невідчужуваності і непорушності прав і свобод, їх невичерпності, недопустимості скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією система організаційно-правових гарантій, з-поміж яких особливо значна роль відведена Президентові України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, судам, прокуратурі та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Поряд з національними гарантіями Конституція передбачила можливість використання і міжнародно-правових гарантій. Відповідно до ст.55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна.

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стала ратифікація 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав і основних свобод

людини 1950 року. Відтепер громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. До того ж, приєднавшись у 1990 році до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Україна також визнала і компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їх прав та свобод, гарантованих цим пактом.

Конституція України юридично ліквідувала всі нормативні перешкоди на шляху до забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголосивши, що норми Конституції України є нормами прямої дії і що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Конституція України, на відміну від конституцій ряду інших країн, закріпила обов'язки людини і громадянина, але лише ті з них, які мають принципове значення для забезпечення прав і свобод: обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст.68); обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.65), обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом тощо.

Особливістю Конституції України є те, що нею передбачено створення і закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини. Це стосується, головне, організації і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6). Саме на судову владу, як зазначено, покладається функція захисту конституційних прав і свобод. За чинною Конституцією каральна функція суду поступається функції правозахисній, праворегулюючій. Відповідно до перехідних положень Конституції України та Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини» від 17 липня 1997 року рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також щодо проведення огляду та обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001 року прийматимуться виключно судами України.

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина є Конституційний Суд України, який здійснює судовий конституційний контроль та захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України справляє значний вплив на діяльність органів державної влади в сфері додержання та захисту прав людини і громадянина, передусім у сфері нормотворчості (законодавства), приймаючи рішення про невідповідність тих чи інших правових актів або їх окремих положень Конституції, даючи тлумачення конституційних норм при розгляді конкретних справ і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, яке стає обов'язковим для всіх суб'єктів права.

Запровадження спеціального інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є новацією у державно-правовій системі захисту прав і свобод людини у нашій країні. У Конституції України закріплюється право особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого (ст.55) і визначається, що через нього здійснюється парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст.101). Статус, функції та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини закріплені у конституційному Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», прийнятому Верховною Радою України 23 грудня 1997 року. При розробці цього закону було враховано позитивний досвід інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини) європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення і сприяння усуненню порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту позасудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу

Права людини і громадянина в Україні. За 27 років

незалежності України принципи прав людини, закладені в законодавстві, більшою мірою поки що так і залишилися проектами, хоча поступово реалізуються у громадянському суспільстві та механізмах державного управління.

Основою для будь-якої держави має бути дотримання і захист прав і свобод людини. В Україні кроки до реального захисту прав і свобод почалися тільки з набуттям незалежності. У Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини і громадянина.

Стаття 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Згідно зі статтею 22 Основного Закону держави, права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Стаття 22 Конституції України підкреслює, що за прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Права людини і громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією і з метою:

- врятування життя людей та майна;
- запобігання злочинів чи його припинення;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту;
- забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

В Україні немає практично жодного права людини, яке б не порушувалося. При цьому, мається на увазі не вчинення злочинів проти громадян з боку кримінальних осіб чи угруповань, а саме державну політику щодо забезпечення реалізації цих прав. Серед головних викликів правам людини в Україні можна назвати:

- діяльність органів державного управління не в повну силу;
- малий рівень доходу українців, яка робить нас зручним об'єктом для маніпулювання з боку власників капіталів;

- роз'єднаність різних соціально-культурних груп;
- відсутність ефективної взаємодії державних органів та правозахисників;

- відсутність належного дотримання законодавчих норм права.

Закони України надають усім громадянам у випадку порушення їхніх прав і свобод або незгоди з діями органів влади і посадових осіб, звертатися в судові інстанції. Ст. 55 Конституції говорить, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Також кожний громадянин має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Після використання всіх національних засобів правового захисту громадяни мають право звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи або міжнародні організації, членом або учасником яких є Україна. Крім цього, кожний має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушення і протиправних зазіхань. Тому варто обговорювати і шукати шляхи подолання негативної ситуації в сфері захисту прав людини, щоб термін «правова держава» не став в Україні ілюзією.

Після закінчення Другої світової війни Україна стала однією з держав-фундаторів створеної 1945 року Організації Об'єднаних Націй. Саме на цей період припадає початок її участі у створенні нової системи прав людини, побудованої на демократичних та гуманістичних цінностях та ідеалах.

Говорячи про міжнародну правосуб'єктність колишньої УРСР та її участь у процесах міжнародного співробітництва насамперед варто зазначити акцентування головної уваги нашої держави на питаннях захисту прав і свобод людини і громадянина і створення дієвих інституційних механізмів, що забезпечували б практичне втілення принципів прав людини в життя.

Зокрема, на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україна разом із 17 країнами була обрана членом Економічної і Соціальної ради ООН, 1947 року, стала членом Економічної комісії для Європи, у 1948–1949, 1984–1985 та 1999–2001 роках обиралася тимчасовим членом найголовнішого органу ООН - Ради Безпеки.

Це було яскравим свідченням високого рівня довіри у членів

світового співтовариства до нашої держави та її участі в облаштуванні повоєнного світу.

Чимало пропозицій УРСР на міжнародних форумах були схвально сприйняті та реалізовані.

Саме з ініціативи української делегації 1948 року на конференції в Сан-Франциско, комітет, очолюваний головою української делегації Дмитром Мануїльським (міністр закордонних справ УРСР) сформулював преамбулу, цілі та принципи Статуту ООН. На його пропозицію до Статуту ООН було включено ряд важливих положень про загальну повагу прав і основних свобод людини.

Активну участь брала Україна й у розробці та прийнятті основних міжнародних нормативно-правових документів у галузі прав людини. Так, конкретні пропозиції української сторони знайшли своє відображення у головному міжнародному документі у галузі прав людини - Загальній декларації прав людини, прийнятій на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, а також в цілому ряді інших документів, до яких належать: Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, який був ратифікований Україною 1973 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 року як реакцію світової громадськості на дискримінацію корінного населення Південно-Африканської Республіки тощо.

До того доклали багато зусиль всесвітньо відомі наші співвітчизники-юристи В. Корецький (академік АН УРСР, засновник та впродовж багатьох років директор Інституту держави і права АН УРСР, основоположник української школи міжнародного права, член Міжнародного суду ООН, член Комісії ООН з прав людини у 1947-1949 роках) І.П. Недбайло (професор, завідувач кафедри держави і права Київського університету Т. Г. Шевченка, який у 1958-1968 роках був постійним представником УРСР у Комісії ООН з прав людини і якому в 1968 році було присуджено премію ООН за видатний особистий внесок у

справу захисту прав і свобод людини і громадянина).

Прогресивні зміни, що відбулися у свідомості українців та партійно-державної еліти вплинули і на прийняття нового Основного Закону - Конституції УРСР 1978 року, яка суттєво відрізнялася від попередньої значно ширшим колом прав і свобод людини і громадянина. У ній дві глави були повністю присвячені питанням прав людини, визначався правовий статус іноземців та осіб без громадянства на території України, встановлювалася рівність прав громадян перед законом, рівність прав чоловіка та жінки.

У міжнародно-правовій практиці було прийнято чимало прогресивних норм і започатковано міжнародно-правові ініціативи, у створенні яких українській державі належить не остання роль і які стали візитівкою України після проголошення її незалежності. В період самостійності Україна продовжила діяльність спрямовану на удосконалення власного законодавства в галузі прав людини та зміцнення міжнародного співробітництва в даній сфері.

1993 року Україна взяла участь у роботі Всесвітнього конгресу з прав людини, який проходив у Відні (Австрія). Після якого розпочалося вироблення нової концепції правового статусу людини, що був закріплений у Конституції 1996 року, другий розділ якої повністю присвячений розгляду цього питання. Зокрема, стаття 22 визначає, що перелік прав і свобод, закріплених Конституцією, не є вичерпним. А це, в свою чергу, вказує на те, що держава розуміє, що швидкий розвиток суспільства в умовах нового часу постійно призводить до появи нових видів нерегульованих суспільних відносин, які не можуть бути заборонені лише тому, що щодо них відсутня дія відповідних законів.

Україна відіграла значну роль у формуванні міжнародної нормативно-правової бази у галузі прав людини, яка стала основою міжнародних стандартів прав людини. Сприяла підвищенню міжнародного авторитету України в очах світової спільноти, зміцненню кредиту довіри до неї, а також змінам у свідомості українців, підвищенню рівня їх правової та політичної культури, усвідомленню необхідності змін старого державно-суспільного

укладу, ідеології, мислення, відчуття необхідності проведення реформ у дусі демократизму.

Проте на шляху становлення незалежності перед молодого українською державою постав ряд проблемних питань, пов'язаних зі становленням та функціонуванням власних інститутів в сфері регулювання прав людини, які потребують законодавчого забезпечення власної діяльності та вироблення якісно нових, концептуальних ідей подальшого розвитку.

<p>Лекція 5. Правотлумачення та застосування конвенцій судом Європейського Союзу</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Які способи тлумачення найчастіше застосовує у своїй діяльності Суд? Чим це пояснити? 2. Поясніть тезу про системний характер принципів тлумачення Конвенції. 3. Чи є рішення Суду правовим прецедентом? Поясніть відповідь. 4. Що означає «автономна» інтерпретація понять у практиці Суду? Які Ви знаєте автономні поняття? 5. Як впливає Преамбула Конвенції на її тлумачення та застосування Судом?
<p>Лекція 6. Європейський Суд з прав людини: загальна характеристика</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окресліть порядок утворення ЄСПЛ 2. Охарактеризуйте склад ЄСПЛ 3. Визначте контрольний механізм діяльності ЄСПЛ 4. Визначте етапи виконання рішень ЄСПЛ
<p>Лекція 7. Право на справедливий судовий розгляд</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття судовий контроль 2. Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю. 3. Судова інстанція, та доступ до неї. 4. Змагальність та рівність сторін 5. Поняття судового рішення. 6. Принцип правової визначеності 7. Вмотивованість прийнятого у справі судового акту 8. Незалежність суддів
<p>Лекція 8. Вплив практики європейського суду з прав людини на національне законодавство та правозастосування</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття прецеденту 2. Прецедент в практиці Суду Європейського Союзу 3. Прецедент та судова практика України 4. Система національних судів України 5. Місце національних суддів в судовій системі ЄС 7. Вплив рішень Європейського суду з прав

	людини на рішення 8. Верховного суду України
Лекція 9. Приєднання України до конвенції про захист прав людини	<ol style="list-style-type: none"> 1. Причини вступу України до Ради Європи: і наслідки 2. Правове забезпечення виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України 3. Завдання українського правосуддя в світлі рішень Європейського Суду з прав людини
Лекція 10. Правове регулювання громадянства України в контексті європейської конвенції про захист прав людини	<ol style="list-style-type: none"> 1. Громадянство України та його специфіка 2. Придбання і втрата громадянства 3. Подвійне громадянство 4. Багатогромадянство і безгромадянство
Лекція 11. Поняття та генеза захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часу Київської Русі до 1917 року	<ol style="list-style-type: none"> 1. Правові засади захисту прав і основоположних свобод людини українських землях з часу Київської Русі до 1917 року 2. Конституція П.Орліка як реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях 3. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод українців на території Австро-Угорщини
Лекція 12. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодення	<ol style="list-style-type: none"> 1. Універсали, як засади реалізації захисту прав і основоположних свобод людини в Україні 2. Особливості реалізації захисту прав і основоположних свобод людини на Україні у 1922-1939 рр. 3. Формування європейського підходу до захисту прав і основоположних свобод людини на Україні під час незалежності

Тематика самостійної (індивідуальної) роботи

Лекція 1. Захист прав людини і основоположних свобод: наукові підходи	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття захисту прав 2. Захист прав та їх забезпечення: конституційний аспект
Лекція 2. Застосування європейських стандартів захисту прав людини і основоположних свобод	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття стандартів захисту 2. Справедливість як головний принцип захисту прав людини і основоположних свобод
Лекція 3. Захист прав в Європейському Союзі та Раді Європи: порівняльний аспект	<ol style="list-style-type: none"> 1. Механізм захисту прав людини в Європейському Союзі та його складові 2. Механізм захисту прав людини в Раді Європи та його складові
Лекція 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: загальна характеристика	<ol style="list-style-type: none"> 1. Етапи розвитку конвенційної системи захисту прав людини 2. Протокол 1 Конвенції та його місце в практиці суду національних правових систем
Лекція 5. Правотлумачення та застосування конвенцій судом Європейського Союзу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Правоінтерпретаційна діяльність Суду Європейського Союзу: принципи та судова практика 2. Об'єктивні та суб'єктивні фактори тлумачення норм Конвенції Європейським Судом
Лекція 6. Європейський Суд з прав людини: загальна характеристика	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історичні передумови утворення, Європейського Суду з прав людини 2. Механізм забезпечення відновлення порушених прав Стягувача по рішенню ЄСПЛ
Лекція 7. Право на справедливий судовий розгляд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гарантії незалежності ЄСПЛ та недоторканості його суддів 2. Принципи Загальної декларації прав людини
Лекція 8. Вплив практики європейського суду з прав людини на національне законодавство та	<ol style="list-style-type: none"> 1. Правові засади адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу 2. Місто Брюссельської (1968 р.) і

правозастосування	Луганської (1988 р.) конвенцій у співпраці у сфері правосуддя
Лекція 9. Приєднання України до європейської конвенції про захист прав людини	1. Проблеми виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України 2. Участь України у Європейській культурної конвенції та Рамкової конвенції про захист національних меншин
Лекція 10. Правове регулювання громадянства України в контексті європейської конвенції про захист прав людини	1. Питання подвійного громадянства в законодавстві України 2. Розвиток новел законодавства України про надання громадянства
Лекція 11. Поняття та генеза захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часу Київської Русі до 1917 року	1. Стан захисту прав і основоположних свобод людини під час козацької держави в Подніпров'ї 2. Стан захисту прав і основоположних свобод людини на Київській Русі
Лекція 12. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодення	1. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини під час Української Держави (гетьман П. Скоропадський) 2. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини під час Директорії (С. Петлюра)

Вимоги до оформлення самостійної (індивідуальної) роботи

1. До захисту приймається самостійна (індивідуальна) робота виключно за умови її відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010.

2. Самостійна (індивідуальна) робота повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

3. Самостійна (індивідуальна) робота повинна мати класифікаційний індекс УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів).

4. Текст самостійної (індивідуальної) роботи повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- текст самостійної (індивідуальної) роботи;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

5. Вимоги до оформлення самостійної (індивідуальної) роботи:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4). Обсяг – від 10 до 15 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт

Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля: верхній – 20 мм, нижній – 20 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 20 мм., абзацний відступ – 1,25 см.

6. Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «Список використаної літератури» і виконується мовою оригіналу.

Джерела в переліку посилань нумеруються вручну.

7. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них.

8. Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.]; - згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Теми семінарських (практичних) занять

Семінарські заняття є ефективною формою організації навчальних занять, з якими органічно поєднуються лекції.

Основними дидактичними цілями їх проведення є:

- забезпечити педагогічні умови для поглиблення і закріплення знань студентів з основ даного курсу, набутих під час лекцій та у процесі вивчення навчальної інформації, що виноситься на самостійного опрацювання;

- спонукати студентів до колективного творчого обговорення найбільш складних питань навчального курсу, активізація їх до самостійного вивчення наукової та методичної літератури, формування у них навичок самоосвіти;

- оволодіння методами аналізу фактів, явищ і проблем, що розглядаються та формування умінь і навичок до здійснення різних видів майбутньої професійної діяльності.

Семінарські заняття формулюють дидактичні цілі заняття:

- навчальні,
- виховні
- розвивальні.

Семінарські заняття виконують такі основні функції:

- навчальну (поглиблення, конкретизацію, систематизацію знань, засвоєних під час лекційних занять та у процесі самостійної підготовки до семінару);

- розвивальну (розвиток логічного мислення студентів, набуття ними умінь працювати з різними літературними джерелами, формування умінь і навичок аналізу фактів, явищ, проблем тощо);

- виховну (патріотичне виховання, виховання економічної, екологічної культури і мислення, прищеплення інтересу до вивчення конкретної дисципліни та до фаху, формування потреби здорового способу життя тощо);

- діагностично-корекційну (контроль за якістю засвоєння студентами навчального матеріалу, виявлення прогалин його засвоєнні та їх подолання) тощо.

Тема 1. Захист прав: наукові підходи

Мета семінарського заняття: визначити поняття «захист прав», витоками походження даної категорії, найважливішими джерелами його закріплення, напрямами національної політики в аспекті забезпечення прав

Питання заняття:

- 1.Надайте визначення «захист прав»
- 2.Назвіть наукові підходи до розуміння захисту прав
- 3.Охарактеризуйте відмінність засобів захисту прав від юридичної відповідальності
- 4.Охарактеризуйте забезпечення прав людини як напрям державної політики
- 5.Розкрийте національні механізми захисту прав людини

Тема 2. Застосування європейських стандартів захисту прав (4 години)

Мета семінарського заняття: визначити поняття «захист прав», витоками походження даної категорії, найважливішими джерелами його закріплення, напрямами національної політики в аспекті забезпечення прав

Питання заняття:

- 1.Надайте визначення стандартів захисту прав
- 2.Визначте види стандартів прав
- 3.Охарактеризуйте особливості європейських стандартів захисту прав
- 4.Надайте поняття принципу справедливості
- 5.Окресліть роль принципу справедливості в господарському судочинстві

Тема 3. Захист прав в ЄС та Раді Європи: порівняльний аспект (4 години)

Мета семінарського заняття: визначити окремі елементи захисту прав людини в рамках ЄС, проаналізувати принципи, що лежать в основі визначення прав людини. Механізм права захисту прав ЄС та РЄ.

Питання заняття:

- 1.Надайте характеристику принципів елементів системи захисту прав людини в рамках ЄС
- 2.Розкрийте систему принципів, які лежать в основі визначення прав людини в ЄС
- 3.Які особливості механізму захисту прав в ЄС та РЄ?

Тема 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: загальна характеристика (4 години)

Мета семінарського заняття: визначити поняття конвенції, та проаналізувати основні етапи розвитку конвенції. Статус та визначення Конвенції в правовій системі України. Розгляд основних протоколів Конвенції.

Питання заняття:

- 1.Назвіть етапи розвитку конвенційної системи захисту прав
- 2.Загальна структура конвенції та її особливості.
- 3.Загальний зміст Конвенції та її особливості тлумачення.
- 4.Який статус має Конвенція в українській правовій системі
- 5.Назвіть основні Протоколи до Конвенції

Тема 5. Правотлумачення та застосування конвенцій судом (6 години)

Мета семінарського заняття: визначення поняття рішення суду; поглиблення знань щодо основних принципів право інтерпретаційної діяльності; набуття оновлених знань та умінь в питаннях герменевтичного правотлумачення

Питання заняття:

- 1.Які способи тлумачення найчастіше застосовує у своїй діяльності Суд? Чим це пояснити?
- 2.Поясніть тезу про системний характер принципів тлумачення Конвенції.
- 3.Чи є рішення Суду правовим прецедентом? Поясніть відповідь.
- 4.Що означає «автономна» інтерпретація понять у практиці Суду? Які Ви знаєте автономні поняття?
- 5.Як впливає Преамбула Конвенції на її тлумачення та

застосування Судом?

Тема 6. ЄСПЛ: загальна характеристика (6 години)

Мета семінарського заняття: аналіз та визначення термінології ЄСПЛ; проаналізувати основні підстави звернення до ЄСПЛ та визначення їх на практиці (практичне завдання)

Питання заняття:

- 1.Окресліть порядок утворення ЄСПЛ
- 2.Охарактеризуйте склад ЄСПЛ
- 3.Визначте контрольний механізм діяльності ЄСПЛ
- 4.Визначте етапи виконання рішень ЄСПЛ

Тема 7. ЄСПЛ: Право на справедливий судовий розгляд (4 години)

Мета семінарського заняття: Визначити поняття судового контролю; вільний доступ до судових інстанцій; визначення поняття «змагальності», «рівності»; визначити поняття правової визначеності. Розгляд принципу незалежності суддів.

Питання заняття:

- 1.Поняття судовий контроль
- 2.Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю.
- 3.Судова інстанція, та доступ до неї.
- 4.Змагальність та рівність сторін
- 5.Поняття судового рішення.
- 6.Принцип правової визначеності
- 7.Вмотивованість прийнятого у справі судового акта
- 8.Незалежність суддів

Тема 8. Вплив практики європейського суду з прав людини на національне законодавство та правозастосування (4 години)

Мета семінарського заняття: визначення поняття прецедентна; прецедент в судовій практиці; специфіка національного суду та визначення її в судовій системі ЄС; рішення європейського суду – його поняття та правова характеристика; правова визначеність.

Питання заняття:

- 1.Поняття прецеденту
- 2.Прецедент в практиці Суду Європейського Союзу
- 3.Прецедент та судова практика України
- 4.Система національних судів України
- 5.Місце національних суддів в судовій системі ЄС
- 6.Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України.
- 7.Принцип правової визначеності

Тема 9. Приєднання України до європейської конвенції про захист прав людини

Мета семінарського заняття: аналіз та визначення причин приєднання України до європейської конвенції про захист прав людини. Надати поняття «рішень Європейського Суду з прав людини».

Питання заняття:

- 1.Вступ України до Ради Європи: причини і наслідки
- 2.Ефективність перебуванню України в Раді Європи
- 3.Напрями співробітництва України та Ради Європи
- 4.Заходи індивідуального та загального характеру.
- 5.Порядок виплати сум, визначених Європейським судом як справедливе відшкодування заявникові за матеріальну та моральну шкоду
- 6.Механізм виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України

Тема 10. Правове регулювання громадянства України в контексті європейської конвенції про захист прав людини

Мета семінарського заняття: визначення поняття громадянства України та його специфіки. Надати правову характеристику процесу придбання і втрати громадянства, подвійного громадянства, багатогромадянства і безгромадянства.

Питання заняття:

- 1.Поняття громадянство України та його специфіка
- 2.Правове регулювання громадянства в країнах ЄС та СНД

3. Придбання і втрата громадянства в Україні
- 4.«За» і «проти» подвійного громадянства для українців
- 5 Конвенція про статус апатридів 1954 р.

Тема 11. Поняття та генеза захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часу Київської Русі до 1917 року

Мета семінарського заняття: розглянути генезу захисту прав і основоположних свобод людини на українських землях з часу Київської Русі до 1917 року

Питання заняття:

1.Історичні етапи розвитку національного законодавства захисту прав людини крізь призму трансформації суспільних відносин

2.Захист прав людини на етапі становлення та розвитку українського суспільства: теоретико-правовий аналіз

3.Захист прав людини за часів Київської Русі

4.Генеза захисту прав людини на українських землях під час їх перебування у складі Польщі, Литви і Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII століття)

5.Захист прав людини за часів існування козаччини і Гетьманської держави на території сучасної України

6.Проблеми забезпечення та захисту прав людини в Українських губерніях в складі Російської імперії (1807-1917 роки)

7.Проблеми забезпечення та захисту прав людини в Українських губерніях в складі Австро-Угорської імперії (1867–1917 роки)

Тема 12. Розвиток захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодення

Мета семінарського заняття: розглянути генезу захисту прав і основоположних свобод людини в Україні з 1917 року до сьогодення

Питання заняття:

1.Історико-правові засади реалізації захисту прав і основоположних свобод людини під час Української Народної

Республіки

2.Правові засади реалізації захисту прав і основоположних свобод людини в Україні у період гетьманату П. Скоропадського

3.Правове регулювання реалізації захисту прав і основоположних свобод людини в Україні під час Директорії

4. Захист прав і основоположних свобод людини на землях Західної України у 1921-1939 роках

4.Розвиток демократії в Україні, як основа легітимації державної політики з захисту прав і основоположних свобод людини

**Варіанти комплексної контрольної роботи з дисципліни
«Захист прав за національним та європейським правом»
(надати відповіді на питання)**

Варіант 1	<ol style="list-style-type: none"> 1.Надайте визначення «захист прав» 2.Розкрийте національні механізми захисту прав людини 3.Який статус має Конвенція в українській правовій системі 4.Окресліть порядок утворення ЄСПЛ
Варіант 2	<ol style="list-style-type: none"> 1.Назвіть наукові підходи до розуміння захисту прав 2.Надайте характеристику принципів елементів системи захисту прав людини в рамках ЄС 3.Охарактеризуйте склад ЄСПЛ 4.Поняття судовий контроль
Варіант 3	<ol style="list-style-type: none"> 1.Надайте визначення стандартів захисту прав 2.Охарактеризуйте відмінність засобів захисту прав від юридичної відповідальності 3.Поняття судового рішення. 4.Захист спадкових прав у актах ЄСПЛ
Варіант 4	<ol style="list-style-type: none"> 1.Принцип правової визначеності 2.Чи є рішення Суду правовим прецедентом. Поясніть відповідь. 3.Змагальність та рівність сторін 4.Що означає «автономна» інтерпретація понять у практиці Суду? Які Ви знаєте автономні поняття
Варіант 5	<ol style="list-style-type: none"> 1.Прецедент в практиці Суду Європейського Союзу 2.Загальна структура конвенції та її особливості. 3.Судова інстанція, та доступ до неї. 4.Місце національних судів в судовій системі ЄС
Варіант 6	<ol style="list-style-type: none"> 1.Незалежність суддів 2.Назвіть основні Протоколи до Конвенції 3.Визначте етапи виконання рішень ЄСПЛ 4.Надайте поняття принципу справедливості
Варіант 7	<ol style="list-style-type: none"> 1.Які способи тлумачення найчастіше застосовує у своїй діяльності Суд? Чим це

	<p>пояснити?</p> <p>2.Які особливості механізму захисту прав в ЄС та РЄ?</p> <p>3.Вмотивованість прийнятого у справі судового акту</p> <p>4.Прецедент та судова практика України</p>
Варіант 8	<p>1.Окресліть роль принципу справедливості в господарському судочинстві</p> <p>2.Поняття прецеденту</p> <p>3.Система національних судів України</p> <p>4.Визначте види стандартів прав</p>
Варіант 9	<p>Назвіть етапи розвитку конвенційної системи захисту прав</p> <p>Визначте контрольний механізм діяльності ЄСПЛ</p> <p>Принцип правової визначеності</p> <p>Захист житлових прав</p>
Варіант 10	<p>1.Загальний зміст Конвенції та її особливості тлумачення.</p> <p>2.Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю.</p> <p>3.Визначення цивільного судочинства в національній системі та системі ЄС</p> <p>4.Подвійне громадянство, багатогромадянство і безгромадянство</p>
Варіант 11	<p>1.Поясніть тезу про системний характер принципів тлумачення Конвенції.</p> <p>2.Проблеми виконання рішень Європейського Суду з прав людини в цивільному судочинстві</p> <p>3.Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України.</p> <p>4.Охарактеризуйте особливості європейських стандартів захисту прав</p>
Варіант 12	<p>1.Охарактеризуйте забезпечення прав людини як напрям державної політики</p> <p>2.Як впливає Преамбула Конвенції на її тлумачення та застосування Судом</p> <p>3.Розкрийте систему принципів, які лежать в основі визначення прав людини в ЄС</p> <p>4.Право на шлюб (в контексті Конвенції)</p>

Варіант 13	<ol style="list-style-type: none"> 1. Назвіть наукові підходи до розуміння захисту прав 2. Надайте характеристику принципів елементів системи захисту прав людини в рамках ЄС 3. Охарактеризуйте склад ЄСПЛ 4. Поняття судовий контроль
Варіант 14	<ol style="list-style-type: none"> 1. Принцип правової визначеності 2. Чи є рішення Суду правовим прецедентом. Поясніть відповідь. 3. Змагальність та рівність сторін 4. Що означає «автономна» інтерпретація понять у практиці Суду? Які Ви знаєте автономні поняття
Варіант 15	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прецедент в практиці Суду Європейського Союзу 2. Загальна структура конвенції та її особливості. 3. Судова інстанція, та доступ до неї. 4. Місце національних судів в судовій системі ЄС
Варіант 16	<ol style="list-style-type: none"> 1. Незалежність суддів 2. Назвіть основні Протоколи до Конвенції 3. Визначте етапи виконання рішень ЄСПЛ 4. Надайте поняття принципу справедливості
Варіант 17	<ol style="list-style-type: none"> 1. Які способи тлумачення найчастіше застосовує у своїй діяльності Суд? Чим це пояснити? 2. Які особливості механізму захисту прав в ЄС та РС? 3. Вмотивованість прийнятого у справі судового акту 4. Прецедент та судова практика України
Варіант 18	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окресліть роль принципу справедливості в господарському судочинстві 2. Поняття прецеденту 3. Система національних судів України 4. Визначте види стандартів прав
Варіант 19	<ol style="list-style-type: none"> 1. Назвіть етапи розвитку конвенційної системи захисту прав 2. Визначте контрольний механізм діяльності ЄСПЛ

	<p>3.Принцип правової визначеності</p> <p>4.Захист житлових прав</p>
Варіант 20	<p>1.Загальний зміст Конвенції та її особливості тлумачення.</p> <p>2.Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю.</p> <p>3.Визначення цивільного судочинства в національній системі та системі ЄС</p> <p>4.Громадянство України та його специфіка, придбання і втрата громадянства</p>

Розподіл балів, які отримують студенти

РОЗПОДІЛ БАЛІВ												ІНДЗ	Єкз.	Сума
МОДУЛЬ 1				МОДУЛЬ 2				МОДУЛЬ 3						
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12			
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	20	20	100

T1, T2 ... T12 – теми змістових модулів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		Для екзамену, курсової роботи, практики	Для заліку
90-100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Перелік питань, що виносяться на екзамен

1. Надайте визначення «захист прав»
2. Назвіть наукові підходи до розуміння захисту прав
3. Охарактеризуйте відмінність засобів захисту прав від юридичної відповідальності
4. Охарактеризуйте забезпечення прав людини як напрям державної політики
5. Розкрийте національні механізми захисту прав людини
6. Надайте визначення стандартів захисту прав
7. Визначте види стандартів прав
8. Охарактеризуйте особливості європейських стандартів захисту прав
9. Надайте поняття принципу справедливості
10. Окресліть роль принципу справедливості в господарському судочинстві
11. Надайте характеристику принципів елементів системи захисту прав людини в рамках ЄС
12. Розкрийте систему принципів, які лежать в основі визначення прав людини в ЄС
13. Які особливості механізму захисту прав в ЄС та РЄ?
14. Назвіть етапи розвитку конвенційної системи захисту прав
15. Загальна структура конвенції та її особливості.
16. Загальний зміст Конвенції та її особливості тлумачення.
17. Який статус має Конвенція в українській правовій системі
18. Назвіть основні Протоколи до Конвенції
19. Які способи тлумачення найчастіше застосовує у своїй діяльності Суд? Чим це пояснити?
20. Поясніть тезу про системний характер принципів тлумачення Конвенції.
21. Чи є рішення Суду правовим прецедентом? Поясніть відповідь.
22. Що означає «автономна» інтерпретація понять у практиці Суду? Які Ви знаєте автономні поняття?
23. Як впливає Преамбула Конвенції на її тлумачення та

застосування Судом?

24. Окресліть порядок утворення ЄСПЛ
25. Охарактеризуйте склад ЄСПЛ
26. Визначте контрольний механізм діяльності ЄСПЛ
27. Визначте етапи виконання рішень ЄСПЛ
28. Поняття судовий контроль
29. Неприпустимість вибіркового обмеження або скасування судового контролю.
30. Судова інстанція, та доступ до неї.
31. Змагальність та рівність сторін
32. Поняття судового рішення.
33. Принцип правової визначеності
34. Вмотивованість прийнятого у справі судового акта
35. Незалежність суддів
36. Поняття прецеденту
37. Прецедент в практиці Суду Європейського Союзу
38. Прецедент та судова практика України
39. Система національних судів України
40. Місце національних суддів в судовій системі ЄС
41. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на рішення Верховного суду України.
42. Принцип правової визначеності
43. Поняття цивільного права
44. Визначення цивільного судочинства в національній системі та системі ЄС
45. Проблеми виконання рішень Європейського Суду з прав людини в цивільному судочинстві
46. Захист спадкових прав у актах ЄСПЛ
47. Захист житлових прав
48. Прав на шлюб (в контексті Конвенції)
49. Вступ України до Ради Європи: причини і наслідки
50. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини на території України
51. Завдання українського правосуддя в світлі рішень Європейського Суду з прав людини
52. Громадянство України та його специфіка

53. Придбання і втрата громадянства
54. Подвійне громадянство
55. Багатогромадянство і безгромадянство
56. Захист прав і основоположних свобод людини українських землях з часу Київської Русі до 1917 року
57. Захист прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття
58. Захист прав і основоположних свобод людини на українських землях у XI-початку XVII століття
59. Захист прав і основоположних свобод людини в Україні з березня 1917 до грудня 1922 р.р.
60. Захист прав і основоположних свобод людини на Україні, як республіки у складі СРСР
61. Формування європейського підходу до захисту прав і основоположних свобод людини на Україні під час незалежності

Рекомендована наукова література

1. Абашидзе А. Х. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: учеб. пособие / А.Х.Абашидзе, Е. С.Алисиевич. - М.: Международ. отношения, 2007. – 304 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права. Т.1. / С.С. Алексеев. - М., 1986.
3. Алексеев С.С. Теория права. Т.2. / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.
4. Алисиевич Е. С. О значении толкования Европейским судом положений Конвенции о защите прав человека / Е.С.Алисиевич // Право и политика. - 2005. - № 8. С.45-49
5. Анісімова В. Н. Право на свободу та особисту недоторканність / В.Н. Анісімова // Право України. - 1999. -№ 2. - С.23-31.
6. Анцелевич Г. О. Міжнародне право: [підручник] / Г.О.Анцелевич, О. О. Покрещук. – К. : Алерта, 2005. – 424 с.
7. Балюк І. А. Господарське процесуальне право: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц./ І.А. Балюк. – К.: КНЕУ, 2002. – 248 с.
8. Беяневич О.А. Верховенство права і законність як принципи господарського процесуального права / О.А. Беяневич // Право України. – 2011. – № 6. – С.13-21
9. Бессарабов В. Г. Европейский суд по правам человека / В. Г.Бессарабов. - М.: Юрлитинформ, 2004. - 248 с.
10. Биштыга А. Европейский суд по правам человека / А.Биштыга ; науч. ред. А.Е. Вашкевич; пер. с пол. Е.Г. Генделя. - Минск: Тесей, 2000. - 240 с.
11. Блажівська Н. Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект / Н. Є. Блажівська // Вісник Вищої ради юстиції. - 2010. -№ 2. -С. 83-89.
12. Бортновська З. Справи з питань оподаткування: межі застосовуваності статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод / З. Бортновська // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2002. - № 2. - С. 207-219.

13. Бурлак О.В. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини : монографія / О.В. Бурлак; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Київ. ун-т права. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. – 212 с.

14. Буроменский М.В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства / М.В. Буроменский. - Харьков: Фолио, 2000. - 32 с.

15. Буроменський М. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України / М.Буроменський // Вісник Академії прав, наук України. - 1999. - №1. - С.86-94.

16. Буроменський М. Право на свободу асоціації та на проведення мирних зборів / М. Буроменський // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. - К.: ВПОЛ, 2004. - С.621-626.

17. Буроменський М.В. Звернення до Європейського суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства [Електронний ресурс] / М. Буроменський. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1080677442> 2.

18. Бущенко А.П. Проти катувань. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини / А.П.Бущенко. - Х.: Фоліо, 2005. - 288 с.

19. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) : монографія / С. О.Верланов ; Акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва. та місц. самоврядування. – Л. : Край, 2009. – 196 с.

20. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском суде по правам человека / Л. Вильдхабер // Государство и право. - 2001. - № 12. - С.5-17.

21. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. LiberAmicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : моногр. /

за ред. О.В. Задорожного та О.Р. Поєдинок.– Київ; Одеса. Фенікс, 2016. – 718 с.

22. Глотов С.А. Конституционно-правовые проблемы сотрудничества России и Совета Европы в области прав человека / С.А. Глотов. - Саратов, 1999. - 260 с.

23. Глотов С.А. Права человека и их защита в Европейском суде / С.А. Глотов, Е.Г.Петренко; Ин-т нац. стратегии реформ. – Краснодар, 2000. –69 с.

24. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні / С.Головатий // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – №1.

25. Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні. Монографія / В.В. Головченко, О.В.Головченко. – Чернігів : Вид. Лозовий В. - М., 2012. – 328 с.

26. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн; пер. з англ. - Л.: Кальварія, 2002. - 180 с.

27. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д.Гомьен, Д.Харрис, Л. Зваак. - М.: Изд-во МНИМП, 1998. - 600 с.

28. Гончаров В. До питання про зміст юридичної норми як об'єкт її тлумачення (у світлі практики Європейського суду з прав людини) / В.Гончаров // Вісн. Львів, ун-ту. - 2010. - Вип. 50.

29. Горшкова С.А. Россия и юридические последствия решений Европейского суда по правам человека / С.А. Горшкова // Журн. рос. права. - 2000. -№5-6. -С. 91-102.

30. Грозєв Й. Поняття свободи віросповідання за статтею 9 Європейської конвенції з прав людини / Й. Грозєв // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. - К.: ВПОЛ, 2004. - С. 427-445.

31. **Гусейнов Л. Особенности** толкования международных договоров о правах человека [Электронный ресурс] / Л. Гусейнов // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 2. – Режим доступа: <http://beljournal.by.ru/1999/2/1.shtml>

32. Дамирли М. Право Совета Европы / М.Дамирли, Т.Ансупова. - Одесса, 2007. - 280с.

33. Данелія О.С. Юридичні особи як суб'єкти звернення до Європейського суду з прав людини / О.С. Данелія // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. - 2017. - № 1. - С. 104-109.

34. Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О.Р.Дашковська. – Х.: Право, 2005. – 224 с.

35. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека / М. Де Сальвіа. - СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. - 267 с.

36. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. Де Сальвіа. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.

37. Девятова О.В. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовно-процессуального регулирования / О.В. Девятова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 200 с.

38. Демченко В.І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції : монографія / В.І. Темченко. – К. : «К.І.С», 2012. – 440 с.

39. Дженніс М. Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування / М. Дженніс, Р. Кей, Е. Бредлі. - К.: АртЕк, 1997. – 583 с.

40. Донна Гом'єн. Короткий путівник Європейською Конвенцією з прав людини. – Львів. Кальварія, 2000 –389 с.

41. Дудаш Т. Наслідком «неякості» Закону є встановлення правозастосовчими органами додаткових обмежень права на свободу об'єднань / Т. Дудаш // Правовий тиждень. - 2008. - № 24.

42. Дудаш Т. Правоінтерпретаційна діяльність Європейського суду і нран людини крізь призму герменевтики / Т. Дудаш // Вісн. Акад. прав, наук України.— 2008. - № 3. - С. 12- 24.

43. Дудаш Т. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / Т. Дудаш // Право України. — 2010. — № 2. - С. 173-179.

44. Дудаш Т.І. Праворозуміння крізь призму герменевтики:

монографія / Т.І. Дудаш // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. НДІ держ. будівництва та місц. Самоврядування. Нац. акад. прав. наук України. - Серія 1. Дослідження та реферати. - Вип. 22. - Л.: Край, 2010. – 248 с.

45. Европейские стандарты права на справедливое судебное разбирательство и российская практика / под ред. А.В. Деменевой. – Екатеринбург. Изд-во Урал. ун-та, 2004. - 240 с.

46. Євінтов В.І. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (Коментар до ст. 9 Конституції України) / В.І. Євінтов // Укр. часопис прав людини. - 1998. - № 1. - С. 26- 28.

47. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій / Переклад українською С. Головатий. – 2017. – 168 с.

48. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. - К.: ПОЛ, 2004. - 960 с.

49. Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування АПрН України. - К.: Фенікс, 2004. - 448 с.

50. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В.Г. Буткевича. - К.: Ред. журн. «Право України», 2011.

51. Європейські стандарти в галузі прав людини / Міністерство юстиції України. - К.: Ін Юре, 2002. - 232 с.

52. Заборона катування. Практика Європейського суду з прав людини. - К.: Український центр правничих студій, 2001. - 194 с.

53. Зайцев Ю. Потреба використання практики Європейського суду з прав людини / Ю. Зайцев // Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Коментарії. – 2002. – № 3 – С. 11– 16.

54. Застосування Європейської конвенції з прав людини при розгляді у судах господарських справ. Посібник для суддів / І. Ліщина, Т. Фулей, Х. Хембах. – К.: Істина, 2011. – 208 с

55. Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. Навч.-метод. посібник – К.: ВАІТЕ, 2017. – 192 с.

56. Збірка договорів Ради Європи. – К. : Парламентське видавництво, 2000. – 654 с.

57. Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя» – К.: ВАІТЕ, 2017. – 92 с.

58. Иеринг Р. Борьба за право //пер. с нем. С.И. Єршова. – М.: Феникс, 1991.– 64 с.

59. Изложение юридических предметов для руководства к познанию практического правоведения / И.В.Наумов. – СПб.: – 1812. – [Электронный ресурс] / И.В. Наумов– Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1505_page_3.html

60. Йоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Йоффе . - М., 1975. – 295 с.

61. Кашкин С. На пути к европейской конституции: Европейский конвент и перспективы разработки конституционного договора (Конституции) Европейского Союза / С. Кашкин, А.Четвериков // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 1

62. Клемин А.В. Европейский Союз и государства-участники: взаимодействие правовых порядков / А.В.Клемин.– Казань, 1996.

63. Коен-Жонатан Жерар. Європейські аспекти основних прав. Основні свободи і права / Жерар Коен-Жонатан. – Страсбург: СРФПА, 1995.

64. Козакевич О. Європейський суд з прав людини: здобутки та перспективи / О. Козакевич // Юрид. Україна. - 2003. - № 4. - С. 80-87.

65. Комарова Т. Суд Європейських співтовариств і національні суди держав-членів в становленні інтеграційного правопорядку / Т.Комарова // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1

66. Кудрявцев В.Н. Чистое учение о праве Ганса Кельзена [Электронный ресурс] // В.Н. Кудрявцев, Н.Н.Разумович. - Сб. пер. Вып. 1. М.: АН СССР Инион, – 1987. – Режим доступа: <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1146>

67. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних

осіб приватного права. Монографія / І.М Кучеренко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004.– 238 с.

68. Кучин М. В. Прецедентное право Совета Европы и правовая система Российской Федерации: проблемы взаимодействия / М. В. Кучин // Правоведение.-2001.-№ 1.- С.51-57.

69. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини. Монографія / О.П. Кучинська, Т.І. Фулей, Р.В. Бараннік. – Ніжин. АспектПоліграф, 2013. – 228 с.

70. Лихошерстов С. Е. Об обращении в Европейский суд по правам человека / С.Е. Лихошерстов // Моск. журн. международ. права. - 1999. - №4.- С. 106-112.

71. Лищина И. Исчерпание национальных средств защиты. Анализ применения статьи 35 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод / И. Лищина // Юрид. практика. - 2004. - № 31 (3 авг.)

72. Лукайдес Г. Лукис. Справедливое судебное разбирательство (комментарий к п.1 ст.6 Конвенции о защите прав человека и основных свобод) / Лукис Г. Лукайдес // Российская юстиция. – 2004. – №2

73. Лукьянцев Г.Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской системы защиты прав человека и основных свобод / Г. Е. Лукьянцев. - М.: Звенья, 2000. - 253 с.

74. Лутковська В. Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і свобод людини / В. Лутковська // Право України. - 2004. - № 8. - 30-32.

75. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України / Л.А. Луць. – К., 2003.

76. Мазур М. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М. Мазур, С.Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. — Луганськ, 2006. - 600 с.

77. Мазур М.В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським

судом з прав людини та судами України: навч. посіб. Луган. держ. ун-ту внутр. справ / М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В.Кострицький. – Луганськ.: РВВ, 2006. – 600 с.

78. МакБрайд Дж. Проміжний аналіз практики Європейського суду з прав людини з питань застосування положень Європейської конвенції з прав людини, які стосуються запобіжного ув'язнення / Дж. МакБрайд // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2003. - №4.- 236 с.

79. МакБрайд Дж. Реалізація права на свободу об'єднання відповідно до Європейської конвенції з прав людини / Дж. МакБрайд // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст; за ред. О.Л.Жуковської. - К.: ВІПОЛ, 2004. - С. 565-631.

80. Маковей М. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 5 Право на свободу и личную неприкосновенность. Прецеденты и комментарии / М.Маковей, С.Разумов - М.: Российская академия правосудия, 2002. - 115 с.

81. Маковей М., Чефранова Е. Право на свободу выражения своего мнения. Прецеденты и комментарии / М. Маковей, Е.Чефранова - М.: Российская академия правосудия, 2001. - 151 с

82. Манукян В.И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: науч. - практ. пособие / В.И.Манукян. - К.: Истина, 2006. - 368 с.

83. Мармазов В. Метод ефективності як засіб розширення потенціалу Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо економічних та соціальних прав / В. Мармазов // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2002. - № 4. - С. 215- 222.

84. Мармазов В. Методи динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Мармазов // Вісн. Акад. прав. наук України. - 2003. - № 4. - С. 63-72.

85. Мармазов В. Про телеологічне (цільове) тлумачення Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Мармазов // Право України. - 2004. - № 1. - С. 26- 29.

86. Мармазов В.Є. Метод автономного тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основних

свобод / В.Є. Мармазов // Правова держава. - Вип. 14. - 2003. - С. 459-466.

87. Мармазов В.Є. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, її вплив на міжнародний арбітраж / В.Є. Мармазов // Вісн. госп. судочинства. - 2003. - № 3. - С. 172-187.

88. Марченко М.Н. Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х томах / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – 640с.

89. Матузов Н.И. Конституционные нормы и общерегулятивные правоотношения / Н.И. Матузов // Конституционное развитие России. – Саратов: 1996. - С.31-37

90. Менджул М.В. Судовий захист прав та законних інтересів громадян / М.В. Менджул. – Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2013. – 212 с.

91. Мережко А.А. Lex mercatoria: теория и принципы транснационального торгового права. Монография / А.А. Мережко. – К.: Таксон, 1999. – 416 с.

92. Мережко О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : [монографія] / О. О. Мережко. – К. : Таксон, 2002. –344 с.

93. Мерлен-Демартис М. Застосування Європейської Конвенції на національному рівні на прикладі Франції / М. Мерлен-Демартис // Вісник Конституційного Суду України. - 2002. № 4. – С.49-51

94. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К.Харби, Л.Алексеева - М.: Российская академия правосудия, 2001. - 143 с.

95. Неделек Б. Стаття 14 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод / Б. Неделек // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. - К.: ВІПОЛ, 2004. - С. 631-652.

96. Никифоров Б.С. Латинская юридическая фразеология / Б.С.Никифоров. – М.: Изд- во Юридическая литература, 1979. – 264с.

97. Обязательства государств-участников Европейской конвенции о защите прав человека по исполнению постановлений Европейского суда / под ред. Л.М. Чуркиной. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. - 134 с

98. Оробинский А.Ю. Критерии приемлемости индивидуальной жалобы Европейским судом по правам человека / А.Ю. Оробинский // Право и государство. – 2008. – №8. – С.29-31.

99. Отрадна О.О. Реалізація принципу справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях із завдання недоговірної шкоди. [Електронний ресурс] / О.О.Отрадна – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1199/126>

100. Палінчак М. Система захисту прав людини у рамках Ради Європи / М.Палінчак, І.Дір, Р.Цебер, Ш.Несмезі, К.Брочкова – Ужгород. - 2019. – 352 с.

101. Паліюк В. П. Рішення Європейського суду з прав людини і практика розгляду цивільних справ судами України / В.П. Паліюк // Вісник Верховного Суду України. - 2001. - № 2. - С. 53-56.

102. Паліюк В.П. Місце Конвенції про захист прав людини та основних свобод у правовій системі України / В.П. Паліюк // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2003. - № 1. - С. 211-224

103. Пастухова Л.В. Європейський механізм забезпечення прав людини. Навч. посібник / Л.В.Пастухова, Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. - Сімф.: Таврія, 2009. - 223 с.

104. Пацация М.Ш. Европейский суд по правам человека и пересмотр судебных актов по арбитражным делам / М.Ш. Пацация // Законодательство и экономика.- 2006.- №3

105. Пашук Т.І. Право на ефективний засіб правового захисту: інтерпретація Європейським судом з прав людини / Т.І.Пашук // Адвокат. - 2004. - № 6. - С. 25-29.

106. Пашук Т.І. Співвідношення права на ефективний засіб юридичного захисту і на справедливий судовий розгляд (у світлі європейських стандартів) / Т.І. Пашук // Адвокат. - 2005. - № 1. - С.35-42.

107. Петров Р.А. Європейські —спільні цінності»: імплікації для України / Р.А. Петров // Часопис Київського університету

права. – 2006. – №3.

108. Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття / В.Погорілко // Право України. – 1999. – № 4.

109. Права людини в Україні - 2013. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова. Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х. : Права людини, 2014. – 456 с.

110. Право на жизнь, запрет пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания: европейские стандарты, российское законодательство и правоприменительная практика / под общ. ред. С.И.Беляева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. - 244 с.

111. Право на свободу и личную неприкосновенность: европейские стандарты и российская практика / под общ. ред. А.В.Деменевой. – Екатеринбург.: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 198 с.

112. Применение Европейской конвенции о защите прав человека в судах России / под ред. А. Л. Буркова. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. - 264 с.

113. Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та жорстокому поводженню / Харківська правозахисна група. - Х.: Фоліо, 2003.- 160 с.

114. Пушкар П. Реформування Європейського суду з прав людини та розвиток його прецедентної практики стосовно України / П. Пушкар // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2004. - №2.- С. 215-238.

115. Рабінович М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П.М.Рабінович, Є.Є. Федик // Праці Львів, лабораторії прав людини і громадянина. НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування АПрН України. - Л.: Астрон, 2002-171 с.

116. Рабінович П. Вплив рішення Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику (спроба порівняльної характеристики) / П.Рабінович // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2000. - № 1. - С. 197-204.

117. Рабінович П. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні

(загальнотеоретичні аспекти) / П.Рабінович, О. Соловійов – К., 2014. – 208 с.

118. Рабінович П. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини (питання загальної теорії) / П. Рабінович, Н.Раданович // Юрид. Україна. - 2003. - № 4. - С. 7-13.

119. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду / П. М. Рабінович // Юрид. вісник України. - 2005. - № 48.

120. Рабінович П.М. Європейські стандарти виборчих прав (у світлі практики Страсбурзького суду) / П.М. Рабінович, Т.І. Дудаш // Юрид. вісник України. - 2007. - № 36.

121. Рабінович П.М. Злочин і покарання в інтерпретації Страсбурзького суду / П.М. Рабінович // Юрид. вісник України. - 2007. - № 14.

122. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посібник / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. - К.: Атіка, 2004. - 464 с.

123. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти / П.М. Рабінович // Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування АПрН України. - К.: Фенікс, 2004. - С. 9-24.

124. Рабінович П.М. Права людини: критерії «цивілістичності» (у світлі практики Страсбурзького суду) / П.М.Рабінович, Р. Б. Сивий // Вісн. Акад. прав. наук. - 2007. - № 4. - С. 19-29.

125. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины / В.К.Райхер. - Л.: 1958.

126. Рейди А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 3 Запрещение пыток. Прецеденты и комментарии / А. Рейди, С.Разумов, Ю. Берестнев. - М.: Российская академия правосудия, 2002. - 79 с.

127. Скомороха В. Захист прав і свобод людини Конституційним Судом України у контексті практики Європейського суду з прав людини / В.Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. - № 2. - С. 40-47.

128. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства / Н.Славкина // Права человека. - 2000. - № 6. - С. 29-34.

129. Соловйов О. Кримінальне обвинувачення у справах публічно-правового характеру (практика Європейського суду з прав людини) / О.Соловйов // Право України. - 2005. - № 2. - С. 121-124.

130. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: стандарти застосування при здійсненні правосуддя / Н.Ахтирська, В. Філатов, Т. Фулулей, Х. Хембах. – К.: Істина, 2011. — 200 с.

131. Стефанюк В. Права і основні свободи людини в світлі європейських стандартів правового захисту / В. Стефанюк // Укр. часопис міжнар. права. - 2003.- № 2. - С.58-64.

132. Тархов В.А. Гражданское право / В.А. Тархов. - Чебоксары, 1997.

133. Тітко І. Деякі оцінні поняття кримінально-процесуального законодавства України в світлі практики Європейського суду з прав людини / І.Тітко // існ. Акад. прав.наук України. - 2008. - № 3. - С. 298-309.

134. Толочко О. Європейський досвід застосування ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини у кримінальному судочинстві / О.Толочко // Право України. - 2001. - № 6. - С. 41-44.

135. Травников М. Будущее Европейского Суда по правам человека: тупик или смена концепций / М.А. Травников // Журнал Российского права.- 2002. - №6.- С. 71-73.

136. Третьяков Д. Застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні / Д. Третьяков // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 41–44.

137. Треушников М.К. Арбитражный процесс: Учебник / М.К.Треушников. – М.: Городец, 2007. – 672 с.

138. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации деятельности / В. А. Туманов. - М.: НОРМА, 2001. - 304 с.

139. Україна серед країн з найбільшою кількістю нових справ в ЄСПЛ – звіт [Електронний ресурс] // Європейська правда, 5

квітня 2017 р. – Режим доступу:
<https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/04/5/7064104/>

140. Фулей Т.І. Інформаційно-методичний збірник рішень Європейського суду з прав людини, щодо яких до Національної школи суддів України надходили звернення Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015-2016 роках / Т.І. Фулей, О.М. Кучів – К.: 2016. – 43 с.

141. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів / Т.І. Фулей – К.: 2015. – 208 с.

142. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: Монография / под ред. Спасибо-Фатеевой И.В. – Х. : Право, 2014. – 672 с.

143. Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л.Хачатуров, Р.Г. Ягутян – Тольятти., 1995. – 459 с.

144. Хорошилова Е.К. Полномочия Суда Европейских Сообществ / Е.К. Хорошилова // Право и политика. – 2008. – № 12

145. Черданцев А.Ф. О понятии и содержании юридической ответственности / А.Ф. Черданцев, С.Н. Кожевников // Правоведение. - 1976. - №5.

146. Черненко А.К. Право как справедливость: ступени познания / А.К.Черненко // Гуманитарные науки в Сибири. –1998. – № 1

147. Шевчук В. Гармонізація українського законодавства відповідно до норм Європейського прецедентного права / В.Шевчук // Право України. - № 9. - С. 123-128.

148. Шевчук С. Європейська правова традиція в Україні і скасування смертної кари / С. Шевчук // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. - 2002. - № 1. - С. 213-227.

149. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С.Шевчук. - К.: Реферат, 2002. - 344 с.

150. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. - К.: Реферат, 2006. - 829 с.

151. Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини / Е. Шишкіна // Право України.

- 2005. - № 9. - С. 102- 105.

152. Шишкіна Е. Міжнародні механізми реалізації статті 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод / Е. Шишкіна // Право України. - 2006. - № 129. - С. 28-32.

153. Шутяк С. В. Права людини та охорона довкілля. Навч.-метод. посіб. / С.В. Шутяк, Є.А. Алексеева, І.А. Войтюк та ін. За заг. ред. О.В. Кравченко. — Львів: Компанія «Манускрипт, 2016. — 336 с.

154. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / М. Л. Энтин. - М., 1997. - 296 с.

Дисертаційні дослідження

1. Алтан-герел Булгаа. Міжнародно-правова практика тлумачення норм міжнародних договорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Алтан-герел Булгаа. Київський національний ун-т ім.Тараса Шевченка. – К., 2003. – 23 с.

2. Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: дис... канд. юрид. наук / К.В. Андріанов. - К., 2002. - 185 с.

3. Галузин А.Ф. Правонарушения в публичном и частном праве: общая характеристика: дисс...канд. юрид. наук / А.Ф.Галузин. - Самара., 1996. – 230 с.

4. Гнатовський М.М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору: автореф. дис.... канд. юрид. наук / М.М.Гнатовський. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 24 с.

5. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л.В.Пастухова. - К., 2003. – 18 с.

6. Попович Т.П. Правові засоби здійснення демократії у державах Центральної Європи: теоретичні та практичні аспекти: дис... канд. юрид. наук / Т. П. Попович – Львівський національний

університет імені Івана Франка. – Львів, 2015.- 215 с.

7. Трагнюк О.Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: автореф. дис.... канд. юрид. наук / О.Я.Трагнюк Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 19 с.

Нормативно-правові акти

1. Перший Протокол від 20.03.1952 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_535

2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

3. Договір про утворення Європейського Економічного Співтовариства 1957 року. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т.Качки.- К.: Видавництво «Юстініан», - 512 с.

4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від 17 лип. 1997 р. №475/97 // Голос України. – 1997. – № 136 (1636) - 24лип. - С. 2

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

6. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 черв. 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. - Ст. 141

7. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

8. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії сфері прав людини на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету міністрів України від 23

листопада 2015 р. 1393-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.kmu.gov.ua/npas/248740679>

Судові рішення

1. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002 рр.) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. - Серія II. Коментарі прав і законодавства. - Вип. 3 / Редкол.: П. М. Рабінович та ін. - Х.: Консум, 2003. - 464 с.

2. Комарова Т. Рішення Вищого Конституційного Суду Німеччини від 22 жовтня 1986 року / Суд Європейських співтовариств і національні суди держав-членів в становленні інтеграційного правопорядку // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1

3. Рішення Суду у справі «Christine Goodwin v. the United Kingdom» від 11.07.2002 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://docs.pravo.ru/document/view/19383100/>

4. Рішення Суду у справі «Dudgeon v. the United Kingdom» від 22.10.1981 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461472/2461472.htm>

5. Рішення Суду у справі «Golder v. the United Kingdom» від 21.02.1975 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/golder-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda>

6. Рішення Суду у справі «Janowiec and Others v. Russia» від 16.04.2012 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp/portal.asp?sessionId=97419964&skin=hu-doc-pr-en&action=request>

7. Рішення Суду у справі «Korbely v. Hungary» від 19.09.2008 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://hr-lawyers.org/index.php?id=1221824523>

8. Рішення Суду у справі «X, Y and Z v. the United Kingdom» від 22.04.1997 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc; base=INT; n=29737>

9. Рішення у справі «Кооператив Каховський-5 проти України»; Рішення у справі «ТОВ «Солаз» проти України»,

Рішення у справі «Совтрансавто-Холдинг проти України», Рішення у справі «Агротехсервіс проти України» [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19618>

10. Рішення у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19620>

11. Рішення у справі «Україна-Тюмень» проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19623>

12. Рішення у справі East/West Alliance Limited проти України», рішення у справі «СовтрансавтоХолдинг проти України», рішення у справі «Агротехсервіс проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19623>

Інтернет-ресурси

1. European Court of Human Rights Council of Europe. Європейський суд з прав людини. Офіц. сайт. [Електронний ресурс] / Режим доступу – <http://www.echr.coe.int/echr>
2. Human Rights Education. Інформ. ресурс регіон. інформ. центру для схід. Європи ООН. [Електронний ресурс] / Режим доступу – www.humanrightseducation.info
3. Права людини в Україні. Інформ. портал Харк. правозахисн. групи. [Електронний ресурс] / Режим доступу – <http://khpg.org>
4. Розуміємо права людини. Сайт всеукр. освіт. прогр. [Електронний ресурс] / Режим доступу – <http://edu.helsinki.org.ua/index.php>
5. HealthRights. Портал захисту прав пацієнтів. [Електронний ресурс] / Режим доступу – www.healthrights.in
6. XenodoCuments. Портал протидії расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні. [Електронний ресурс] / Режим доступу – www.xenodoCuments.org.ua
7. Професійна юридична система МЕГА-НАУ. [Електронний ресурс] / Режим доступу – <http://zakon.nau.ua/>
8. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс] / Режим доступу - <http://www1.ombudsman.gov.ua/>
9. Українська Гельсінська спілка з прав людини [Електронний ресурс] / Режим доступу - <http://www.helsinki.org.ua/>
10. День прав людини. Офіційний веб-сайт Організації Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс] / Режим доступу - <http://www.un.org/ru/events/humanrightsday/>
11. Всеобщая декларация прав человека (1948г.) [Електронний ресурс] / Режим доступа - <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>
12. [Права людини. Офіційний Веб-сайт Організації Об'єднаних Націй. \[Електронний ресурс\] / Режим доступу - http://www.un.org/ru/rights/](http://www.un.org/ru/rights/)
13. Верховный комиссар Организации объединенных наций по правам человека. [Електронний ресурс] / Режим доступа <http://www.un.org/ru/rights/>

[//www.un.org/ru/rights/issues/office.shtml](http://www.un.org/ru/rights/issues/office.shtml)

14. Европейский Суд по правам человека – жалобы
[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echr.coe.int/>

**Шелухін Олександр Миколайович
Волік В'ячеслав Вікторович
Шелухін Микола Леонідович**

**Захист прав людини і основоположних
свобод за національним та
європейським правом**

Навчально-методичний посібник